

ISSN 0027-2833

4 '2006

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ім. О. О. ПОТЕБНИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ
(головний редактор)
О. О. ТАРАНЕНКО
(заст. головного редактора)
В. А. ШИРОКОВ
(заст. головного редактора)
В. В. АКУЛЕНКО
П. Ю. ГРИЦЕНКО
С. Я. ЄРМОЛЕНКО
Ю. О. КАРПЕНКО
В. КОСЕСЬКА-ТОШЕВА (Польща)
О. М. МОЛДОВАН (Росія)
А. П. НЕПОКУПНИЙ
Н. Г. ОЗЕРОВА
Г. П. ПІВТОРАК
М. П. САВИЦЬКИЙ (Чехія)
В. Г. СКЛЯРЕНКО
О. Б. ТКАЧЕНКО
В. І. ЧУМАК
(відп. секретар)
Л. І. ШЕВЧЕНКО
М. ШТЕЦЬ (Словаччина)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції 01001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4
тел. 279-29-64
факс 278-43-83

*Свідоцтво про реєстрацію серії КВ № 5562
від 18.10.2001 р.,
видане Держкомінформом України*

Редактори *Н. М. ГАЙДАЙ, В. С. ДАНІХІНА*

Здано до набору 01.08.2006. Підп. до друку 14.09.2006.
Формат 70x108/16. Папір офс. № 1. Друк офс.
Ум. друк. арк. 8,4. Обл.-вид. арк. 8,95.
Тираж 650 пр: Зам. № 1721.

тка І. В. Остапової

«Інформаційна» НАН України
реєстру
ДК № 544 від 27.07.2001 р.
ська, 4

2

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ЛИПЕНЬ
СЕРПЕНЬ

2006

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ

Русанівський В. М. Мова химерного роману	3
Скороходько Е. Ф. Позиційна інтерференція термінів як структурна характеристика наукового тексту	22
Семиколенова О. І., Шиліна А. Г. Гендерний аспект сучасної мовної політики	32
Коцюба З. Г. До питання про пареміологічний парадокс	41
Тищенко О. М. Українська сурдолінгвістика: зміст та перспективи дослідження	54
Іліаді О. І. Слов'янські топоніми на території Греції. VIII	60
Редька Я. П. Ойконіми Львівської та Галицької земель із формантами *-išče / *-isko в історичному аспекті	66
Стоянов І. А. Лінгвоболгаристика в Україні: стан і візії	80

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Глушенко В., Сегін Л. Даниленко Л. І., Русанівський В. М. та ін. Українське мовознавство у західних і південних слов'ян	85
Даниленко Л. Stěpanova L. Česká a ruská frazeologie. Diachronní aspekty	87
Скопненко О. Говірка села Машеве Чорнобильського району	90
Мойсієнко В. Маліневська Н. Фонетична система української мови XVII ст. — початку XVIII ст. і латинська графіка	93

Іштван Удварі	96
-------------------------	----

CONTENTS

Rusanivskiy V. M. Language of Chimerical Novel	3
Skorokhod'ko E. F. Positional Term Interference as a Structural Characteristics of a Scientific Text	22
Semykolenova O. I., Shylina A. H. Peculiarities of Modern Language Policy: Gender Component	32
Kotsiuba Z. H. To the Problem of Paremiological Paradox	41
Tyshchenko O. M. Ukrainian Surdolingistic: the Maintenance and Prospects of Research	54
Iliadi O. I. Slavonic Toponyms in Territory of Greece. VIII . . .	60
Red'kva Y. P. Historical Aspect of the Place Names of Lviv and Halych Lands Formed by Means of Suffixes *-išče / *-isko on the Protoslavlic Level	66
Stoyanov I. A. Lingvo-Bulgaristics in Ukraine: State and Vision	80

REVIEWS AND ANNOTATION

Hlushchenko V., Sehin L. Danylenko L. I., Rusanivskiy V. M. and others. Ukrainian Linguistics in West and South Slavonic countries	85
Danylenko L. Stěpanova L. Česká a ruská frazeologie. Diachronní aspekty	87
Skopnenko O. Subdialect of the village of Masheve in Chornobyl district	90
Moysiyenko V. Malinevska N. Phonetic system of the Ukrainian Language in the 17 th — beginning of the 18th Century and Latin graphics	93

Ischtvan Udvari	96
----------------------------------	----

МОВА ХИМЕРНОГО РОМАНУ

У статті розглядаються художні особливості романів В. Земляка, О. Ільченка, П. Загребельного, В. Шевчука і В. Дрозда, які є різними, але справедливо об'єднуються назвою «хімерні». Суть химерності полягає в тому, що в кожному з них є відступ від реалізму.

Ключові слова: неунормована лексика, запозичення, неологізми, синоніми, фразеологізми, ремінісценції, нечиста сила.

«Щонеділі (Явтушок.— *В. Р.*) зодягав сорочку-вишиванку, поверх неї чорну камізельку — єдине, що дісталось йому свого часу з панського гардероба, бриля для себе виплітав власноручно й отак розфранчений зранку ставав при воринах та міг непорушно стовбичити там, доки вважав се доцільним, вдаючи із себе бозна-якого хазяїна. Тим часом штани мав останньої ветхості, ноги були потріскані й вічно червоні, як у підвареного рачка, — все те старанно приховувалося за воринами, зате свою верхню частину він міг демонструвати скільки завгодно, і коли вітався з перехожими стримано та самоповажно, то їм, напевне, уявлялися гарні шаровари на Явтухові, ялові чоботи та добротний вовняний пояс у три кольори, як на вавилонських дідичах».

У цьому суть химерних романів В. Земляка: зверху, на людях усе пристойно, зате внизу — латані і перелатані штани і босі червоні порепані ноги — не для людських очей. Обидва химерні романи — «Лебедина зграя» і «Зелені Млини» — це розповідь про життя двох вигаданих сіл на Поділлі — Вавилон і Зелених Млинів. Розповідь про Зелені Млини, населення якого становлять переселені сюди лемки, — це хронологічне продовження споконвіку етнічно неоднорідного Вавилон. Проте в них багато спільного в суспільному житті, побуті і навіть природі, що їх оточує. Ось як передає їх не дуже щасливу долю автор: «Тепер я все тут міг порівнювати з нашим Вавилоном. Будяки, дерева, колір волошок у житі, червоні маки у пшеницях, жінок, чоловіків, філософів тутешніх із безсмертним Фабіяном, богів, учителів, сільрадівських виконавців, одне слово, все одухотворене й неодухотворене, все, що поставало перед моїми очима вочевидь, і те, що доводилось відкривати самому і що в себе дома складало внутрішню суть Вавилон. Я передчував, що це заняття буде тривати довго, аж доки Зелені Млини не заселять мені душу так густо собою, що там не залишиться місця ані для Фабіяна, ані для сина цапа Фабіяна, цієї вавилонської покручі білої масті з буланою, ознак розуму по батькові та вже суто вавилонської війкуватості по матері...» Отож розглядати мовні особливості обох романів окремо потреби немає: всі вони підпорядковані одній меті: показати верхню частину Явтушка і приховати нижню, беручи до уваги, що Явтушок — це типовий представник українського селянства 30–40-х рр. минулого століття. Яке його ставлення до влади? Він поступово освоює нову лексику і фразеологію, нав'язувану йому агіт-

пропом (класова боротьба, куркулі, класові помилки, революційна непотьмареність, син одноосібника, соціалістичні традиції, на даному історичному етапі ворог почав діяти тихою сапою, приватний сектор, середняк)¹, але при цьому не дивиться на життя крізь рожеві окуляри, довіряючи своїй, віками вироблюваній філософії. «— Селянин! Чи є що-небудь загадковіше за нього?» — запитує В. Земляк. І відповідає: «Як подумати, то велич духу визначається не розмірами осель, а часом і силою держави». В романах ніби й не згадується про постійні «тимчасові труднощі», про брак одягу, взуття, продуктів... Навпаки, говориться про таке нове явище, як колгоспні бали, присвячені завершенню збирання врожаю, про невиданий напередодні війни достаток («Як-не-як, а починає жити наш Вавилон по-справжньому. І взуті, й одягнені, й ситі, горища від хліба тріщать, з колгоспної комори пшениці не вибирають, кабанців душать, пшеничку петлюють на водяних млинах»), і разом з тим: «Загубити селянинові шапку — однаково, що цареві загубити корону», «Фабіана вражала витривалість цих людей, які півроку могли жити надголодь, але тримали тлумачок білого борошна для паски», «Вийзд той... забрав разом з Мальвою і мене, геть ослабленого на вавилонських затірках, які тут ще богвість по-чиему називали шліхтою», «Такій гарній жінці на коростявих конях ніби й не личить. "Нема інших", — зітхнула Мальва»².

Події 30-х рр. описуються так, ніби Поділля оминув голод. Але ось мимо-вільна згадка про нього: «Останнього нащадка, Домка, він, Явтушок, вивіз на кладовище в голодний рік».

Як пересічний селянин ставиться до радянської влади? Знайомий уже нам Явтушок, який мав восьмеро дітей і жодної копійки за душею, наполягає на тому, щоб його обклали податком: «А цей самий налог на мене? Хіба я у Бога теля з'їв, чи що?» Звичайно, без гумору сприймати це не можна. З одного боку, вихваляються колгоспи і тут же від імені автора твердиться, що «цей дивак [Фабіан.— В. Р.] привселюдно зрікся від свого наділу на користь громади й спонукав інших зробити те саме, через що втратив репутацію нормального вавилонянина». Як ставилися селяни до спроб влади прищепити їм своє бачення соціальної справедливості? А ось як: «Велетенські рулони плакатів, що надходили до Глинська на погибель старому світові куди справніше, аніж сіль, гас та сірники, жахали його [зав. поштовим відділенням.— В. Р.]». До культури, зокрема до мистецтва, влада ставилася своєрідно: «Розчарувавшись у поетові, який не зміг написати про комуну чогось епохального, а оспівував білих лебедів на комунівським озері, Соснін послав його [поета.— В. Р.] до Костроми на курси сироварів, напевно, вважаючи цей промисел дуже близьким до поезії». Ставлення влади до своїх підлеглих виявилось на початку війни з фашистами — замість того, щоб роздати селянам створене ними ж добро, вона нищила його, бо «ніщо не повинно дістатися ворогові з нашої праці». А люди? З чого вони мають жити? Автор цього питання не ставить, але вдумливий читач і сам знайде на нього відповідь. Він зрозуміє, що «коли люди захоплюють владу або прагнуть її, то мало думають про своє майбутнє»³. У цьому суть народної філософії тоді, тепер і, ма-

¹ Як і всяка пропаганда, радянська не враховувала, що настирливе повторення одних і тих самих слів обертає їх зміст на протилежний (див. про це: Свасьян К. А. Дискурс, терор и еврейство // Вопр. философии.— 2005.— № 2.— С. 56–71).

² Цієї химерної мови, звісно, не зрозуміли західним критикам, зокрема, М. Павлишину, який узагалі оцінює український химерний роман як відродження котлярєвщини в українській літературі, хоча твір «Дім на горі» розцінює як видатне явище (Павлишин М. «Дім на горі» Валерія Шевчука // Українська література.— К., 1994.— Кн. 3.— С. 493–505).

³ Павлишин М. «Дім на горі» Валерія Шевчука // Українська література.— К., 1994.— Кн. 3.— С. 493–505).

буть, у майбутньому. Хоч доводиться погодитись з автором, що «коли настає якась криза в людей, то всю вину за неї звалюють на філософів».

Отак на контрастах будується художня структура романів, що насамперед виявляється в мові: нібито позитивне явище тут же нівелюється негативною його оцінкою. Автор мовби все схвалює, але насправді висміює. Чиновникові від літератури цього не зрозуміти, бо й саму мову він знає по верхах. Не знає він здебільшого й історії, тому В. Земляк поміщає своїх героїв у Вавилон — квазіукраїнське село з біблійною назвою. Оповідь ведеться з посиланням на карфагенського філософа Магона, на Фур'є, згадуються цариця Савська, перський цар Дарій, князь Святослав, Рубенс, Пітер Брейгель-старший, Шолом-Алейхем. Та й персонажі романів часто мають незвичні власні імена: начальник місцевої міліції Пилип Македонський, секретар сільради Боніфаций, а ще Орфей Кожушний, Еней Мануйлів, Лель Лелькович, Домірель; інколи подається й етимологія цих імен («іще на греках Аристид означав Справедливий»). Серед українських сіл Джерела, Кінські Роздори, Зелені Млини (всі вигадані) згадуються ще й такі місцеві назви навколо Вавилона, як Абіссинські горби, Татарські вали, Візантія, «завіз би Таню подалі /.../, у сади Семіраміди або ж у Трир до фінікійців».

То, може, химерний роман — це свого роду байка з її езопівською мовою? Зовсім ні, тут діють персонажі, хоч інколи й загадково-дивацькі, але цілком реальні, з добре описаними характерами і своїми мовними особливостями. Романи написані, як тепер кажуть, соковитою українською мовою, майже на сто відсотків літературною, але з домішкою неунормованої народної лексики. Взагалі ж відмінності між літературною мовою й іншими відгалуженнями національної мови досить нечіткі й невизначені. Як мова науково-технічної або канцелярської мови не може обійтись без спеціальної термінології, так мова художньої літератури, особливо прозової, без неунормованих слів утрачає одну із своїх іманентних рис. Читаючи ці твори, може здатися, що В. Земляк використовує місцеву лексику Поділля. Насправді ж таких слів, як *заройлося* (у знач. «почулося»), *поховисько* (у знач. «кладовище»), *скапаріти* (у знач. «потерпати»), *вбудитись* (у знач. «обвикнути»), *плесо* (у знач. «гурт») і деяких інших довелось би пошукати в багатьох діалектах, а такі, як *гунька* (верхній одяг), *юрок* (трубка з бузини для просиляння ниток), *пошматюха* (неакуратна жінка), *крилатки* (легенькі санчата з дугою), *загата* (утеплене місце в хліві), *багатиня* (багач, багатій), *заличувати* (приховати), *прядів'яний* (волокняний), *переступень* (*trigonía alba*), *вичутлитися* (виділитися звуком), *човптися* (іти повільно, втомлено, з трудом), *доскоцький* (прудкий, спритний до чогось), *купно* (разом), *трубити* (істи, пожирати), *заки* (поки), *лужина* (луг), *онечки* (он там), *пулівка* (борошно найвищого помолу), *одвинутися* (відійти, відхилитися), *вичумлитися* (вийти), *жалива* (кропива) та ін. важко прив'язати саме до Поділля. Часом автор сам пояснює колоритні переважно побутові слова, напр.: «Красивих, чорнявих, ставних або, як тут кажуть, *форемних*», *димани* (воли темно-коричневої масті), *кірати* (кінні приводи до молотарок та січкарень), («Парували в макітерці гречаники з салом, оті самі *пизи*»).

Авторські новотвори важко відрізнити від народних, бо вони відповідають тим самим принципам — наслідують існуючі словотвірні моделі, а тому зрозумілі навіть поза контекстом, напр.: *збарахлів* Вавилон, *злюбива* спека, *непоштиво*, *проривина* у стрісі, *чудець* («А він, чудець, тиче їй мисочку»), *напродень* («Сам не витримував *напродень* висидіти в клуні»), *бички-рочаки*, *невтямний* («Бубела пробурмотів щось *невтямне*»), *рябчак* (рябе покриття), *спродовга*, *люди журкувати*, *звідтак*, *дурняти* («а ще *дурняв* лемків») і под. Часом трапляються слова, що зовсім випадають як із контексту, так і з погляду сучасного

сприйняття. Так, слово *хавіра* (з контексту це «хата») тепер сприймається як сленгове і означає притон⁴, а *хурдига* — це не хурделиця, а тюрма (див. у Т. Шевченка: «Засадили у Петропавловську хурдигу та й двері замкнули»)⁵. Новотвори — досить часте явище. Це дієслова, утворені від іменників і прикметників («він весь перероджувався, *крилатів*», *забоягузів*, *зчужіти*), назва жінки, утворена від назви чоловіка (*кучерина* від *кучер*), збірні поняття (*ледач* — ледарі, *злиднява* — злидота, *халеп'я* — багато халеп), несподіване вживання дієслівних префіксів (*розхрещені* — антонім до *охрещені*, *замати* — дістати щось до рук, стати власником чогось), зрідка складні слова фольклорного типу (*ніс* — *кирно-ніс*). Несподіваними для читача виявляються *туск* (жаль) (хоч у «Словарі» Б. Грінченка *туска́*, *ту́сок* у цьому значенні), а також *хохітва* в знач. «хихотіння», бо словники фіксують його тільки як назву птиці.

Електронна картотека Українського мовно-інформаційного фонду зовсім не фіксує таких слів, ужитих В. Земляком, як *забурувати*, *вискніти*, *спам'яткувати*, *долівняк*, *зеленушок*, *звідтак*, *оклуння*, *ясики*, *напродень*, *згоники*, *війкуватість*, *поховисько*, *льодовисько*, *заличкований*, *трибки*, *дотумкувати*, *спродов-га* і, мабуть, деякі інші.

Вавилон неодноразово згадується в Біблії. Іоанн Богослов дає йому не найкращу характеристику:

«Упав, упав великий Вавилон!
Став він оселею дэмонів,
і сховищем усякому духові нечистому,
і сховищем усіх птахів нечистих та ненавидних»⁶.

Зрозуміло, що в романах, де фігурує Вавилон, не можна обійтися без біблеїзмів, переважно в церковнослов'янському варіанті Святого Письма. Правда, виступають вони в оточенні побутових слів, а тому їх урочистість знижується або й зовсім падає, напр.: *Ноїв ковчег без вітрил*; *душевне возвищення*, *грошкики в хату*, як *манна з неба*; *навіття Вавилона*; *повертається на стезі свої*; *гряде щось велике*; «Хазяї гуртуються, щоночі збирають “тайні вечери” у хатах вавилонських багатинь»; сей город; «Товпилися у Вавилоні многії народи і многії завоївники»; стовпотворіння; не імуть надії; закони Землі Обітованої. Природно, що цитати з давньоруських джерел, зокрема з «Ізборника Святослава», теж наводяться по-церковнослов'янськи, хоч і в українській транскрипції: «Не до неспівідущих бо пишемо, але до преізлиха насичених сладості книжної». Церковнослов'янські слова органічно входять і в структуру українського тексту: *у години возмежань*, *возвисити*, *возвишено*, *совладати* та ін. Улюбленим прийомом В. Земляка була антропологізація живої і неживої природи. У нього кінь полюдському плаче, цап філософствує, вітряки завмирають і под. Напр.: «... Кінь плакав у стайні, не брав поминального сіна», «Цап ловив себе на тому, що завше думав на цвинтарі про свій безславний кінець. У такі хвилини він тихо оплакував самого себе, а вавилонянам здавалося, що він оплакує їх. Людська наївність...», «Цап лише зараз прокинувся і крокував гордо — цей полюбляв процесії і загалом намагався не пропускати великих історичних подій», «Вітряки завмерли, і дивитись на них сумно».

Як ще в химерному романі обійтися без чортівщини? Нечиста сила трапляється то чоловікам, то жінкам, то просто привиджується, то прикидається нею,

⁴ Див.: *Ставицька Л.* Короткий словник жаргонної лексики української мови.— К., 2003.— С. 276.

⁵ Див.: *Словник мови Шевченка*.— К., 1964.— Т. 2.— С. 391.

⁶ Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту.— М., 1988, Новий Заповіт.— С. 291.

напр.: «Щось гупнуло в комині. То міг нагадати про себе *домовик*», «Явтух... харчав від зустрічі з *чортом*», «Ще не знати, що то за цап. — Може, сам *чорт* у ньому сидить», «...Кличе мене кудись, як *нічниця* в білому», «В цих нетрях водяться *болотяники*», «Хіба ж можна довіряти життю *привидам*». Шкоди людям вони в романах не роблять і є, скоріше, плодом їхньої уяви.

Хоч уже й відзначалося, що діалектну лексику В. Земляка важко локалізувати в якомусь одному регіоні, все ж таки певний західний вплив відчувається; це галичанізми типу *твар* (обличчя), *кошуля* (сорочка), *гальба* (кружка для пива), *шмаровідло* (розчин для змазування коліс), *згук* (у значенні «звук» уживається не тільки в західних регіонах, а далеко ширше), *оденки* (денні зібрання жінок у зимовий час для спільної роботи), *рішенець* (вирішення, присуд; у знач. «убивство» трапляється ще й на Черкащині; пор. вихідне дієслово *рішити* «кубити»), *справунки* (учинки); до цієї ж групи можна віднести й виразні запозичення з польських мов: *на колах* (на велосипедах, з чеської *na kolach*), *дамка* (дамський велосипед, з польської *damka*).

Запозичення з інших мов поділяються на автентичні, не натуралізовані та транскрибовані або ж уже пристосовані до системи української мови. До першої належать окремі вислови філософа Фабіана на латині (*In mente* — подумки) і, природно, німецькі фрази за окупації в Зелених Млинах: «— Also, was? — запитав Ріхтер перекладача. — Sie ist bereit...» сказав Фрідріх Янович». Не зовсім грамотні селяни, щоб підкреслити свою культурність і володіння російською мовою, використовують її в деяких життєвих ситуаціях, напр.: «— Що ж ти, брат, лізеш їм у лапи? Нельзя так, нельзя. Це німці, брат. З ними, брат, не шутити». Не сторониться В. Земляк перифразів, які або транскрибуються з оригіналу («Мене, мене, текел, перес» — пораховано, зважено, поділено) або ж є наслідуюванням відомих із світової історії висловів: «Перейнявши науку древніх, він (Журба) повторював час від часу: “Шовковиці мають бути знищені”».

Багата синоніміка — неодмінна ознака кожного художнього твору. В химерних романах В. Земляка вона часом і твориться химерно, скажімо, замість *розпліюватися* вживається *розвиднитися* («Одне око раз по раз *розвиднювалось* на возі»), зам. *зазнати* — *хильнути* або *сьорбнути* («Громадяни Глинська, *хильнувши* біди, ставали горді»), «*Сьорбнули* тут горя»), зам. *заснути* — *забитися в сон*, зам. *вечоріло* — *брався вечір* і под. Однослівні синоніми можуть стосуватися різних осіб — живих і неодохотворених: «*Сміялася* ніч, і *сміялася* Прісія, і Донко *геготів*».

Фразеологічні одиниці поділяються на два типи: по-перше, як синоніми до окремих слів (*одним миром мазані* — однакові, *сміявся з доброго дива* — безпричинно, *паном діло* — без пригод, *мала взори на агронома* — накинута оком, хтось сподобався, *рахуби на вас немає* — даремно так себе поводите), по-друге, для змалювання певних нестандартних ситуацій («— Ну ж і рідня ми з вами — через тин навприсядки», «Тут усе до фантиночки наше» — кажуть ті, що невдало торгували на ярмарку; «Поверталися й інші — хвостом об тин та й назад із тим» — як і попереднє, «В'їхали собі на мажах. Через увесь Глинськ. Ніхто й “брешеш” не сказав» — ніхто й уваги не звернув).

Простих метафор, повторюваних у багатьох, письменник не визнає. У нього їх не так багато, але вони несподівані, напр.: «Нагромадження білих хатин, що вночі сходились пошепотіти і ще не встигли розбігтися, ліпились одна до одної», «Груша... ось-ось мала спалахнути біло з печалі».

Народна мова романів має іноді відхилення від норм (*не хочать, перекусював*), але частіше автор удається до специфічних в Україні форм, наприклад, пасивного стану («Тут пилося, дурілося, літалось над Вавилоном») або форм множини на *-ове* (*богбове*).

Отже, В. Земляка можна поцінювати як одного з родоначальників українського химерного роману і разом з тим як послідовника М. Гоголя, що, проте, працював в інших соціальних і побутових умовах. Та й манера художнього живопису в них різна: М. Гоголь у «Вечорах на хуторі поблизу Диканьки» пише в дусі казки, народної оповіді про чудеса, а В. Земляк, незважаючи на химерність письма, лишається реалістом.

Ближчим до зображення химерного світу в його історії є роман О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця» (1967). Він його так і називає: український народний роман з народних уст. Відзначалося, що О. Ільченко удається до нанизання синонімів⁷. Проте це роблять багато письменників і не в цьому химерність роману.

Треба зважати на те, що О. Ільченко писав свій роман у часи, коли патріотизмом уважалося тільки те, що сприяло зміцненню «єдиного і неділимого». У письменника така народолобність не вписувалася в ці межі — його завданням було відтворити характер гордого, незалежного, хоч і миролюбного народу. Тому він свідомо, а може й підсвідомо, обезпечуючи свій труд від загибелі, восхваляв Переяславську раду («Одурити й нинішнього гетьмана, який, несподівано вдаривши, вже десь суне супроти Москви, порушивши угоду Переяславської ради») і бачив продовження легенди про козака Мамаю в політичних інвективах проти проклятого Заходу на тарілках Межигірського заводу («Немовби з тьми віків докотилась до нас, ще з “пролетарієм Мамаєм”, казкова тарілочка, де все ніби й старе і все таке нове, як новим став і образ Козака Мамаю, раптом воскреслий для нового життя на сторінках цієї радянської книги»). Спасла її химерність викладу, що випливала з глибини віків в українському фольклорі, в притаманному йому народному гуморі і в прагненні прикрити правду казковими сюжетами. То ж не довелося йому тоді, не довелося б і тепер, як «деякі потомні художники, нехтуючи відповідальністю перед народом, Бога не боялись і малювали, замість людей, ангельські лики, мало не з німбами, мало не з крилами, ложно пориваючи їх не крилаті душі на тому пір'ї чи не до самих небес, але ж і їх спостигала завше кара за нещирість і неправду».

Як і в В. Земляка, у романі О. Ільченка в оповідь включаються досить-таки численні посилання на класичну літературу: Псалтиря (про виноградник із «Пісні пісень»); «Журнал» Т. Шевченка («Земляк мій часом, — мимоволі, звісно, і в потрясаючий фінал «Гамлета» абощо... вкине таке слівце, що й крізь сльози всміхнешся...»), його поетичні твори («Наша дума, наша пісня не вмре, не загине: от де, люде, наша слава, слава України»); це може бути й не пряма цитата, а переказ якоїсь відомої (або й не зовсім відомої) думки. Скажімо, з Т. Шевченка («З кого ремінь деруть, з кого вже й лій топлять»), з трактату Семіона Тимофіївича «Наука християнська», в якому лунає заклик до попів розмовляти з людьми простою мовою, з відомої народної думи про тих, котрі ні хліба, ні хати не маючи, тиняться мусять по шляхах ординських, по полях килиїмських; інколи наводяться розлогі цитати з французьких творів: з роману Шарля Сиреля «Кумедний життєпис Франсіона», з «Опису України» де Боплана. Великою повагою користується Біблія й античні автори Сенека, Горацій та ін.

Звідси, а також із живого світосприймання народжуються філософські сентенції типу «Життя є наука про смерть», «Всяке життя є наслідок солодкої любові, а всяка любов є початком гіркового життя», «Він розумів, отець Мелхиседек, що мова є не тільки найпевніший засіб поневолення, а й вірне... надійне оружжя добування волі, бо геній народу без буяння рідної мови не варт нічого», «Страшнішого за власну совість нічого нема». Ось ці — й багато інших — роздуми ле-

⁷ Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — 2-е вид. — С. 375.

жать у гносеологічній структурі твору. Що ж до засобів їх утілення, то їх можна виділити декілька: послідовність викладу, організація словесного матеріалу, втілення в лексикон різних сторін тодішнього життя, художня орнаментация.

Як уже зазначалося, перше, що впадає в очі, — це нагромадження синонімів. Іноді їх так густо, що аж ряхтить перед очима. Ось поведінка українського панка: «Почав наш обозний надиматись, напиринджуватись, набундючуватись, напужуватись, нажаблюватись, нагиндичуватись..., напутрюватись, мов сич на сову, мов квочка на дощ, надуватися й червоніти...» Ніби й дієслова кожне зі своїм значенням, але нагромадження їх для зображення тієї самої дії — причепурюватися, перетворює їх на синонімічний ряд. Ще ближчі між собою слова, що є синонімами й поза контекстом. Так, поняття пересування, крім емоційно нейтральних *йти*, *їхати* і под., можуть замінятися в творі їх синонімами *верстати дорогу*, *чвалати*, *поріпати далі* і т. ін. Уміння випити передається так: «Козак Мамай також умів... клюкати й вихилати (будь здоров, пивши!). Умів він дудлити й жлоптати. Кудрячити, смикати й лигати. Кружати, смалити, цмулити, цюкати, хлебестати». Відома хвороба шлунку, що тепер частіше зветься діарея, в романі має народні назви *швидка Настя* — *бізунка* — *ведмежа напуть*. Досі наводились приклади близькозначних дієслів та іменників. Але існують і ряди синонімів, що складаються з означень, виражених прикметниками і дієприкметниками, напр.: «Як там гасєє Омелько по Москві..., сонцем у степах недопечений..., хижим звіром у лісах недотерзаний, оводами, шершнями та комарами в лугах та болотах недогризений, голодний, обшарпаний, лютий-прелютий...», «Климко, гнучкий, високий, гожий, дотепний і скорохвацький, мав за плечима торбину». На синонімах можуть будуватися і діалоги, напр.: «— Без притулку тиняєтесь? — просто спитала гончарівна. — Без прихилища, — кивнула неня». У характеристиках персонажів перелік їхніх рис може починатися з синонімів, а продовжуватись антонімами: «Це була звичайна собі дівчина, метка й моторна, не куца й не цибата; не білява, й не чорнява, й не руда; не потвора, але ж і не вродливиця, не краля; досить-таки крихкотіла і навіть рябенька трішки, дзюбата після віспи...»

Типовою ознакою художньої мови химерного роману О. Ільченка є внутрішня рима, особливо в сентенціях, близьких до фразеологізмів: «Бо ж і наш Бог — не вбог», «Не все давнє є конче славнє», «Мов ліг спатусі на білії подусі», «Порожня миска не вабить писка», «Але ж у пеклі — все тепло, а піди в рай, то й про дрова дбай». Іноді рима присутня і в характеристиках персонажів: «Мій коханий Демид ще мені не огид», «Господи-татку, дай жінку глადку», «І пішла до дверей Яринка, строга, як ялинка, струнка, як хвоїнка, гостра, як тернинка», «Через те й тонка, що сердита така» та ін.

Ще одна особливість організації слів у художній текст — це повтори тих самих лексем на початку речень у межах певного дискурсу, напр.:

«Нехай бринить [радість.— В. Р.], хай бринить, як струна!
Як бджоли бринять над калиновим цвітом!
Як слізка дівоча на віях бринить,
Як будяк проти вітру бринить серед степу.
Як полотно бринить в парусі.
Як мислі бринять...
Як душа твоя, читачу!»

«Бриніли ген ліси й бори.
Бриніло місто.
Бринів і він сам [Омелько.— В. Р.]».

Залюблений О. Ільченко в прикладки. Вони поділяються на два структурно-функціональні різновиди, між якими, правда, немає дуже чіткої відмінності,

хіба що приблизний час утворення. Перший різновид — це давні, представлені у фольклорі утворення типу *кіт-воркіт, жар-птиця, коник-стрибунець, шапка-бирка, рута-м'ята, сонця-світу, багач-дукач*; другий — переважно авторські утворення, в яких друга частина є означуване, а перше — означення (*кривоприсяжець-гетьман, француз-рубака, вояки-найманці, жовтожупанники-лейстровики, сліпець-кобзар*) або й навпаки (*коні-змії, шабля-бліскавка, пани-ляшки, народ-мрійник, народ-хлібороб, кінь-розбишака*). Можуть бути й прикладки з семантично рівноцінними обома частинами (*вояки-найманці, брати-лебедики, братчики-ремісники, каліка-нехода, зайди-чужинці*).

Якби хто-небудь узявся описувати наповненість лексемами тематичних груп, він би скоро від цього відступився. Ось пробираються через міський базар коваль Михайлик зі своєю матусею. Що вони тут бачать? Зверніть увагу на неповний перелік промислових виробів, побутових предметів і харчів: горщики й макітри, сорочки й рушники, воли і вівці і варена й печена страва: «Михайлик чимдуж квапився на той берег базарного моря, але пахощі й чарівні видіння переслідували його далі та далі, бо ж там парували й шкварчали січеники та крученики, і душенина шляхетська, і галушки з телячої печінки, і смажена тараня з медом, і ковбаси з риби, і на панські витребеньки — минькова печінка, і, звичайно ж, вареники з товчениками, і соломаха, і пряжуха, і ляпуни, і макорженики, і мегелики з сирівцем, і сластьони, і медяники, і вергуни, і марципани і ще чимало всячини...»

На щастя, в часи Козака Мамая було ще не так багато зброї, як тепер. Тому хоч автор і намагається якнайповніше описати її, все ж перелік поступається місцем побутовим словам. Це особиста зброя (*пістоль, кинджал, шабля / шаблюка, порохівниця, лук, стріла, кривий турецький ятаган, шестопер, спис, куля, шабельтас, двосічний меч, панцир, кольчуга, важенний келеп, ратище, карабін, нагай, мушкет із гнотом, бердиш*), а також важке озброєння, що звалось тоді *армата* (*гармата, гаківниця, пицаль, фальконет, нехитрі гармати*).

Дуже старанно описує автор одяг церковних ієрархів: «Мелхиседек, задихаючись від втоми, зняв з голови митру..., скинув... і блискучий сакос із золотими дзвінцями, зняв швиденько і омофор, пояс, почучі й підризник...»

О. Ільченко закоханий в український степ. Звичайно, ту розкіш, яку він описує, тепер можна побачити хіба що в пейзажах, які він собі уявляє: «Замріє коли-не-коли гайок чи діброва, самотня верба чи груша або очерет, мов той ліс понад річкою, — а то все трави й трави. Зайдеш у них чи й верхи вскочиш, то й нема тебе, мов потонув, — ні сліду, як на морі...» І хоч пейзаж передосінній, але не позбавлений кольорів: «Подекуди в степах, вельми запізнілі того літа, одцвітали медвяні терни молочними дрібними зірочками, і лілові, мов темні коралі, христові колючки шарпали та рвали на Козакові жупан». А були ж іще *воронець* — тонколиста півонія степу, *білий катран*, чи *крамба* — красовитий родич морської капусти.

Письменник з великою повагою ставиться до слова. Він ставить собі за мету: писати зрозумілою для читача мовою і разом з тим накинути на неї флер старовини. Він досягає цього, по-перше, тим, що створює свої, не зовсім звичні, але просто відгадувані неологізми, що сприймаються як давні; по-друге, використовує реально існуючі, але розкидані по різних діалектах слова; при цьому він вивчає давні писання і стародруки, а також сучасні й укладені раніше словники; по-третє, відновлює зміст слів, які мають тепер або інше значення, або, принаймні, іншу тональність.

Авторські неологізми, базою яких є сучасні поширені слова, — це *дивезний* (*дивезна* вигадливість — «дуже дивна», за зразком *старезна* і под.), *знаючий* (люди *знаючі*, за зразком *везучі*), *зайдок* (від *їсти*, тепер скоріше *закуска*), (*посадище* — «село» за зразком суч. *селище*), *щитіти* (від *щит*), *скупитися* («зібра-

тися докупити», блим (на блим задерши голову — «глянути», пор. *блимати*), *невмирака* / *невмирайло* (пор. *невмивака*), *собакувато* (*собакувато* визвірився — «визвірився як собака», пор. *хижувато*), *посміюн* (від *посміятися*, за типом *брехун*), *бажанчик* (від *бажати*, за типом *мазунчик*), *жаданчик* (від *жадати*), *наїдкуватий* (*наїдкувата* вечеря — «вечеря, багата наїдками»), *ненавидь* (від *ненавидіти* за зразком *гидь*), *лабузливий* (від *лабузнитися* — «підлабузнюватись», за зразком *улазливий*), *переступний* (*переступний* вік, від *переступити* — «перехідний»), *неминайкорчма* (структура прозора), *линвохода* (той, хто ходить по линві, суч. *канатоходець*), *рухляр* (від *рух*, *рухатися* — «дуже рухлива людина», за зразком *школяр*), *чепурій* (те, що й *чепурун*, за зразком *плаксії*, *стогній*), *горувати* (горуючи над юрбою; «вивищуватись»), *длявий* (від *длятися* — «не поспішати», пор. *млявий*), *загайко* (від *загаюватися* — «спізнюватися», пор. *незнайко*), *п'яндиголова* (без пояснень), *всевіда* (від *все відати* — «усе знати», пор. *завида*), *нащадкувий* (від *нащадок*, пор. *спадковий*), *міднопикий* (прикметник *мідний* у цьому разі означає колір), *продай-душа* («здатний продати свою душу»), *снохода* (синонім до *сновида*), *стежій* (від *стежити*, пор. *крутій*), *постидовище* (за зразком *посміховище*), *хмарезний* (*хмара-хмарезна* — «велика хмара», за зразком *старезний*), *крізнити* (троянда, що *крізніла* в надвечірнім сонячнім промінні — «світилася, була прозорою») та ін.

Письменник, як небагато його сучасників, пильно стежить за словниками, вишукує в них небуденні слова, сам робить записи. Так з'являються слова *несвітній* «незвичайний», *укладистий* (укладиста макітра — «містка»), *дейнека* «грабіжник», *промітний* «дуже добрий», *голінний* «бравий», *двойнити* (двоїнить в очах — «двоїться»), *приспánка* «коханка» (Б. Грінченко подає відповідник *харемниця*), *співливий* (співучий), *гличáтко* «маленький глечик», *чвань* «чванливий» (хвалько та чвань), *урічливий* («здатний зурочити»).

Давні тексти нерідко починаються зверненням до читача: ласкавий *чительнику*. Ровесниками цього слова є *ознаймити* «повідомити», *заказати* «заборонити», *починок* «початок», *жакувати* «грабувати» (жакує наші села й городи), *скупитися* «зібратися», *спитуватися* «пробувати», *бáяти* (казку баяти) «говорити», «розповідати», *потуга* «сила» (військова потуга), *безлітний* «вічний», *достóтний* «саме такий», *різнóта* «відмінність», *одність* «єдність», *непам'ятозлобіє* «непам'ятання зла» (пор. *піти в непам'ять* — «забути») та ін.

Дивує, що інколи — дуже рідко — автор настільки захоплюється незвичними словами і їх творенням, що втрачає контроль над їх емотивним забарвленням. Так, здається, недоречно вжито як нейтральні слова *стовбичити* і *причвалати* в таких контекстах: «архирейський дім стовбичить біля церкви»; «— Як ви [гуцули.— В. Р.] сюди потрапили? — з Коломиї причвалали, з Косова... з Хуста».

Одним із засобів імітації під старовину є вживання церковнослов'янізмів двох типів: біблійних висловів із східнослов'янських перекладів («— Возверзи печаль свою на Господа», «Душею воспаряючи до Бога», «Сонм лукавих одержаша мя», «Ні печалі, ні воздыханія») і окремих лексем. Серед останніх абстрактні слова (*славословіє*, *благоутробіє*) і назви церковних книг (*трефолой*, *Часослов*, *Євангеліє*).

Мова роману рясніє й від інших запозичень. Вона має насамперед відтворити реалії сьогодення, для чого використовуються сучасні інтернаціоналізми, звичайно, давньогрецького й латинського походження. Тут і літературознавча термінологія (*фабула*, *інтрига*, *діалог*, *сюжет*, *трагедія*, *жанр*, *текст*, *імпровізація*, *версифікатор*), і слова з інших мистецьких сфер (*режисер*, *флейта*, *віола*, *цитра*, *грація*, *актор*, *акробат*, *жонглер*, *грим*, *архітектура*, *контральто*), і назви наукових професій та їхніх праць (*математик*, *астроном*, *ботанік*,

трактат, лабораторія, аксіома), церковні звання (папський нунцій, кардинал, сакеларій, канонік), загальнокультурні абстрактні слова (диспозиція, каденція, інвенція, титул, гармонія, модуляція, мадонна, окупація, екзорція, гомілетика, літургія), назви мір місткості (пінта, кварта) та ін. Щоб читач не забував, що дія відбувається в Україні тоді, коли в Росії царював Олексій Федорович, а в Україні славилася на весь світ Києво-Могилянська академія, поряд із сучасною «культурною лексикою» використовується й така, як *спудеї, вакації, кумедія, притомні* («присутні») *глядачі, респонс, аква віта, тишайший* (про царя) і под.

З інших запозичень (слов'янських і неслов'янських), треба назвати латинські, польські, російські, сербські, німецькі, французькі. Домінують латинські, бо й дія відбувається в Середньовіччя, коли латинь була у великій пошані. Латинські вислови подаються як в їх автентичному написанні, так і в українській транскрипції. Хто вдається до латини? Звісно, насамперед нинішні й колишні спудеї. Вони навіть перекладають цією мовою українські тексти: «Ет тонат, ет бромат, плюсвіумкве целом дат...», тобто «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде». Див. ще: «Ін номіне патріс» — «В ім'я вітчизни», «Ерго бібамус» — «Тож вип'ємо» та ін. Не всі латинські вирази транскрибуються, деякі стали вислови і відомі сентенції наводяться в написанні оригіналу, напр.: «In vino veritas», «Ave, Caesar morituri te salutant!», «Omnia munda mundis».

Польські вкраплення транскрибуються (*уродзони шляхтич, пшеєнєкна пані, велька пшеємность, як пана Бога кохам, нех жеє добри хлопак*), нечисленні запозичення з російської подаються в сучасному написанні (*затрепетал град стольный, Сам с перст, а усы — на семь верст*).

Як уже згадувалось, є в тексті й окремі германізми (*Іх, майн гер, фрау*) і галицизми (*пів-сертьє вина, мон шер*).

Традиційні фразеологізми (типу *візка підвезти, серце з перцем, а душа з часником, пішого сокола і ворони б'ють*) поступаються менш відомим, але високохудожнім, наближеним до цілого твору (типу «— Свисти, попе, чорт попадю топе», «У неї нижче пупа чортів купа», «Хто квас минає, той щастя не знає!», «Наша невістка, що не дай тріска», «Хоч клоччя та вовна, аби кишка повна», «Вовк стояв, мов овечка, не сказав ні словечка, бо... була небезпечка!», «— Не треба панну клопотати, панна знає, кому дати» і под.). Ці останні римуються, що, як уже було сказано, є примітною ознакою цього напівфольклорного твору. До фразеологізмів треба віднести й порівняння — традиційні і авторські. Ось кілька традиційних: *напутьрюватись, мов сич на сову, мов квочка на дощ, молодайка гарна, як тихе літо* і под. Та все ж частіше порівняння запам'ятовуються як суто авторські, що повністю вписуються в стиль химерного роману: «Якийсь тиждень мандрування... був для пана обозного нудний та предовгий, як пісня старої дівичі», «...Зазираючи в його [Прудивуса.— В. Р.] мерехтячі очі, мов кіт у каганець», «З вітця Мелхиседека — архирей, як із вола херувим, як із висівок пасака, як із цигана рабин, як із kota борщ...»

Бажаючи стилізувати мову під старовину, О. Ільченко вживає у складних реченнях підрядні сполучники *жеби* (щоб, аби: *жеби в тім переконатись*), *же* (що: «Помітив Козак Мамай, *же* супроти його власної волі з'являються в обличчі однокрилого молодика — і якась пихатість несподівана, і в погляді зверхність»). Несподіванкою є квазісполучник *еж* у значенні «бо» («Хлопець відсахнувся, *еж* він і завше був несміливий»), несподіванкою, бо його ніколи не було в природі.

Окремі персонажі мають мовні характеристичні риси. У Михайлика це «Я сам, мамо, сам», у Лукії — «От уже не люблю, коли ось так...»

Наші предки любили круте слівце, але, як звичайно, знали йому ціну. Тому і в романі присутня лайка, але не беззмістовно-вульгарна, як у деяких наших сучасних письменників, а традиційна народна, напр.: «Щоб тебе орда взяла, про-

клятого дуринду», «Щоб тебе хапун ухопив», «Сучого сина стерво»; «Салотов-ко ти чортова! Шерепо невшестепурна, стонадцять кіп чортів тобі під хвіст! Та бодай на тебе дяк з кадильницею, на гладку кобилу!», — «Ось тобі, ось тобі сучого сина стерво ти лаколюбне!», «— Отака німецька помийниця?! — гарикнув Прудивус і спересердя сплюнув. — Шльондра ти, а не молодиця. Мандрюха! Потіпаха!», «— Брешеш, сучий виродку! І себе зганьбив, сучий ти сину, щоб над тобою земля й небо трусилось».

Лагідні слова й вирази трапляються рідше — воно ж і зрозуміло: війна. І все ж вони є: «Мій цвіркунчику, моє зозуленятко! Кучерявичку мій, пострибунчику! Лебедику мій прехороший» і под. Як бачимо, об'єкт звернення здебільшого ото-тожнюється з птахами як символами сімейного щастя.

В анотації до роману П. Загребельного «Левине серце» читача попереджено, що «автор цієї химерної книжки намагається довести, що українці сміються по-своєму, вирощують сміх у своїх степах, як і пшеницю, вже цілі віки сміються з себе, зі скіфів, з стародавніх греків, з чортів, з відьом, з НТР і з світового імперіалізму». Ті ж українці переконали себе в тому, що з посміху люди бувають, але щось вони дуже вже заждалися цієї миті.

Книжку написано в середині 70-х рр., тобто в період колосального дефіциту, а П. Загребельний у передмові пише: «Сервіз на тридцять шість персон у райцентрі напрокат — будь ласка! Штани, щоб оженитися — з радістю й задоволенням! Чеських кришталевих бокалів для шумкої горілки й пива щедрого — хоч греблю гати!» Оце сміх, хоч автор і твердить: «А сміху зайвого ні на макове зернятко». Мовляв, не віриш, почитай газети, послухай радіо, заглянь у телевизор... Ось де сміх заховався. Мовна картина світу в цьому романі постає внаслідок протиріччя між тим, що декларується, і тим, що є насправді. Місце дії — сучасне — на той час — українське село, «розташоване саме так, щоб бути якомога ближче до всіх життєвих центрів республіки, але водночас і якнайдалі від тих, хто своїми цінними вказівками заважає вирощувати хліб і доїти корів».

Від образної манери автор не відступає протягом усього роману, чим справді робить його химерним. Він радить, як з глиняно-солом'яної, мало не шумерської цивілізації перескочити в найвищий соціалізм і що для цього треба: «...Для дядька Обеліска не було ніяких проблем: знищити все як клас, водрузити обеліск і переходити в нове село як стояв». Таке лозунгове мислення, в яке ніхто посправжньому не вірив, було головною зброєю в боротьбі за «розвинутий соціалізм». Бо ж як усі, і автор у тому числі, знали, що «селянинові ніколи ніхто не будував. Навіть рідна держава залюбки надає йому змогу виявити в цій галузі діяльності все вміння і енергію» і що доярка «ніколи не могла згадати, чи виспалася бодай раз за все своє життя і чи був хоч один день, коли б не переслідував її сморід ферми». А техніка? Вважалося, що радянська країна досягла небачених успіхів у технізації сільського господарства. Ніде в романі ви не знайдете заперечення цієї лозунгової істини. Але послухаймо П. Загребельного: «Згодом колишні учні Безкоровайного довідаються про Штірліца, для якого не існувало безвихідних ситуацій навіть у його єдиноборстві з цілою машиною гітлерівської держави, але куди там усім Штірліцам до механізатора Безкоровайного в його дотепній винахідливості по усуванню конструктивних хиб сільськогосподарських машин і недосконалості системи постачання запасними частинами до них». Серед лозунгів є і згадки про переваги соціалістичного реалізму, і про періодично оголошувані кампанії типу «знищимо корову в індивідуальному користуванні як клас» або «Викорчуємо й переореємо всі садові й плодоягідні насадження і дамо нашій любимій Вітчизні додаткові тонни золотої пшениці». Заклику вирубувати виноградники на той час ще не було, але в тодішню радян-

ську дійсність він цілком уписався б. А як з освітою? Відомо, що «з підручника-ми завжди було сутужно», а ступінь оволодіння знаннями оцінювався сповіданням марксизму, хоч Маркса мало хто читав або міг учитати. А черги? Купити пристойної тканини не всякому вдавалося — «у черзі протовплювалися наперед тільки інваліди». Характеристика тодішніх газет? Досить прочитати кампанійні заголовки публікацій: «Приклад правофлангових кличе!», «В стислі строки, без втрат!», «Весь урожай — в засіки!», «Зернина до зернини — пуд!», «Силу землі люди множать!».

Багато чого можна було ще прочитати в тому романі про «окремі недоліки» тодішнього життя. Здається, що це написано сьогодні, бо тодішня пропагандистська машина зарізала б це на корню, а авторові вказала б на його місце. Та в тому то й химерність твору: усі ці «родимі плями» нібито називаються тільки для того, щоб показати, як з ними борються і, зрештою, викорінюють. Автор закликає у свідки тодішніх інтелектуалів, своїх сучасників. У тканину роману вплітаються імена Василя Козаченка і Володимира Бровченка, що народилися близько річки Синюхи, Андрія Вознесенського з його поетичною грушею, Тамари Коломієць, що написала вірш «Жінка» (уривок цитується), мовознавця Віктора Коптілова — автора збірки крилатих слів, палеонтолога Підоплічка... Не забуває П. Загребельний І. Цюпу, Ю. Мушкетика, Грицька Бойка й Олексю Ющенка. Взагалі ж до товаришів по перу, як і до вченої братії, П. Загребельний ставиться дещо поблажливо. Ось його думка про письменників: «Автору треба добряче надутися, щоб перелічити [...] всіх талановитих письменників, бо якось воно так виходить, що кількість талановитих завжди перевищує кількість самих письменників». Захоплюючись називанням прізвищ, П. Загребельний не забуває й себе, навіть пробує в дещо дивний спосіб етимологізувати своє прізвище. Що ж до оцінки ступеня освіченості, то він дещо непослідовний. Навряд чи в когось викличе сумнів така його сентенція: «Насправді ж найперша ознака цивілізації полягає в тому, щоб уміти сміятися не лише з чужих, але й власних домагань, надто коли ці домагання пусті й дріб'язкові. А що може бути дріб'язковішим, ніж хизуватися так званою вченістю?» Але вчитаймося в роман. Тут і заплакані очі з І. Франка, і троянди й виноград з М. Рильського і дим-димок від машин П. Тичини, і шукання катастроф з М. Бажана, і міліціонер Редька з О. Корнійчука і, звичайно ж, численні ремінісценції з творів Т. Шевченка. І це природно. Та є тут ще й Аристид Справедливий, і Карл II, і перський цар Дарій, і Людовік XIV, і Агамемнон, і Клітемнестра, і Гомер, і Данте, і Шекспір, і Жанна д'Арк, і Овідій, і Іоанн Безземельний, і Колумб, і Пржевальський, і Спартак, і Лівінгстон, і Петро Барський, і Ян Амос Коменський, і Песталоцці, і... несть їм кінця. Автор може подумати, що я його за це критикую. Боронь Боже! Я знаю, як він не любить критиків, хоч нібито й покладає надію на тих «(деяких, деяких, дорогі товариші, а ще точніше — поодиноких) літературних критиків, які вміють гребтися в тексті, мов кури в попелі». Це ж не його герої. Його героями є дещо химерні люди з дещо химерними іменами й прізвищами: дядько Обеліск (це той, який закликав усе зруйнувати й поставити обеліск); у землеміра Левенця народився син, і Левенець назвав його Річардом (звідси й назва «Левине серце» — ім'я, яке тут же присвоїли малому Річардові); Іван Іванович назвав свого сина Рекордистом (мода 20–30 рр.); голова сільради Зновобрать (особа, яку знову й знову обирають), дід Утюжок (перед кожним святом прасує прапор), професор Кнурець (раз професор, значить, іншого прізвища не заслуговує), райуповноважені Вивершений і Багатогаласу, суддя Верещака, Іван Іванович Несвіжий, скульптор Дереберя та ін. Це від них П. Загребельний черпає народну мудрість типу: «Хто навпростець ходить, той удома не ночує», «Людина повинна зростати серед обов'язків, як дерево в лісі», «Страшно подумати, що може натворити навіть одна темна й

тупа свиня, простромивши своє немите рило в науку», «Життя по суті, це не що інше, як суцільні обмеження». Звідси випливають і авторські дотепні сентенції, як наприклад: «Змінність може існувати тільки поряд з незмінністю, хоч така істина й нагадує переконання начальника в'язниці, що в'язниця конче потрібна для гострішого відчуття ідеї свободи», «Труд, турбота й пересування — ось те, чим люди наповнюють свій час між народженням і смертю», «Бійтесь заснутих вулканів, бо вони можуть прокидатися!» та ін. Автор на них не скупиться.

Це, так би мовити, значеннєве наповнення твору. З яких цеглинок воно складається? Насамперед, з оригінальної фразеології — народної, але не замусоленої, пор. *дати кругаля, хоч з шапки вбийся, попродавати витрішки, як ти не вломиш звідси ногу..., відбігти пам'яттю, зіпрусь твердо на ноги, прийшла коза до воза та й сказала «ме-ке-ке»* та ін. Вдається П. Загребельний і до своєрідної препарації прислів'їв, напр.: «Всі од неї одскакували, як той горох з прислів'я від твердої стіни».

Багато важить для створення химерності наведення об'єднавчих слів, яким підпорядковані слова різних семантичних рядів, напр.: [Сільська парубота. — В. Р.] «На людях ще виказує сяку-таку сором'язливість, а вже в темряві, та ще в густих кушах, відпускає повіддя, і там усе *тріщить*: моральні засади, самі кущі і навіть дівчачі кістки». Приписування кабанові енциклопедичних знань про себе також викличе у читача почуття нереальності: «Пам'ятав також кабан і про те, що він не просто парнокопитний ссавець родини свиней — *sus scrofa*, дика свиня, вепр, а представник своєї породи, якому випало щастя жити в епоху НТР».

П. Загребельний, на відміну від О. Ільченка, не нагнітає синонімів у мікроконтексті, а з гіпотетично існуючого в мові синонімічного ряду вибирає найвдаліше за його задумом слово. Так з'являються в тексті слова і сполуки *телючитися, приманджуритися, дотарабанити, мудрагель, вдаватися до ретроспекцій* (задкувати) і под. Тільки в поодиноких випадках він, характеризуючи якусь особу, може сипонуть цілу пригорщу якщо не синонімів, то принаймні однакових за емоційною тональністю слів, наприклад, ось які асоціації виникають у нього при згадці про викладача: «Це може бути дивак, деспот, невіглас, нечупара, кривобокий, зизоокий, зайка й недоріка». Звичайно ж, можливий і позитивний оцінний ряд, скажімо, якою має бути наречена: «Вибирай, щоб худенька, прудка, проворна, ловкенька, як грушка».

Лексика роману в цілому нормативна. Інколи трапляються слова, вживані тільки в сільській мові. Це назви потрав (*паштармак, плескачі, лемішка*), хатнього обладнання (*надібок*), рослинності (*шостір*) і под. Сюди б я відніс і поодинокі морфологічні діалектизми (*закусював*), і просторічні слова (*свайба, ружжо, півлітряка, стограмович, поиняв*). З улюблених діалектизмів слід назвати хіба що *штудерно* (галицьке). Росіянізми виступають як ознака невисокої грамотності (*гінірал, партізанський отряд, прикритіє* і под.). Трапляються і цілі українсько-російські фрази: «Мені потрібні жжаті строки і дальніше увелічені!».

Оскільки на той час церква ще не була остаточно знищена, трапляються й церковнослов'янізми типу *воістину, уповайте, неісповідимо, вознесення*. Проте може це й не відтворення мови того дня, а вияв світосприйняття самого автора.

Як же в химерному романі обійтися без неологізмів? У автора, залюбленого в слово, вони народжуються із слів же. Не треба довго думати, що означають слова *неприхіддя, незмога, сонцелюбство, вітролюбство, доцолубство, дояркування, мікрофонирик, регітнява, биятика, вихохочувати, родиземля, прямоспинний, бездівчаття*. Вони ніби й не помітні, бо утворені за відомими в мові зразками. Знання літератури потребує розуміння слів *наркоксоляннися, голоцмоник* (те, що й *голоцюцьок*), *зрозначити*. І звичайно ж, викликають певні емоції

слова, утворені від метафор, наприклад, *розвогнена уява*. Можна зрозуміти автора, коли він вдається до творення слів нібито дитячої мови: «Ах, як добре було б ще довго-довго залишатися *рампампусиком* і гратися в спориші серед *гутютюльок*, слухати, як далеко в степу виклекочують *гуркайлики* і тяжко походжають *бовлелені*». П. Загребельний сам їх і пояснює: *рампампусики* — діти, *гутютюльки* — кури, *гуркайлик* — трактор, *бовлеленя* — комбайн.

Дух епохи пізнається в спеціальній термінології, що на сьогодні вже стала загальноприйнятою, напр.: «Між Самусями і Щусями існувало мало не споконвіку те, що дипломати нині називають конфронтацією», «Це було й не життя в звичайному розумінні, а ота штуковина, яку західні філософи називають малозрозумілим словом екзистенція». Є в нього так і не вживлене в пострадянську дійсність модне слово *етуаль*, і, звісно ж, *непотизм*, *алергія*, *дефініція*. Але немає в нього остогидлих нині англіцизмів американського походження, коли записуються навіть вигуки типу «вау».

Мову творів Валерія Шевчука можна розглядати поряд з химерними романами інших авторів, але належить вона й до літератури на історичну тематику. Письменник у своїй автобіографії так оцінює свою творчу манеру: «1968 рік був для мене знаменний тим, що я почав відходити від чистого реалізму, зануреного у побут, і звернувся до умовних форм, хоч і реалізму до решти не покидав»⁸. Отже, химерність чи просто відхід від реалізму? Може, це поновлення манери М. Гоголя з його своєрідним світом відьом, русалок та іншої нечистої сили? Адже ж побачив Микола з «Дому на горі», як і Левко з «Утопленої», «щось темне /.../ у тій чудовій голівці, застигле й морочне»? І так, і ні. Герої В. Шевчука живуть у світі, що не має для них ні початку, ні кінця. Про це чи найвиразніше сказано в романі-баладі «Дім на горі»: «Їй [Галі], як і жінкам цього обійстя, котрі жили тут раніше, світ вигаданий був куди реальніший від справжнього». А вигаданий світ можна як завгодно членувати, випереджати час, повертатися до попереднього, знову надолужувати події. Так побудовано першу частину цього роману. І хоч час тут примхливо пошматовано, але твір майже реалістичний. Хіба що облесники Джигун і Дженджурик, які по черзі приходять до юних дівчат Дому, виникають спершу як птахи, а потім набувають звабливої чоловічої подобі. Міфічними істотами населено другу частину роману «Голос трави». Тому й мовний аналіз обох частин слід подавати окремо. Важко погодитися з М. Павлишиним, що «Мова твору уникає порівнянь і метафор: авторський голос ніби не бажає відводити уяву читача від розповіді й символіки, яка в ній діє»⁹. Навпаки, символіка вплітається в систему метафор. Кожна метафора — це антропологізовані ключові слова роману: *цвіркуни*, *павуки*, *вулиці*, *місто*. Напр.: «Цвіркуни зібрали духовий оркестр на лопушиному листку», «...Роздивляючись водночас велику долоню вулиці, прочитуючи її лінії, як хіромант», «Не біля кожної хати стояла й жінка, — їх випило на цілий день місто зі своїми заводами й фабриками», «[Дженджурик. — В. Р.] був звідусіль обплутаний павутиною, тож мусив вилізти з неї, як з одежі».

Не цурається В. Шевчук і синонімів. Він відчуває відтінки того чи іншого поняття і для кожного з них відшукує відповідне слово, напр.: «*Пішов*, власне *похилитався* через вулицю, але не звернув угору /.../, а *подався* через греблю до водокачки. Відтак *побрався* через завулок до Завалу...» Часом нагромаджуються означення одного семантичного поля, напр.: «Ми [жінки. — В. Р.] буваємо дур-

⁸ Шевчук В. Сад житейських думок, трудів та почуттів // Українське слово. — К., 2002. — Кн. 3. — С. 466.

⁹ Павлишин М. Зазнач. праця. — С. 498.

ні, егоїстичні, язикаті й опришкуваті». Буває й так, що автор об'єднує в одне складне слово слова-антоніми: *болющо-радісно*.

Образне враження справляють барви. У «Домі на горі» переважають криваво-червоний і блакитно-синій кольори. Вони виступають у різних словосполученнях і створюють загальний настрій. Перший навіює тривогу, другий — відчуття дороги, пізнання, передбачення майбутнього. Переважає якраз другий, пор.: *голубе безмежжя, ясно-синя жінка, з голубих площин, дорога блакитніла, весь світ волошковів, голубий вітер, синєзне серпинево небо, синює повітря, ясно-синя дорога, синюватий серпанок, синя тиша* та ін. Синій колір влітається в розгорнуті метафори, напр.: «Поволі спадає з обличчя онуки її краса, як сірішає вона й блідіє і як вилітає її із серця голуба блискуча богиня», «Хлюпав на світ голубий та безмежний спокій». Червоне виступає як віддалена загроза, пор. *кривава барва, сонце наливалось черв'яком, його заливає червона барва, червоний місяць* і под.

В. Шевчук серйозно ставиться до слова і разом з тим він із ним запанібрата. Він полюбляє повертати життя напівзабутим словам. Так читач одержує *визір* (перед очима: «Горби застрибали йому у визорі»), *зади́х* («ядуха», «астма»), *веретільний* («злий», «неприємний»), *переступ* («злочин»), *без розважжя* («нерозважливо»), *вкмітити* («помітити»), *каправий* («загноєний»: *каправі очі*), *юрливий* («метушливий»: *юрливі постаті*), *толочний* (толочний стіл — стіл для толочників, учасників толоки), *прочіль* («чільне місце при вході до хати»), *замацюрити* («замурзати»: *замацюрене дитя*), *забіч* («тихе місце»: *в тиху забіч*), *дзюристо* («дзюрком»), *сакрамент* («причастя»: *великий сакрамент*), *невідь-чому* («невідомо чому»), *враз* («щось дошкульне», «уразливе»), *розважжя* («розуміння»: керована не так розважком, як тим-таки інстинктом), *марнотравний* («марнотратний», «неекономний») та ін.

Не відмовляється він і від творення нових слів. Спасибі йому за *молодожженці*, яке він увів замість неприродного для української мови *молодожжони*. Більшість неологізмів виникає у нього як продовження певного словотвірного ряду. Так, *сивань* уживається в ряду *бородань, пузань* і под., *ватіти* («ставати ватним») є продовженням ряду *дерев'яніти, знесила* нагадує *зневіра, пелюстя* (пелюстки) явно корелює з *листя* і т. ін. Книжний характер мають новотвори *світподорожжанин* (уживається і в подальших творах В. Шевчука), *по-домонтарському* (від *домонтар* — «сидень», «той, хто сидить дома під час війни»), *мандрованець* — не тотожне значенням з нейтральним «мандрівник», бо це скоріше бродяжка, *застережуватися* — те, що й *стерегтися*, але ще з більшою обережністю.

На що треба ще звернути увагу — це на вживання часто повторюваних у різних контекстах слів. Про них уже згадувалося як про ключові слова-іменники. Це *павук, павутина*, пор.: «Грала на тонкій павутині повільну й прегарну пісню осінь», «Павуки засвічують на кущах жовтяки», а також *яблуко*: «Підстарший син Олександри Панасівни /.../ вкусив яблуко так, що навсібіч бризнули краплі прозорого соку», «Вибрав [Дженджурик] найжовтіше яблуко, сів на приступку ганку і вкусив. Сік цвіркнув на обидва боки» та ін. Можливо, ці слова стали ключовими тому, що вони еднають десятиріччя, в які відбувається дія, в одну пору року.

Друга частина роману-балади — «Голос трави» — це фантастичний світ, наповнений персонажами, які допомагають або заважають людині творити добро чи зло. Ось деякі з них: «У ніч, коли сталося нещастя [повісився господар маєтку пан Юрій. — В. Р.], домовик вийшов з маєтку, перемахнув через мур і стрибнув у бур'яни. Зашаруділа кропива — пройшовся вітер, запалюючи в глибині ночі метушливі спалахи: ніч народжувала перелесників. Малі й веселі вони гайсали по землі, забивались у густі забіччя, вишукували яри й темні ями, чагарі й кро-

пив'яні нетрі. Це був безтілесний світ, наповнений невтишним рухом, і він вбив домовика». Крім домовика й перелесників, у творах В. Шевчука діють відьми, чорти, гноми, привиддя, характерники з усіма їхніми аксесуарами, напр.: «Козак дивно підстрибнув, і сотниківна болісно зойкнула. Позаду в нього тягся довгий хвіст, а замість ніг виглядали брудні ратиці», «Вона потрапляла на відьомський шабаш, де вигинались чорні струнки красуні». Наявність безтілесного світу зумовлює своєрідність метафор: «І сон прийшов до неї відразу, гойднув волохатим хвостом...», «Його [пана Твардовського. — В. Р.] гойдало в сивих хмарах; здавалося, приспустилися вони, схопили Твардовського волохатими лапами, поклали на сіру постіль і закомкали», «Твардовський хитався у сивих хмарах. До нього підпливла кудлата постать, і він уздрів жіноче личко. Воно захихотіло й підморгнуло Твардовському, і той оскалився, показуючи попсовані зуби. Схопив жінку в обійми й шалено почав перебирати ногами. Дригав ними, бо плив між небом та землею, жінка хихотіла й притискала до пана Твардовського, і він закричав захоплено чи радше заіржав: глибоко в темряві, в кудлатому мороку завис і сумно загуснув крик коня...», «Вона почувала себе деревом. Самотнім, нерухомим деревом, на яке ллється мертве світло. Не може зрушити з місця, воно, наче каліка-птах, махає крильми, але не для того, щоб злетіти. Від того тріпоче, б'ється листя, а воно дивиться своїми дуплами в ніч і гукає до себе дятлів. Вони зможуть ударити дзьобом у серце і вибити з нього тих жорстоких черв'яків, які точать його...»

Як і в першій книзі, тут розкидані філософські сентенції типу: «— Цілий світ на сльозах стоїть ... Хто хоче добра собі надбати, той має чинити зло. Хто ж хоче від зла втекти, той убожіє...», «Будь-яке придбання у цьому світі — знову-таки втрата, і ніколи, доки світ світом, доки сонце сонцем, не буде інакше». Оповідання другої частини єднають ключові слова: *цвіт вишні* і *запах бузку*.

Як і в попередній частині, в «Голосі трави» відчувається шукання автором потрібного йому слова. Із двох або кількох словотвірних варіантів семантично того самого слова В. Шевчук вибере найменш поширене і поверне йому життя. Чи є слово *досіль* у словниках? Так, у словнику за ред. Б. Грінченка воно наведене з ремаркою *нар.*, тобто «народне», хоч існує і значно поширеніше *досі*. Є слово *вигинистий*, уведемо ще *вигинливий* (про вужа), Б. Грінченко фіксує сполучення *кумелом піти*, у В. Шевчука знаходимо *перекрутився кумельгом*, Б. Грінченко подає *звар'ювати*, В. Шевчук — *звар'ятувати*, авторів мало слів *пахучий*, *пахущий*, він удається до *пахливий*, замість слова *пустка* в романі послідовно вживається *пустиця* і под. Ну, а якщо слово ні в яких джерелах не засвідчене, тоді можна удатися до неологізмів. Часто це абстрактні лексеми, утворені від звичних літературних слів: *пригнобити* — *пригноба*, *марнота* — *марнотний*, *накопичити* — *накописько*, *застілля* — *застільники*. «А що снується на першому небі? Цаліодемоси ходять і плавають у світлі тому...» Це вже з наукової фантастики. Трапляються й незвичні поєднання слів типу *крута темрява*, а ще *можу попортити ваші коні* (пор. *наслати порчу*), *розпитування з політикою* (тобто *вивідування*).

Оскільки події відбуваються на початку XVII ст. (див. про це в оповіданні «Дорога»), хоч у наступних оповіданнях про це не згадується, та все ж доводиться чекати слів з історичним значенням. Насправді їх не так багато: це назва однієї з тодішніх установ (*копний суд*), найменування армійських звань (*сотник* — *сотниківна*, *підचाший*) і татарських загонів («Татари налетіли на село цілим *чамбулом*»), найменування документа серед тодішніх (та й теперішніх) канцеляристів: *бомага*.

Місцевих слів, як уже згадувалось, у цій частині роману чимало, але їх важко прив'язати до якогось діалекту. Хіба що чується не зовсім виразний зв'язок із «Тінями забутих предків» М. Коцюбинського: «— Чув-ім голос із гробу»,

«—Я сказала, же ти покинув нашу службу!», «Не малисьмо, отче, жадного до тебе змертвіння». Проте інші дієслівні форми чітко промовляють за те, що дія відбувається в Центральній Україні. Це короткі форми 3-ї особи однини теперішнього часу типу *полюбля, оповіда* і под. Висловлюючись мовою В. Шевчука, невідь-відкіль у нього з'являється форма присвійного прикметника — родич *неїн* (тобто її).

У романі-триптисі «Три листки за вікном» продовжено мовну манеру, вироблену в романі «Дім на горі». Хіба що тут ще виразніше підкреслено настроєве значення кольорової гами. Правда, тут переважають червона і сіра барви або їх поєднання і виразніше виступають давні слова, переважно в мові спудеїв.

Червона барва — не обов'язково червона, вона може тільки наближатися до неї: руда, червоняста, рудувата, багряна, кривава і под. Нагнітання слів із цим значенням породжує уявлення про наростання тривоги, очікування якогось лиха, напр.: *червоне кружало* (про сонце), *червона іржа, дорога відсвічувала червінню, червоняста курява, червонястий хвиль, червонястий лист, руда курява, рудуватий пил, рудувато-сірий спокій, багрянні клубені куряви, бурої масті худоба* і багато ін.

Склад лексики різноманітніший, ніж у попередньому творі: тут присутні слова, близькі до церковних (*ветхий, сокровенний, благота, віций, віцати, суций, сакрамент, упоєння*), студентська (школярська) лексика (*академія, спудей, рекреації, натура*), слова, уживані в судово-канцелярській мові (*трафунки, переступ, провіститися, злодійність, парсуна, лучитися, причинок, дійовці, марнотравний, підсусідок, уконтентувати*), є відголоски військової лексики (*обложна міна, значковий хорунжий, значковий товариш*). Чимало тут специфічної лексики, що заступає загальноновживані слова, напр.: *озлість* — злоба, *справдешній* — справжній, *однослівно* — зі згодою, *незабарі* — незабаром, *невдовзі, здибатися* — траплятися, *всечасно* — весь час, *тулятися* — бродити, вештатися, *повабний* — привабливий. Імітація старожитності іноді призводить до втрати чуття міри. Тоді поряд із закономірними, вбраними у ветху одіж словосполученнями типу *збувати час, вдарив у ноги* (побіг), *найкраще себе з'явити, зголосити про вбитого* і под., з'являються й такі, як *віншувати здоров'я, хоч віншувати* — це не «бажати», а «вітати, поздоровляти» (кого з чим). У «Трьох листках за вікном» більше відчувається залежність від писемних джерел, зокрема від рукописних «світових пісень» (тобто світських) кінця XVIII ст., від «Петра Утеклого», від ділових документів XVII–XVIII ст.

Зовсім інші складники химерності у Володимира Дрозда. Згадаймо наші підліткові роки. Скільки тоді мріялось, фантазувалось — були ми й першовідкривачами чогось (оазисів у пустинях, дивних островів, космічних просторів), учасниками героїських учинків, першого кохання і т. ін. — і все це літало поперед нас на крилах фантазії. І все це переносить у свій роман «Ірій» В. Дрозд: «Тікаючи від приземленого дядькового реалізму, я прищикнув його мову дверима, і вона жалібно заскавчала, наче цуценятко; я був янгел з матеріної ікони на покуті, янгел, що лине останнє сказати “прощай” свідкам свого скороминушого бо-соногого дитинства. Я зіп'явся на сінешній поріг, змахнув крильми, наче корова Манька, коли вибиралася з болота, і злетів на хату. Сумнувато-солодка ніжність сповнила мою душу. Крила із срібної іконної фольги лагідно шелестіли за спиною. Унизу темніла широка, наче город, цяцькована острівками зеленого моху, іржавими втулками, шинами, культьяпками сівалок стріха... Тріумфуючи повеличавшись на задимленім димарі, наче лелека на гнізді, я ковзнув униз, виписав над городом загогулину і, опустившись на парасоллю любистку, що гойдалася на гінкому пагоні, меланхолійно прошепотів: “Прощай, любистку...”».

Що ж таке ірій? Звісно ж, це край, куди на зиму відлітають перелітні птахи. Але й те омріяне місце, де б оселився підліток, бо це «країна твого майбутнього».

Траплялися й інші чудеса: то смажений півень став нести сині в пупирцях яйця, то сусіди поділили пополам курку, але коли дві половинки з'єднувались, то курка неслася, то ошийник бігав без собаки, то кабан зачинений у залізному приставищі, спустошував усе навкруги...

Химерність є химерність, навіть якщо вона ніяк не навіяна чортівщиною. Це може бути й щось у душі барона Мюнхгаузена, напр.: «Я вхопив себе за вуха, підняв у небо і смикнув завісу, яка відділяла день від ночі. Тої ж миті завіса впала, і густа та в'язка, мов пакульська грязюка, темінь хлюпнула на землю, накривши нас, проковтнувши цеглинистий трикутник Жукового обличчя». Усе це було в той час, коли матері снилися сні про минуле, а головному героєві Михайлу — про майбутнє, близьке й віддалене. І коли в ці сні вірилося, як у майбутній комунізм. Адже «про майбуття мріяли герої книжок. Його прогнозували газети, що їх я читав матері, поки та пряла біля каганця із жовто-червоної снарядної гільзи. Його обіцяли вчителі. На противагу матері, яка вірила тільки в сні, я беззастережно вірив і вчителям, і книгам, і газетам, і своїм рожевим мріям». Усе сприймалося крізь призму дитячо-юнацького бачення світу. Навіть дядьків процес вироблення яблучного вина здавався фантастичним чудом сучасності: «Винний дух витав над обійстям, густий і хмільний: у залізних бочках та цистернах під яблунями вишумовувало і пінилося. З курника визирала новенька кібернетична машина, що керувала виробничим процесом, приймала яблука і відпускала молоде вино».

Незважаючи на фантастику, кожному, хто хотів би зануритись в атмосферу убогих післявоєнних років, слід прочитати цей роман. В. Дрозд уміло осідлав метафору — вона в нього розгорнута і теж віддає химерністю, пор.: «Був сонячний, душний день, на голубій небесній черені яскраво палахкотіло сонце. Тільки на заході похмуро гарчав темномордий звір і злостиво шкріб небо кігтями», «Зорі зійшли з неба і в ясно-білих полотняних сорочках повсідалися на лисогір'ї, довкола мене, обхопивши довгими променистими руками коліна», «День вочевидь скрапував, тьмярів, а потім підвечірок діловито ввімкнув жовто-блакитні ліхтарі». Так малюються пейзажі. Але метафори присутні і в описі почуттів («сотні кішок з нявкотом та писком шкребли душу», «на виду дядька Дениса несміло проростав зловтішний посміх»), у них навіть беруть участь кулінарні вироби ([пиріжки] ... «всілися на осокорі та загойдалися, струшуючи з гілля сизу паморозь»). Іноді крім метафор, теж у химерному ракурсі, уживаються гіперболи, напр.: «...Дядько так захріп, що в радіусі кілометра з вікон посипалися шибки, сусідні будинки перехнябилися, стовпи радіомережі ламалися, мов сірники, з дерев осипалося листя...»

Автор схильний до творення неологізмів. Чи не найкраще йому вдаються складні прикметники, що переважно передають душевний стан (*насмішкувато-подивовані очі, щемко-солодкі думки, металево-в'їдливий голос, холодно-прозорливий злам пухких хлопчачих уст*), а також своєрідні кольорові тони (*срібночолі вулички*) і зведені воедино різні, хоч і близькі, присвійні прикметники (*тітко-дядькова ніч*). Чи може бути *самовпевнена певність*? На думку В. Дрозда, може: це оригінальна авторська знахідка. А їх у творі немало. Чи можна означеннями до того самого іменника передати антонімічні значення? Виявляється, можна: «Хімічка подивилася на мене лагідними очима інквізitora».

Персонажі В. Дрозда живуть у певному культурному середовищі, а тому, буває, обмінюються цитатами з художніх творів або ж посилаються на відомих культурних діячів: «— Ну, парубче, нове життя нового прагне слова?..», «— Ось на наших землях урожайно, хлібно!», «Тепер світ такий, Параско, що без блату, як казав Тарапунька, ані туди, ані сюди...»

В. Дрозд цінує слово. Пише він, звичайно, сучасною літературною мовою, але не цурається й місцевих слів, так званого просторіччя, а при нагоді й сам тво-

рять нові слова із прозорого матеріалу. Правда, дуже чітко розмежувати ці три групи слів не вдається, та все ж спробувати можна. До місцевих можна віднести такі, як *запорожитися* (колеса глибоко запорожилися в пісок), *закушкати* (закушкані в пакульським багні по коліна), *шелепати* (мати шелепала кирзовими чобітьми за возом), *чолопочок* (зменш. від *чолоп* — «вершок»), *шараги* (повісила на круторогі шараги пальтечко), *базаринина* («куплене на базарі»), *гнузда* (пор. *загнуздати*). Мабуть, сюди ж належить сполука *натворив твореників*, тобто «завдав шкоди», «набідокурив». Розмовними можна б назвати лексеми *хапко* (хапко повз до води), *самольотчик* («авіатор»), *закуфаїти*, *кугутка*, *тринькачка* («розтратниця»), *бандероля*, *приланцюгувати*, *потарганити* (молодий бичок, якого приланцюговано до крижівниці і потарганено на базар), *більмаки* (більмаки Жукових очей), *викиштель* (на викиштель його — «викинути з роботи»).

Нарешті, авторські неологізми. Їх у творі досить густо. Насамперед це дієслова, утворені від іменників: *заосеніти* (про початок осені), *ранковіти* (про перехід від ночі до ранку), *повервечити* (юрба повервечила до актовій зали), *тополитися* (бульвар зелено тополівся). Слід згадати й про такі дієслова-неологізми, як *прямцювати* (варіант літературного *прямувати*), і про досить-таки численні прислівники-новотвори: *гнітко* (гнітко на душі), *зукоса* («скоса»), *принадливо*, *старатливо* і под.

Росіянізми трапляються рідко в устах міських жителів, що, покинувши село, намагаються говорити «культурно» — Федора, яка в місті стала вже Дорою, каже своєму чоловікові: «— Сматрі, Лбоня, пододелся наш парубок. Сечас с тобою не стидно і на люди».

В інтерв'ю з М. Жулинським В. Дрозд так оцінив свою творчість: «Щодо “демонстрації своєї творчої оригінальності”, то я, дякувати долі, ніколи цим не захоплювався. Навіть у найгірших моїх писаннях є крихітка душі моєї, і це те єдине, що залишається в літературі, все інше осипається, як блискітки з ялинкової іграшки, і досвід мого літературного покоління ще раз підтвердив ці істини. Мене з перших кроків літературних більше цікавило: що сказати. А як сказати, уже залежало від змісту висловленого»¹⁰.

У творі «Ірій» автор дуже вдало втілює свою душу в досконалу форму.

У кожного з розглянутих тут авторів своя манера письма, свої художні уподобання, зрештою, своє бачення світу. Що ж об'єднує їх і ще деяких нинішніх і, можливо, майбутніх в один мовно-літературний жанр? Є принаймні п'ять ознак, більшою чи меншою мірою наявних у химерному романі. По-перше, це прагнення письменників до збагачення сучасного лексикону, що відбувається творенням неологізмів, відновленням забутих слів, запозиченнями з інших мов; по-друге, антропологізацією предметів і явищ навколишнього світу, що виявляє себе у тропях; по-третє, шанобливе ставлення до слова — давнього й сьогочасного; по-четверте, прагнення поділитися з читачем уявленнями про сучасний світ, стосунками між людьми, використовуючи для цього афористичні конструкції, і, по-п'яте, іронічне ставлення до світу і навіть до самого себе.

V. M. RUSANIVSKYI

LANGUAGE OF CHIMERICAL NOVEL

The article deals with artistic peculiarities of novels by V. Zeml'yak, O. Ilchenko, P. Zahrebelnyi, V. Shevchuk and V. Drozd. These novels though different, are fairly united by critics under the name «chimerical». The main point of «chimericality» is that each of those has digressions from realism.

Key words: non-standard vocabulary, borrowings, neologisms, synonyms, idiomatic expressions, devilry.

¹⁰ Дрозд В. «Яким корінням живе дерево» // Українське слово.— К., 1994.— Кн. 3.— С. 509.

ПОЗИЦІЙНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ ТЕРМІНІВ ЯК СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАУКОВОГО ТЕКСТУ

Позиційна інтерференція термінів, тобто присутність різних термінів в одному відрізку наукового тексту, розглядається як вияв зв'язку між відповідними спеціальними поняттями. Статистичне обстеження текстів свідчить, що існує кореляція між інтенсивністю позиційної інтерференції термінів та комунікативною складністю тексту.

Ключові слова: термін, науковий текст, комунікативна структура тексту.

У науковому тексті приблизно 30–40% слововживань припадає на термінологічну лексику. Текст навіть невеликого розміру — стаття — містить іноді до трьохсот — п'ятисот різних термінів. Це не випадково. Адже поміж усіх мовних засобів саме термін є головним носієм фахових знань. Саме він передає інформацію, заради якої створюється текст. У зв'язку з цим виникає питання: чи існують закономірності, які регулюють уживання термінів у тексті, а якщо існують, то чи не допоможе їхнє пізнання глибшому розумінню механізмів текстотворення?

Це питання стає дедалі актуальнішим, оскільки в останні роки увага мовознавців усе більше спрямовується на функціонально-комунікативні аспекти застосування мови, зокрема на дискурс як найважливішу категорію комунікації. Досліджуються загальні закони спілкування за допомогою мови, мовні засоби комунікації, комунікативні ситуації, комунікативна стратегія й тактика, структура дискурсу тощо¹.

Здебільшого методика таких досліджень полягає в застосуванні загально-теоретичних положень і міркувань при розв'язанні конкретного завдання й обґрунтуванні одержаних результатів більшою чи меншою кількістю прикладів. До вивчення комунікативних стратегій або тактик підходять, аналізуючи ментальні процеси, пов'язані зі створенням тексту.

В основі нашої статті лежить дещо інша ідеологія. Ми виходимо з припущення, що головним чинником, який формує науковий текст, отже й усі його складники, і визначає когнітивні, комунікативні, тематичні аспекти тексту, є термін. Тому, на нашу думку, саме йому належить чільне місце серед компонентів тексту, аналіз яких може дати відповідь на низку питань, пов'язаних зі структурою та функціонуванням наукового дискурсу.

Дослідження наукового дискурсу неодмінно має включати аналіз термінологічного складника тексту: структурних, семантичних характеристик термінів, їхньої поведінки в тексті. Останній є результатом (матеріальним продуктом) певних когнітивних та комунікативних процесів. Аналізуючи текст, зокрема його термінологічний складник, ми отримуємо можливість певною мірою рекон-

¹ Полюжсин М. М. Сучасні напрямки й підходи до вивчення комунікативних актів дискурсу // *Іноземна філологія*. — 2004. — Вип. 113. — С. 165–171.

струювати ці процеси й визначити деякі властивості, характеристики, ознаки тексту, які не мають прямого матеріального вираження, такі як тематична чи когнітивна структура, комунікативна стратегія й тактика тощо. Звичайно, не можна ставити знака рівності між текстом і дискурсом. Проте, незважаючи на різні трактування самого поняття дискурсу², ніхто не може заперечувати, що чільним компонентом дискурсу є текст. До того ж текст є єдиним складником дискурсу, який має матеріальне втілення. Тому поки що адекватні об'єктивні наукові методи дослідження опрацьовані лише для тексту.

Особливо перспективним для розв'язання конкретних завдань теорії дискурсу є аналіз взаємодії термінів у тексті з урахуванням усіх терміновживань.

У статті термін може повторюватися до двохсот–трьохсот разів (тому він є головним маркером зв'язності в науковому тексті). У різних уживаннях один і той самий термін виконує різні комунікативні функції. Усі вживання термінів у науковому тексті належать до двох категорій: інформативних чи неінформативних.

Інформативне вживання розуміємо як використання терміна, що доносить до читача більш-менш суттєву інформацію про референт: про його ознаки, властивості, поведінку, застосування тощо. Розрізняємо два типи інформативного вживання терміна: домінантне та підпорядковане.

Під домінантним уживанням розуміємо випадки, коли мета речення — передати інформацію про відповідний референт (тут і в наступних прикладах виділено термін, уживання якого розглядається): *An active control system designed to augment system damping was also tested; The active control system was successful in augmenting the damping of the fundamental system modes, and was found to be robust with respect to changes in rotor-speed and airspeed; Soft-inplane rotor systems generally have reduced damping margins and lower stability boundaries than stiff-inplane rotor systems; Soft-inplane rotor system had two sets of elastomeric dampers [...].*

У разі підпорядкованого вживання головна комунікативна функція речення спрямована на опис іншого референта, а термін, який нас цікавить, є, наприклад, назвою ознаки цього референта: *Conventional helicopters with three or more blades have soft-inplane rotor systems; The lag-mode frequency and damping of the new soft-inplane rotor system were measured [...].*

Розмежування між домінантним і підпорядкованим використанням терміна має певну аналогію з тема-рематичною класифікацією речень, але тема-рема-тичний статус терміна не завжди відповідає розглянутим типам.

Під неінформативним уживанням розуміємо таке використання терміна, яке передає інформацію хіба що про сам факт існування референта. Типовим прикладом є метатематичне вживання. Тут функція терміна — інформувати читача не про властивості референта, а про те, як він представлений у тексті, у яких працях розглядається тощо: *The high heating rates caused by the turbulence are illustrated in Fig. 2; Fig. 33 shows the measured heat-transfer rate [...]; The larger bluntnesses were studied by Stetson [...]; Zanchetta et al. measured transition on a blunt cone at zero AOA (angle of attack).*

До варіантів метатематичного вживання належить згадування мікро-референта у зв'язку з описом мети, структури тексту: *This article is to provide a survey on the data mining techniques [...], with an emphasis on database-oriented techniques.*

² Nunan D. *Introducing Discourse Analysis*.— London, 1993.— 134 p.; McCarthy M. *Discourse analysis for language teachers*.— Cambridge University Press, 1991.— 214 p.; Brown G. and Yule G. *Discourse analysis*.— Cambridge University Press, 1983.— 288 p.

Інший приклад неінформативного вживання — анонсування референта, тобто його перше згадування без висвітлення суттєвих ознак. Типові контексти — констатація актуальності певного поняття, перелік досліджуваних об'єктів тощо: Researchers in many different fields have shown great interest in *data mining*; Due to the rapid evolution of multimedia, more and more *digital images* are being captured and stored; Most bicycles fall into one of four main categories: *utility*, *touring*, *racing*, and *mountain bicycles*.

За попередніми підрахунками, кількість неінформативних уживань не перевищує 3%. Серед інформативних уживань приблизно 60% припадає на домінуючі, 40% — на підпорядковані.

Найчастіше в кожному відрізку тексту вживаються паралельно два чи кілька різних термінів (пересічному мовознавцю зрозуміти зміст як окремих технічних термінів, так і статті в цілому досить важко, але завдання полягає лише в тому, щоб простежити поведінку терміна в тексті — як він переходить з одного речення в інше, з якими своїми «родичами» зустрічається на шляху цієї мандрівки):

(1) (Since a rule can be defined explicitly or be extracted by a knowledge discovery process, it is important to differentiate a deduction rule from a generalized one.

(2) (A rule which is explicitly defined by a user or an expert is a deduction rule; whereas a rule which is generalized from a database is a generalized rule.

(3) (Both deduction rules and generalized rules can be primitive-level or high-level rules.

(4) (However, since a generalized rule summarizes data from a database, it reflects a general fact in the current database but does not enforce a constraint on the possible databases.

(5) (This contrasts with a deduction rule or an integrity constraint which states a rule (or a constraint) that potential database must follow.

(6) For example, a generalized rule, «all of the teaching assistants are graduate students» states a fact but does not claim that all the teaching assistants must be graduate students nor reject the possibilities of hiring an undergraduate student as a teaching assistant.

(7) However, the same rule, stated as a deduction rule or an integrity constraint, will reject the possibility of allowing an undergraduate student to serve as a teaching assistant in a consistent database.

Тут у семи реченнях ужито 10 спеціальних термінів: *constraint*, *data*, *database*, *deduction rule*, *generalized rule*, *high-level rule*, *integrity constraint*, *knowledge discovery process*, *primitive-level rule*, *rule*. Деякі речення містять по кілька термінів.

Про що свідчить наявність двох чи кількох різних термінів в одному реченні або в суміжних реченнях?

Паралельне вживання двох чи кількох термінів в одному відрізку тексту — це іманентна властивість наукового тексту. Вона зумовлена переважно когнітивними чинниками. Між окремими референтами існує зв'язок. Якщо цей зв'язок є релевантним для теми, він знаходить своє відображення в позиційній близькості відповідних термінів. Наприклад, у наведеному вище фрагменті тексту в першому реченні стверджується, що при одержанні інформації з бази даних важливо розрізняти два типи правил — дедуктивні та узагальнені. Таким чином, фіксується зв'язок між мікрореферентами «knowledge discovery process», «rule», «deduction rule», «generalized rule» (мікрореферентом тут названо референт, який відповідає окремому терміну³). Друге речення дає визначення дедуктивних та узагальнених правил. При цьому експлікується їхній зв'язок з мікрореферентом «database». У наступному реченні пропонується подальша класифікація правил.

Рідше паралельне вживання термінів пояснюється суто комунікативними чинниками. Наприклад, порівнюються чи протиставляються два референти:

³ Скороходько Е. Ф. Неоніми в когнітивній та комунікативній структурі наукового тексту (на матеріалі англійської мови) // Мовознавство. — 2004. — № 1. — С. 45–53.

However, unlike *Fourier descriptor*, only the few lower order moment descriptors have physical interpretation. Іноді таке порівняння чи протиставлення охоплює весь текст. Наприклад, автор описує конструкцію та функціонування дизельного двигуна, послідовно порівнюючи його з більш відомим карбюраторним (бензиновим) двигуном: [...] This is a fundamental difference between a *diesel engine* and a *gasoline engine*. In a *gasoline engine*, a spark is used to ignite the combustible mixture, while in a *diesel engine* the fuel ignites by itself just from contact with air — air that is very hot because it has been highly compressed [...].

Терміни вживаються паралельно (незалежно від того, чи є між ними зв'язок, чи ні) і там, де йдеться про структуру статті: In Section 2, a *data model* is constructed for *knowledge-rich databases*, which consists of both *deductive database* and *knowledge discovery components*. In Section 3, four basic categories of *query answering mechanisms* in a *knowledge-rich database* are introduced, according to the combinations of *data vs. knowledge queries* and *direct vs. intelligent query answering mechanisms*.

Уживання двох чи кількох термінів в одному відрізку тексту як вияв зв'язку між (мікро)референтами назвемо позиційною інтерференцією термінів⁴. Розглянемо на дещо більшому прикладі інтерференцію двох термінів у науковій статті⁵ (див. табл. 1). Тут наведено речення, в яких ужито терміни *discretisation* «дискретизація» та *truncation* «округлювання». У першому стовпчику вказано номер речення, у третьому й четвертому — який з двох термінів наявний у відповідному реченні (d — *discretisation*, t — *truncation*).

Шосте речення, у якому вперше з'являються терміни *discretisation* та *truncation*, міститься у «Вступі» аналізованої статті. Воно лише анонсує відповідні мікрореференти. Звернімо увагу на те, що це речення відділяють від наступного входження терміна *discretisation* 89 інших речень, а від входження *truncation* — 101 речення. У той же час між іншими входженнями відстані значно менші. Початкові або кінцеві входження, відірвані від основної частини ланцюжка входжень, назвемо нерегулярними⁶.

Відрізок тексту від першого до останнього входження певного терміна (без урахування нерегулярних входжень) стосується відповідного мікрореферента. Назвемо цей відрізок Т-протяжністю. У нашому прикладі референта «*discretisation*» стосується відрізок [96–305], а «*truncation*» — [108–249].

Стаття в цілому містить 310 речень (назва статті, її розділів та підрозділів тут не враховується). Отже, Т-протяжність кожного з цих термінів охоплює більшу частину тексту. Разом з тим термін *discretisation* експліцитно присутній лише в одинадцяти, а *truncation* — у десяти реченнях (послідовність речень, кожне з яких містить певний термін, назвемо Т-ланцюжком⁷).

Решта речень найчастіше стосується підпорядкованих мікрореферентів або, навпаки, мікрореферентів, щодо яких «*discretisation*» та «*truncation*» є підпорядкованими.

Наприклад, речення 97–98 стосуються мікрореферентів «*thresholding*», «*weighted aggregation*» та «*transformation*», які уточнюють і розвивають інформацію, наведену в попередньому реченні:

(97) The latter two operations are replaced by *thresholding* in the case of Hopfield networks.

⁴ Скороходько Е. Ф. Позиційна інтерференція термінів в англомовному науковому тексті: гіпероніми та гіпоніми // Вісн. Харків. нац. ун-ту : Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. — 2004. — № 635. — С. 164–169.

⁵ A Discrete Fully Recurrent Network of Sigmoid Units for Associative Memory and Pattern Classification // Intern. Journ. of Pattern Recognition and Artificial Intelligence. — 2002. — Vol. 16. N 5. — P. 527–550.

⁶ Скороходько Е. Ф. Зазнач. праця. — С. 45–53.

⁷ Там же.

(98) The *weighted aggregation* determines similarity and the *transformation* introduces a nonlinearity and also bounds the output.

Низка речень (9, 17, 62, 63 та ін.) стосується мікрореферента «learning algorithm», якому підпорядковані як «discretisation» так і «truncation»:

(9) Two *learning algorithms* for training such a network to store fixed points or attractors are proposed.

(17) [...] the general use of Recurrent Neural Networks is not as extended as that of Feedforward Neural Networks due to the complexity of the development of the *learning algorithms*.

(62) Following this is a detailed description of two *learning algorithms*.

(63) Simulations described in the section that follows demonstrate the effectiveness of the *learning algorithms* and the properties of the network in terms of basins of attraction.

Таблиця 1

№	Інтерференція термінів <i>discretisation</i> та <i>truncation</i>	Термін	
		d	t
6	This paper describes two learning algorithms for a network whose units take the dot product of the input with a weight vector, followed by a <i>tanh</i> transformation and a <i>discretisation</i> transformation in the form of rounding or <i>truncation</i> .	+	+
96	The complete transformation for one unit will consist of a weighted aggregation [...], a transformation [...] and <i>discretisation</i> .	+	
99	Both are necessary since [...] <i>discretisation</i> is required to produce a finite number of possible states [...].	+	
101	<i>D</i> is the <i>discretisation</i> operator.	+	
108	An obvious way of carrying out <i>discretisation</i> is to use <i>truncation</i> which produces equally spaced discrete values.	+	+
109	<i>Truncation</i> makes good sense because it determines the number of digits that need to be retained.		+
110	Then <i>T</i> , the <i>truncation</i> operator, is defined as [...].		+
112	For <i>truncation</i> to one place after the decimal we get [...].		+
123	If we assume <i>truncation</i> to one place after the decimal the state vectors will lie in (0,0].		+
124	Rather than <i>truncation</i> we may also use rounding.		+
127	Rounding can be expressed in terms of <i>truncation</i> as follows [...].		+
128	The formulations of the training algorithms are expected to be very similar whether <i>truncation</i> or rounding is used.		+
144	For a vector <i>x</i> to be a fixed point we require that [...] where <i>D</i> is the <i>discretisation</i> operator which so far has been <i>truncation</i> or rounding.	+	+
154	For <i>truncation</i> the equation is [...].		+
164	The curve is very close to the $y = x$ line where it crosses leading to multiply fixed points if <i>discretisation</i> is carried out.	+	
165	There is a discrete fixed value wherever the curve is no more than 0.1 above the $y = x$ line in the case of <i>truncation</i> .		+
182	Let us assume that the <i>discretisation</i> function is rounding.	+	
195	The <i>truncation</i> function may be approximated in several ways.		+
213	If we assume <i>truncation</i> to one place behind the decimal, <i>d</i> is the output for one unit if and only if [...].		+
226	The actual training algorithm for <i>truncation</i> as <i>discretisation</i> is [...].	+	+
231	Rather than <i>truncation</i> we may also use rounding.		+
249	<i>Truncation</i> is used for <i>discretisation</i> .	+	+
305	Additional work may consist of implementing a more general <i>discretisation</i> that is not linear.	+	

Зв'язок між поняттями «discretisation» та «truncation» виявляється, зокрема, в одночасному входженні відповідних термінів до тих самих речень (6, 108, 144, 226, 249). Підпорядкування референта «truncation» референту «discretisation», так само як їх обох референтів «learning algorithm», експліковано в реченні 6.

Таким чином, науковий текст має складну комунікативну структуру, компонентами якої є фрагменти тексту (Т-протяжності), що стосуються окремих мікрореферентів. Між цими фрагментами існують два типи відношень: включення (одна Т-протяжність є частиною іншої) та перетину (дві Т-протяжності мають спільні речення, хоч не збігаються повністю).

Формальним виявом складності комунікативної структури є позиційна інтерференція термінів. Інтенсивність інтерференції виражається кількістю Т-протяжностей, між якими існує те чи інше відношення, та обсягом відрізків тексту, спільних для кількох Т-протяжностей.

Розглянемо інтерференцію термінів у складі двох невеликих текстів приблизно одного обсягу, відображену на рис. 1. На горизонтальній осі вказані номери речень тексту, на вертикальній представлені терміни в тій послідовності (знизу вверх), у якій автори вводять відповідні поняття. З рисунка видно, на які ділянки тексту припадають входження термінів, проти кожного з них схематично представлена його Т-протяжність. Дві вертикальні риски вказують на її початок та кінець, тобто перше й останнє входження терміна (для *fuselage* це речення 1 та 8). Бічні грані прямокутника позначають місця тексту, яким передують, відповідно, 25% та 75% входжень терміна (для *fuselage* це проміжок між першим і другим реченнями й шосте речення). Таким чином, прямокутник охоплює 50% центральних входжень терміна. Маленький квадрат у межах прямокутника позначає центральну точку ланцюжка, медіану — місце, перед яким налічується 50% уживань терміна (для *fuselage* — третє речення). Оскільки для ілюстрації нашого підходу обрано невеликі тексти, кількість уживань окремих термінів виявлялася малою. Тому наведені характерні точки Т-протяжностей іноді зливаються.

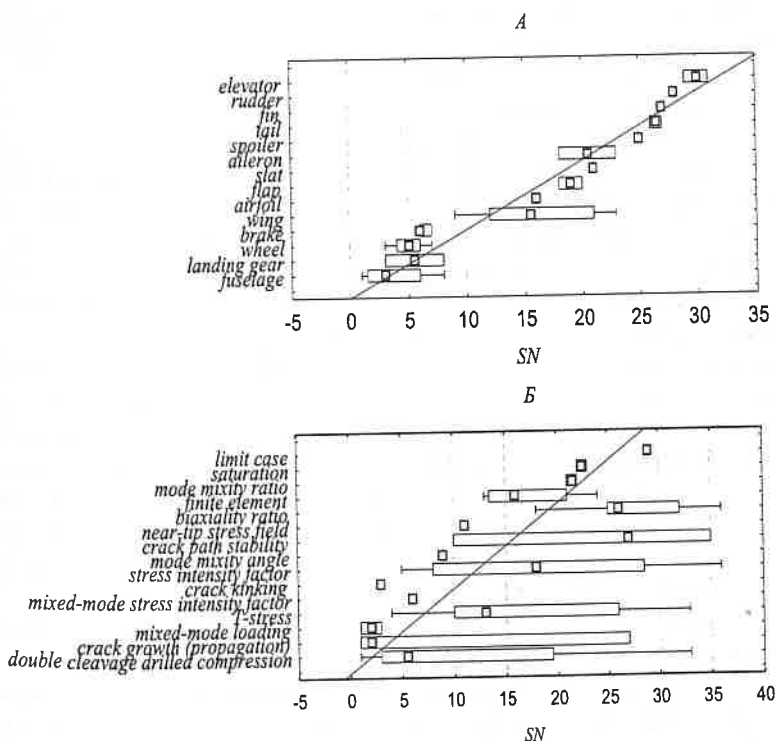

Рис. 1. Співвідношення позицій термінів у текстах

За показник локалізації фрагмента тексту, який стосується певного мікрореферента, прийнято відповідну медіану. Навкісні лінії на обох частинах рисунка ілюструють загальну тенденцію переходу авторської розповіді від одного мікрореферента до іншого. В обох випадках чітко простежується певна послідовність опису: фіюзеляжу присвячений відрізок тексту з першого до восьмого речення, шасі — з третього до восьмого, крило розглядається в реченнях з дев'ятого до двадцять третього і под. Окремі відступи від обраного порядку не порушують загальної картини.

Проте між текстами А та Б існує істотна відмінність: Т-протяжності другого тексту мають у середньому більшу довжину порівняно з першим, вони частіше перетинаються, включаються одна в одну. Це є ознакою інтенсивнішої інтерференції термінів. Інтенсивність інтерференції виражається кількістю Т-протяжностей, між якими існує те чи інше відношення, та обсягом відрізків тексту, спільних для кількох Т-протяжностей.

Якщо врахувати, що текст А — науково-популярний, а Б — суто науковий, теоретичний, то причину, можливо, слід шукати у відмінностях їхньої когнітивної та / або комунікативної структури. Комунікативно найпростіший текст — такий, у якому кожний підтема відповідає окремий відрізок. Проте глобальний референт наукового тексту⁸ має складну структуру. Між мікрореферентами існують різноманітні зв'язки, що не дозволяє описувати їх ізольовано. Ведучи мову про один із них, автор змушений залучати до викладу інші. Виявом зв'язку між кількома референтами є вживання відповідних термінів в одному реченні чи в одному ланцюжку суміжних речень. Перетин Т-ланцюжків або входження одного ланцюжка до іншого — це індикатор зв'язку між мікрореферентами.

Можна припустити, що інтенсивність позиційної інтерференції термінів у науковому тексті віддзеркалює складність його комунікативної структури, яка, у свою чергу, залежить від двох чинників — складності глобального референта (отже, і когнітивної структури тексту) та обраної автором стратегії побудови тексту. Більша складність когнітивної структури приводить до більшої кількості зв'язків між мікрореферентами. Тому в наукових текстах важливу роль відіграють рекурсивні тактики, коли після опису одного об'єкта автор переходить до опису другого і, використовуючи інформацію про цей другий об'єкт, знову повертається до першого. Таким чином, інтенсивність позиційної інтерференції термінів, виражена кількістю та протяжністю спільних фрагментів Т-ланцюжків, може слугувати за міру комунікативної складності тексту.

Для перевірки цієї гіпотези проаналізовано 25 англомовних статей трьох категорій: науково-популярних навчального характеру, теоретичних оглядових та теоретичних монографічних (таких, що містять результати оригінальних досліджень). Ми виходили з того, що найпростішими в комунікативному аспекті є навчальні тексти, автори яких викладають матеріал максимально послідовно, залишаючи осторонь окремі деталі, не експлікуючи менш важливі зв'язки між поняттями тощо. Оглядові статті складніші за навчальні, але їм також властива чітка послідовність та відносна простота викладу.

З кожного тексту відібрано по 20–40 термінів, які автор вважав найсуттєвішими для характеристики теми та її підтем, а саме терміни, присутні у назвах розділів, підрозділів, параграфів. Було збережено порядок їхньої появи у цих назвах. Таким чином зафіксовано задекларований автором порядок висвітлення окремих підтем. Кожний підтемі відповідає один або кілька мікрореферен-

⁸ Глобальний референт розуміємо як організовану сукупність спеціальних понять — мікрореферентів.

тів, перелік яких назвемо авторським профілем тексту⁹. Авторський профіль виконує дві функції: він певною мірою характеризує як тему тексту, так і його тематичну структуру, принаймні послідовність розгортання теми.

Для кожного з текстів було підраховано кілька показників. Перший з них — середній локальний зв'язок, його визначаємо як середню довжину відрізка тексту, спільного для двох суміжних Т-протяжностей.

Він безпосередньо характеризує інтенсивність позиційної інтерференції термінів у тексті. Для спрощення підрахунків беремо до уваги інтерференцію лише суміжних Т-протяжностей, наприклад, *fuselage* та *landing gear*, *landing gear* та *wheel*, *wheel* та *brake* тощо.

Термін *fuselage* вперше з'являється у першому реченні, востаннє — у восьмому, *landing gear* уживається від третього до восьмого речення. Отже, спільний відрізок тексту налічує шість речень. Для Т-протяжностей *landing gear* та *wheel* спільними є п'ять речень, для *wheel* та *brake* — два (останній термін має усього два входження). У цій частині тексту кожна наступна Т-протяжність є частиною попередньої, тобто тут спостерігаємо відношення включення. Це відбиває специфіку зв'язків між відповідними референтами: кожен наступний об'єкт є частиною попереднього. Звідси випливає, що глобальна тема тексту має ієрархічну структуру.

Т-протяжності термінів *biaxiality ratio* та *finite element* ілюструють інший тип відношення — перетин. Перша протяжність охоплює речення 18–36, друга — 13–24. Спільним є відрізок тексту з вісімнадцятого до двадцять четвертого речення.

У подальшому для узагальнення та порівняння результатів обстеження текстів різної довжини замість номера речення, в якому вжито термін, або кількості речень у відрізку використовуватимуться так звані унормовані величини. Довжина будь-якого тексту приймається за одиницю. Розташування терміна в тексті визначається як відстань відповідного речення від початку тексту за формулою SN_i/SN_{max} , де SN_i — номер i -го речення, що містить термін, SN_{max} — номер останнього речення, тобто обсяг тексту. У цьому випадку відстань десятого речення в тексті загальним обсягом п'ятдесят речень, так само як тридцятого речення в тексті обсягом сто п'ятдесят речень, дорівнює 0,2. Відповідно визначається й довжина фрагмента тексту.

Результати спостереження представлені у табл. 2. В останньому стовпчику наведено інтервал, в якому з 95% ймовірністю наявний середній локальний зв'язок інших текстів відповідної категорії.

Таблиця 2

Локальний зв'язок у текстах різних категорій			
Категорія тексту	Кількість термінів	Локальний зв'язок	
		середній	95% довірчий інтервал
навчальний	146	0,073	0,048 – 0,098
оглядовий	220	0,190	0,155 – 0,225
монографічний	270	0,244	0,207 – 0,281

Інтенсивність позиційної інтерференції термінів, мірою якої є локальний зв'язок, найбільша у монографічних текстах і найменша в навчальних. За даними статистичного аналізу (t -тесту), ймовірність того, що відмінність між ве-

⁹ Скороходько Э. Ф. Роль системо- и текстообусловленных характеристик термина в частотном индексировании научных текстов // Научно-техническая информация. Сер. 2. Информационные процессы и системы. — 2002. — № 8. — С. 1–6.

личинами локального зв'язку навчальних та оглядових текстів є випадковою, не перевищує 0,000001, а оглядових та монографічних — 0,039808. Звичайно, існує ймовірність того, що в інших навчальних текстах інтенсивність локальної позиційної інтерференції термінів виявиться більшою, ніж у теоретичних оглядових, а в оглядових — більша, ніж у монографічних, проте така ймовірність мала.

Другий показник — коефіцієнт рангової кореляції Спірмена між задекларованим та фактичним порядком опису мікрореферентів, тобто між порядком появи термінів у назвах розділів та підрозділів і порядком їхнього вживання в тексті. Рангову кореляцію використовують, якщо аналізуються не кількісні, а порядкові характеристики. У нашому випадку послідовність появи термінів у назвах структурних компонентів тексту порівнюється з послідовністю появи відповідних термінів у тексті. Коефіцієнт рангової кореляції визначає, якою мірою автору вдається додержуватися бажаної послідовності опису. Складність когнітивної структури наукового тексту змушує постійно робити відступи: ведучи мову про певний референт, доводиться залучати необхідні дані, що стосуються інших референтів. Тому коефіцієнт кореляції, характеризуючи ступінь послідовності опису, одночасно вказує на інтенсивність позиційної інтерференції термінів.

Було використано два варіанти кореляційного аналізу. У першому послідовність термінів у авторському профілі порівнювалась із позиціями в тексті відповідних медіан. Наприклад, перші три розділи статті *Airplanes* (рис. 1А) мають назви *fuselage*, *landing gear*, *wheel*. Їм присвоюються ранги, відповідно 1, 2, 3. Ці терміни зустрічаються в таких реченнях: *fuselage* — 1, 2, 4, 8; *landing gear* — 3, 8; *wheel* — 3, 4, 5, 6, 7. Медіани (центральні точки цих Т-ланцюжків) дорівнюють: *fuselage* — 3, *landing gear* — 5,5, *wheel* — 5; вони ж отримують ранги згідно з їхньою позицією в тексті, тобто відстанню від його початку: *fuselage* — 1, *landing gear* — 3, *wheel* — 2 (якщо назва розділу містить кілька спеціальних термінів, вони отримують один ранг). Таким чином, у супереч намагання автора спочатку вести мову про шасі, а потім — про колеса, він практично був позбавлений такої можливості, оскільки відповідні референти тісно пов'язані. Тому входження терміна *wheel* вклинюється в Т-ланцюжок терміна *landing gear*. Коефіцієнт кореляції коливається від нуля (повна відсутність зв'язку) до одиниці (максимальний зв'язок). У цьому прикладі він дорівнює 0,5, що свідчить про певний відступ від задекларованої послідовності опису.

В іншому варіанті послідовність термінів у авторському профілі порівнювалась з позиціями усіх входжень відповідних термінів (тобто тут враховувався весь Т-ланцюжок). За ранг входження приймається номер речення, яке містить термін. У наведеному прикладі коефіцієнт кореляції дорівнює 0,25. Менше значення коефіцієнта свідчить, що другий варіант аналізу, враховуючи всі входження, чутливіший до інтерференції термінів.

У текстах усіх категорій зафіксовано позитивний, але менший за одиницю коефіцієнт кореляції (табл. 3, *p*-значення — це ймовірність помилки, тобто того, що в інших текстах відповідної категорії кореляція буде відсутня).

Таблиця 3

Кореляція між задекларованим і фактичним порядком опису референтів						
Категорія тексту	Перший варіант			Другий варіант		
	кількість термінів	коефіцієнт кореляції	<i>p</i> -значення	кількість терміновживань	коефіцієнт кореляції	<i>p</i> -значення
навчальний	164	0,886	0,000000	2528	0,866	0,000000
оглядовий	228	0,670	0,000000	3111	0,402	0,000000
монографічний	265	0,540	0,000000	3899	0,038	0,018545

Отже, в усіх трьох категоріях задекларований автором порядок представлення мікрореферентів (підтем) лише частково збігається з тим, який реально існує в тексті. У навчальних текстах розбіжності виявилися меншими, у монографічних — більшими. Аналіз за другим варіантом показав, що в монографічних текстах кореляція незначна. Це свідчить, зокрема, про інтенсивну позиційну інтерференцію термінів.

Рис. 2 ілюструє інтерференцію в типовій статті монографічного типу¹⁰ (зірочками позначені нерегулярні входження). Стаття налічує 588 речень, авторський профіль — 40 термінів. Середній локальний зв'язок між суміжними термінами авторського профілю в цій статті становить 0,266, коефіцієнти кореляції: перший варіант — 0,348, другий — 0,045.

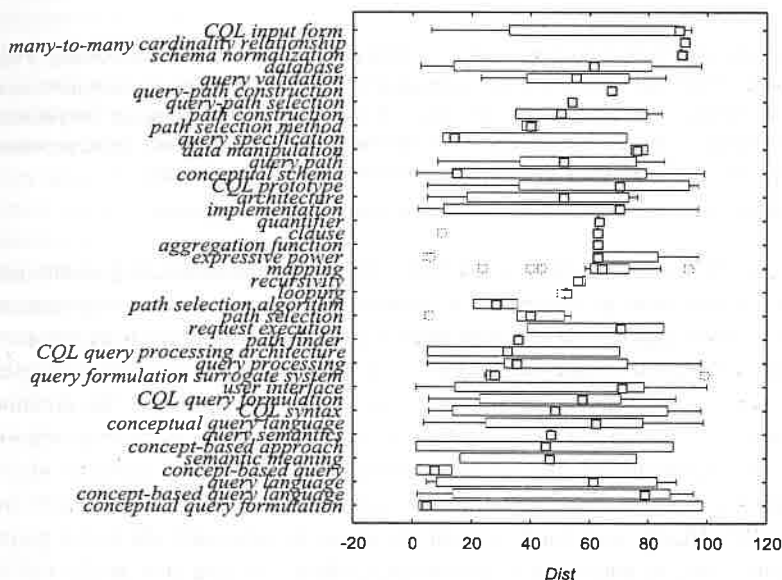

Рис. 2. Позиційна інтерференція термінів у науковій статті

Таким чином, результати експерименту свідчать на користь обох висунутих гіпотез: інтенсивність позиційної інтерференції термінів, тобто кількість та протяжність спільних фрагментів Т-ланцюжків, віддзеркалює комунікативну (а опосередковано — й когнітивну) складність наукового тексту; складність комунікативної структури тексту, яка виявляється як у інтенсивності позиційної інтерференції термінів, так і в порушенні послідовності викладу, у навчальних текстах найменша, у монографічних — найбільша. З цього випливає, зокрема, що інтерференція термінів може виконувати функцію стилеметричного показника.

Е. Ф. SKOROKHOD'KO

POSITIONAL TERM INTERFERENCE AS A STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF A SCIENTIFIC TEXT

The positional interference of terms in a scientific text, i.e. the presence of different terms in the same stretch of sentences, is regarded as a demonstration of the relations between corresponding concepts. It is shown that the strength of this interference correlates with the communicative complexity of a text.

Keywords: term, scientific text, communicative structure of a text.

¹⁰ Enriching the conceptual basis for query formulation through relationship semantics in databases // Information Systems.— 2001.— Vol. 26. N. 6.— P. 445–475.

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ СУЧАСНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ (міжнародний досвід і українська перспектива)

У статті мова розглядається як одна з основних ознак соціальної ідентичності, у тому числі гендерної ідентичності. Реформування мовних норм із урахуванням гендерного компонента стало частиною сучасної мовної політики багатьох країн. Поступовому закріпленню гендерно коректних норм в українській мові сприяють як демократичні перетворення в усіх галузях громадського життя, так і багаті та різноманітні мовні ресурси.

Ключові слова: мовна політика, мовна норма, гендер, сексизм.

З 90-х років ХХ ст. після розпаду СРСР у багатьох країнах СНД мовна політика стає одним із основних параметрів становлення державності, відродження духовності та культури, вона відіграє значну роль у закріпленні незалежності. Для незалежної України мовна політика — це насамперед піднесення статусу державної мови, створення сприятливих умов для її розвитку¹. За визначенням Енциклопедії української мови, «мовна політика — це сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи у певному напрямі»² (виділення наше. — О. С., А. Ш.). Необхідно, щоб українська мова звільнилася від ознак радянської «новомови», які, на жаль, ще зберігаються, і міцно посіла своє місце в усіх галузях суспільного життя. Крім того, одним із пріоритетних напрямів мовної політики України на сучасному етапі є розвиток мовної системи. Це пов'язано з послідовною нормалізацією та кодифікацією української літературної мови.

Як відомо, у теорії культури мовлення розрізняють декілька типів норм: загальномовні, етичні (у тому числі етикетні) та комунікативні³.

Упровадження європейських стандартів в усі сфери життя українського суспільства передбачає закріплення в мові етичних і комунікативних норм, які відповідають загальноприйнятим міжнародним нормам. Необхідно розвивати комунікацію на засадах демократичних принципів, вільних від проявів дискримінації та сексизму⁴.

У європейській та американській традиціях термін *сексизм* спочатку вживався в соціальних науках і позначав «орієнтацію, яка ставить одну статтю щодо

¹ Масенко Л. Мова і політика. — К., 1999. — С. 5–6.

² Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова) та ін. — К., 2000. — С. 328.

³ Ширяев Е. Н. Типы норм и вопрос о культурно-речевых оценках // Культурно-речевая ситуация в современной России. — Екатеринбург, 2000. — С. 13.

⁴ Роль Верховної Ради України у впровадженні Закону «Про забезпечення рівних можливостей жінок і чоловіків»: Матеріали семінару для Комітетів Верховної Ради України, 24–25 листоп. 2005 р. — К., 2005. — 93 с.

іншої в несприятливі умови»⁵. При цьому дослідники свідомо дотримуються поняття про принципову відмінність, навіть протилежність чоловічої та жіночої природи; якщо аналіз стосується обох статей, то чоловіків зображають як норму, а жінок — як відхилення від норми⁶; теорії та висновки пропонуються в загальних термінах, які можуть бути застосовані до всього людства в цілому, інтереси та потреби жінок залишаються поза зоною уваги або просто ігноруються; зміст таких підходів знаходить своє відображення й у мові, що отримало назву «мовний сексизм».

Мовний сексизм визначають як «вияв у системі мови асиметрій, спрямованих проти жінок». Ідеться про патріархатні стереотипи, зафіксовані в мові, які нав'язують її носіям певну картину світу, де жінці відводиться другорядна роль і приписуються частіше негативні якості. Наприклад, у прислів'ях і приказках.

Як вияв сексизму розглядають і так званий мовний механізм «включення» до граматичного чоловічого роду: мова віддає перевагу чоловічим формам, якщо маються на увазі особи обох статей або група осіб різної статі. Зокрема, в багатьох сучасних мовах, у граматиці яких відображається рід (чоловічий і жіночий) для номінації чоловіків та жінок як у множині, так і в однині використовуються іменники чоловічого роду. Так, звичайно кажуть: «Учителі нашої школи...», хоча тут можуть викладати тільки вчительки. Міські, обласні, республіканські конкурси для вчителів (і вчительок!) називаються «Учитель року», проте в них перемагають не тільки чоловіки-вчителі, а й жінки-вчительки.

До останнього часу це виправдовувалося цілою низкою причин: суспільним розподілом праці між чоловіками та жінками, перевагою чоловічої праці в колі відповідних посад і професій (доцент, інженер, священник тощо)⁷, відсутністю ресурсів у самих мовах, тобто слів, що називають професії у формі жіночого роду, або нейтральних елементів, частіше нейтральних суфіксів для творення таких слів і под.

Однак сьогодні багато соціологів, психологів, лінгвістів визнають, що механізм «включення» сприяє ігноруванню жінок у картині світу⁸. Такий підхід ґрунтується на гіпотезі Сепіра — Уорфа: мова не тільки продукт суспільства, а й засіб формування його мислення та ментальності. Ще Е. Тайлор наголошував, що під час вивчення мов у соціальному аспекті потрібно приділяти велику увагу теорії граматичного роду, бо «рання тиранія слова над людським розумом виявляється найпотужнішим двигуном міфологічного розвитку»⁹ й, додамо, формування патріархатних стереотипів, які несуть певні ризики як для жінок, так і для чоловіків.

Виходячи з цього, лінгвісти наполягають на переусвідомленні та зміні існуючих мовних норм, вони вважають, що подолання ознак сексизму, свідоме нормування мови з урахуванням гендерного компонента є частиною сучасної мовної політики. Результати цих зусиль можна продемонструвати на прикладі англійської, німецької та інших мов.

У 1974 р. американська Національна рада вчителів англійської мови (NSTE) видала офіційний документ про звільнення англійської мови від дискримінаційних ознак. У ньому пропонувалося використовувати у всіх сферах життя мову, вільну від сексизму (*nonsexist language*). Згідно з цим документом рекомендувалося: 1) уникати узагальненого *man*, замість нього вживати *humanity, human, beings, people*; 2) використовувати однакові позначення за професією для чоловіків і жінок: *chair, presiding officer, moderator, head, chairperson* (замість

⁵ Воронина О. А. Женский вопрос в СССР : Демограф. диагноз. — М., 1990. — С. 6.

⁶ Бовуар де С. Друга стаття. — К., 1994. — Т. 1–2.

⁷ Виноградов В. В. Русский язык : Грамматическое учение о слове. — М., 1972. — С. 65.

⁸ Словарь гендерных терминов. — М., 2002. — С. 232–233.

⁹ Тайлор Э. Б. Первобытная культура. — М., 1989. — С. 141.

chairman, chairwoman), *fire fighter* (замість *fireman*), *police officer* (замість *police-man*) та ін.; 3) під час добору займенника у випадках, коли стать референта не визначена, вживати форму *he or she* (на письмі іноді *s/he*), а саме: після іменників *person, counterpart, individual* і под., а також неозначених займенників *one* або *someone*.

Така норма є загальноприйнятою та визначається як політично коректна. Її дотримуються на засіданнях ООН та Ради Європи, міжнародних зустрічах усіх рівнів, симпозиумах, конференціях. Гендерний компонент ураховується під час складання офіційних документів і в ЗМІ. Наприклад, у газеті «Нью Йорк Таймс» (19 верес. 2005) знаходимо: «He was running an intense campaign against Rosa L. DeLauro, a *congresswoman* from Connecticut... When his slate knocked off three of Mr. Menendez's allies, he handed the *congressman* an embarrassing defeat». Тобто, коли йдеться про конгресмена-чоловіка, вживається *congressman*, коли про жінку — *congresswoman*¹⁰.

На сайті офіційного державного друкарського агентства США (GPO — Government printing office) інформація про повернення податку на прибуток подається таким чином: «One can receive the EITC in one payment at the end of the year when the participant files *his or her* taxes, or *one* may receive partial credit throughout the year directly through the participant's paycheck»¹¹. «Можна повністю повернути податок на прибуток наприкінці року, коли *він* або *вона* заповнюють форми про прибуток; або можна повертати податок частинами, додаючи суму безпосередньо до зарплатні». Підкреслимо, що в англійській мові займенник-числівник *one* (у значенні «кожний, будь-який») не має роду, тобто використовується як гендерно нейтральний.

Німецькі соціологи, лінгвісти приділяють велику увагу проблемі номінації чоловіків і жінок за професією або посадою. Передусім ідеться про «чоловічі» та «жіночі» словотворчі елементи в німецькій мові. У 1978 р. З. Тремель-Плетц зазначала, що в німецькій мові «немає жіночих назв для декана, державного міністра, посла. Так звані невизначені за статтю позначення осіб не нейтральні, їх не можна вважати симетричними»¹².

На початку 80-х років для німецької мови було запропоновано такі рекомендації: а) не вживати суфікс *-in* на позначення жінок за видом діяльності та професією, наприклад, замість слова *Studentin* пропонувалося залишити форму *Student* на позначення осіб обох статей; б) змінити парадигму німецького артикля та вживати при повторному називанні відповідний займенник чоловічого чи жіночого роду: *Der Student* — псевдонейтральна форма; *Die Student, der Student* — «нова» форма роду; *Die Studenten* — загальна нейтральна форма; в) відмовитися від використання суфіксів жіночого роду *-ess, -isse, -issin, -(eu)se*.

У 1991 р. у Нижній Саксонії було прийнято офіційний документ про посади урядових чиновників, у якому назви посад, що мали до останнього часу суфікс чоловічого роду, доповнено суфіксом жіночого роду, незалежно від того, про кого далі йдеться. Наприклад: «*Regierungsamtman* — назва посади, яку обіймає чоловік, а *Regierungsamtfrau* — яку посідає жінка»¹³. До німецько-російського словника було внесено слово *Politikerin*, яке перекладається як *жінка-по-*

¹⁰ <http://www.nytimes.com/2005/09/19/nyregion/metrocampaigns/19menendez.html>.

¹¹ <http://permanent.access.gpo.gov/lps6620/resoukit.htm>.

¹² Цит. за: Кутайгородская М. В., Земская Е. А. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект. — М., 1993. — С. 105.

¹³ Цит. за: Петренко А. Д. Социофонетическая вариативность современного немецкого языка в Германии. — К., 1998. — С. 110.

літик¹⁴. Гадаємо, що така мовна політика Німеччини відіграла не останню роль у формуванні соціальної свідомості німецького суспільства, підтвердженням цього стало обрання Ангели Меркель на посаду канцлера Німеччини.

У шведській мові для позначення професій є слова з елементом *man*, напр.: *tjänsteman* «службовець, чиновник», *rorsman* «стерновий». Голова або спікер парламенту шведською називається *talman* (дослівно «мова-чоловік»).

За спостереженнями Б. Нільссон, елемент *-man* досі не зовсім втратив зв'язок з поняттям «чоловік», тому в офіційній обстановці пропонується замінювати назви наведеного типу іншими, нейтральними. Наприклад, депутат раніше називався *riksdagsman* «парламент-чоловік», тепер — *riksdagsledamot* «парламент-член».

За старою традицією депутати мають звертатися до спікера *herr talman* «пан спікер». Якщо цю посаду обіймає жінка, до неї звертаються *fru talman* «пані спікер»¹⁵.

У російських лінгвістів корекція мовних норм викликає неоднозначну оцінку. Наприклад, О. Д. Шмелєв вважає ці дії результатом поступки, на яку змушений іти «тероризований феміністками носій мови». На думку дослідника, нейтральний спосіб позначення часто виявляється неможливим не лише через «незграбності», а й просто відповідно до вимог граматичної правильності, тому що російській мові притаманне характерне «узгодження за формою»¹⁶.

Звичайно всі міркування про пріоритет чоловічого роду в російській мові спираються на авторитет праць В. В. Виноградова, який був переконаний, що форма чоловічого роду, яка визначає особу, підкреслює «не стільки ідею статі, скільки загальне уявлення про особу», тому такі слова, як *учасники*, *працівники*, *читачі*, *студенти* та ін. позначають осіб і чоловічої і жіночої статі¹⁷.

На нашу думку, це питання є не таким простим. Так, Й. П. Мучник звернув увагу на те, що «теоретично важливе питання про маркованість або немаркованість членів родового протиставлення отримує іноді своєрідне переломлення у практиці мовного спілкування»¹⁸. Учений наводить такий приклад, коли перед початком навчального року в крамницях Москви з'явилися шкільні канцелярські набори під назвою «Подарок первокласнику», яка викликала незадоволення багатьох батьків: на їхню думку, цей текст ігнорував першокласниць. Тому Й. П. Мучник вважає, що «з таких фактів мають, звичайно, бути зроблені певні висновки. Вони свідчать про необхідність ретельного вивчення питання про раціональність існуючих мовних норм»¹⁹.

І все ж традиційний погляд на мову та статі і сьогодні залишається домінуючим. Наприклад, на сторінках журналу «Русская речь» у статті «Обидная категория», підкреслюється, що «чим вище рівень освіти і рівень мовного розвитку людини, тим послідовніше вона свідомо відмовляється від слів *аспірантка*, *делегатка*, *депутатка* у ситуаціях безоцінної номінації, оскільки в строгому офіційно-діловому мовленні сучасна стилістика рекомендує уникати агентив-

¹⁴ Штадлер В. Особенности употребления лексических единиц *женщина, мужчина, человек* у В. В. Жириновского // Гендер: язык, культура, коммуникация : Сб. науч. трудов. — М., 1999. — С. 25.

¹⁵ Нильссон Б. Человек и мужчина — о классах, индивидах и инстанциях // К постановке проблемы (на материале русского и шведского языков) : Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке. — М., 1999. — С. 103–104.

¹⁶ Шмелев А. Д. Две стратегии при выборе рода анафорического референта // Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). — М., 1997. — С. 367.

¹⁷ Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. — М., 1972. — С. 62.

¹⁸ Мучник И. П. Категория рода и ее развитие в современном русском литературном языке // Развитие современного русского языка. — М., 1963. — С. 42–43.

¹⁹ Там же.

них номінацій жіночого роду типу *співробітниця* і навіть *бетонниця*». Ця норма обґрунтовується автором статті так: «Для ділових жінок, які досягли успіхів і громадського визнання, номінації, що підкреслюють “жіночість” і акцентують стать, зневажливі й навіть образливі»²⁰.

Таким чином, особливості російської мови у зв'язку зі статтю її носіїв досі розглядаються в межах традиційних лінгвістичних парадигм: морфології, синтаксису, теорії референції тощо.

В Україні забезпечення гендерної рівноправності стало однією з восьми цілей розвитку України в третьому тисячолітті²¹. Досягнення цієї мети передбачає: розроблення законодавчих та інституційних механізмів сприяння гендерній рівності, зокрема впровадження за необхідності гендерного квотування; введення в постійну практику гендерної експертизи законодавчих та нормативних актів, програм і заходів економічної та соціальної політики.

У зв'язку з цим у 2004 р. учасниці та учасники парламентських слухань «Становище жінок в Україні: реалії та перспективи» представили ряд рекомендацій для Кабінету Міністрів України, в яких, зокрема, пропонується «розробити механізм здійснення гендерно-правової експертизи нормативно-правових актів з обов'язковим урахуванням принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»²².

Прийняті Україною зобов'язання передбачають зміни не тільки в соціально-економічній політиці, а й у мовній. На наш погляд, гендерно чутливі норми поступово закріплюються в українській мові, хоча під час використання тих або інших мовних ресурсів усе ще спостерігається певна непослідовність.

Так, назви професій і посад в офіційних документах частіше вживаються в чоловічому роді. Звернімося до Державного класифікатора професій України (далі — ДКП)²³, який було розроблено Українським науково-дослідним інститутом праці Міністерства праці України за участю Інституту української мови НАН України і Науково-дослідного інституту статистики Міністерства статистики України.

У ДКП назви професій, посад, занять уживаються переважно в чоловічому роді — їх близько 7 тисяч, і лише 38 назв професій — у формі жіночого роду: *акушерка, буфетниця, вишивальниця, вишивальниця* (текстильно-галантерейних виробів), *в'язальниця, в'язальниця* (текстильно-галантерейних виробів, трикотажних виробів і полотна), *ворожка, покоївка, завідувача машинописним бюро, каштелянка, килимарниця, мереживниця, манікюрниця, друкарка, молодша медична сестра, модистка, нянька, педикюрниця, санітарка, секретар-друкарка, секретар-стенографістка, сестра медична, сестра-буфетниця, сестра-прибиральниця, сестра-господиня, головна медична сестра, стенографістка, прибиральниця, квіткарка, швачка*.

На думку фахівців, це пояснюється двома причинами: 1) власне мовною, оскільки в українській мові назви цих професій уживаються тільки в жіночому роді (*мереживниця, ворожка, покоївка*), слова чоловічого роду відсутні; 2) соціальною — назви професій у формі жіночого роду фіксуються ДКП у тому випадку, якщо більшість жінок має зазначену професію або обіймає таку посаду²⁴.

²⁰ Бортник Г. В. «Обидная» категория // Русская речь. — 2001. — № 2. — С. 52.

²¹ Цілі розвитку тисячоліття. Україна. — К., 2003. — С. 22.

²² Становище жінок в Україні: реалії та перспективи // Парламентські слухання. — 9 черв. 2004 р. — К., 2004. — С. 146.

²³ Державний класифікатор України (Класифікатор професій, ДК 003–95, видання офіційне, Держстандарт України, Київ 1995, чинний від 1996 01.01).

²⁴ Пузиренко Я. В. До проблеми номінації осіб жіночої статі в українській мові (гендерний аспект) // Наукові записки : Філол. науки. — К., 2000. — Т. 18. — С. 36–42.

Взагалі у ДКП у формі жіночого роду закріплено тільки ті професії та посади, які в суспільстві традиційно визнаються як «жіночі». Як правило, це професії та посади невисокого соціального статусу.

З іншого боку, у ДКП наведено досить велику кількість таких професій і посад у формі чоловічого роду, які в реальному житті вже давно стали переважно «жіночими»: *вчитель, журналіст, лікар, бібліотекар, контролер, методист, диспетчер, бухгалтер, поштар* та ін.

Заради справедливості зазначимо, що в ДКП є назви професій, які позначаються і в чоловічому і в жіночому роді. Але вони, як правило, збігаються за значенням або частково (*акушер* «лікар з вищою освітою»; *акушерка* «жінка з середньою медичною освітою»), або повністю (*машиніст* «фахівець, робітник, що керує машиною»; *машиністка* «жінка, яка працює за друкарською машинкою»).

Як показує практика, чим вищий соціальний статус професії або посади, тим частіше її назва вживається в чоловічому роді: *професор, архітектор, композитор, редактор, конструктор, менеджер, президент, міністр, диригент, депутат, ректор, посол, прокурор, адвокат, еколог, економіст, психолог* та ін. Однак такий, на перший погляд, «невинно»-граматичний спосіб насправді виявляється найпотужнішим ідеологічним засобом навіювання, впровадження до глибин свідомості думки про те, що жінка, яка займається згаданими професіями, береться «не за свою справу».

Крім того, вживання назв професій і посад лише у формі чоловічого роду ніби «виштовхує» жінку з багатьох інших граматичних форм (прикметників, займенників, дієслів у формі минулого часу і под.). Наприклад: *Новий районний прокурор повернувся з Кисва. Він повідомив...* А якщо прокурор жінка? Тоді *прокурор повернулася(?)*, *вона повідомила(?)*. Тим самим «ретельно дозується» присутність жінки в мовному просторі, певно, це сильніше впливає на психіку, ніж грубі види дискримінації і проникає в глибші пласти саме внаслідок своєї неочевидності»²⁵.

«Невинно»-граматичний спосіб може обмежувати й чоловіків у набутті професійних навичок або під час працевлаштування, хоча це зустрічається значно рідше. Наприклад, записи в трудових книжках роблять відповідно до ДКП. Але як відчуває себе випускник медичного училища, професія якого в ДКП позначена тільки у формі жіночого роду: *сестра медична, головна медична сестра, молодша медична сестра, сестра медична операційна?*

Відомі випадки, коли чоловікам відмовляли у прийомі на посаду бібліотекаря міської бібліотеки (Київ, Сімферополь, Ялта) тільки тому, що це «жіноча» професія й у місті немає жодного чоловіка-бібліотекаря. А оголошення на зразок: «Потрібна кваліфікована медична сестра» або «Сучасна механізована пральня запрошує прачку-прасувальницю» навряд чи викличуть у чоловіків ентузіазм і бажання запропонувати свої послуги, хоча в останньому випадку підприємство «сучасне» та «механізоване».

Усе ж частіше з проблемами працевлаштування стикаються жінки. Так, за даними на 30.08.05 Сімферопольського міського центру зайнятості на вакантні робочі місця потрібно було 359 чоловіків і 83 жінки. Посади *автоелектрозварник, агент торговий, адміністратор, бармен, водій, диспетчер, менеджер, психолог, ревізор, юрисконсульт, офіціант* роботодавці пропонували тільки чоловікам, посади *покоївка, бібліотекар, бухгалтер, маляр, приймальниця, сестра медична, прибиральниця, швачка, секретар* — лише жінкам.

²⁵ Габриэлян Н. Медитации на тему феминизма : Всплывающая Атлантида // Общественные науки и современность. — 1993. — № 3. — С. 170–182.

Уживання назв професій, посад у чоловічому роді зустрічається не тільки у Державному класифікаторі, але практично в усьому законодавстві України. Наприклад, у ст. 23 Закону «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» зазначається: «*Редактор (головний редактор) друкованого засобу масової інформації. Редактор (головний) редактор друкованого засобу масової інформації є керівником редакції, уповноваженим на те засновником (співзасновником)*»²⁶. У ст. 25: «*Журналіст редакції друкованого засобу масової інформації. Журналістом редакції друкованого засобу масової інформації відповідно до цього Закону є творчий працівник, який професійно збирає, одержує, створює і займається підготовкою інформації для друкованого засобу масової інформації*»²⁷.

У ст. 48 Закону України «Про Вищу освіту» записано: «Основними посадами педагогічних працівників вищих навчальних закладів першого і іншого рівнів акредитації є: *викладач; старший викладач; голова предметної (циклової) комісії; завідуючий відділенням; заступник директора; директор*. Основними посадами науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів третього і четвертого рівнів акредитації є: *асистент; викладач; старший викладач; директор бібліотеки; науковий працівник бібліотеки; доцент; професор; завідуючий кафедри; декан; проректор; ректор*»²⁸.

Комунікативні норми, які сприяють подоланню сексизму, офіційно не закріплено в українській мові, як це вже сталося в США, Німеччині та інших європейських країнах. Тому в законах і кодексах України наявна деяка непослідовність у вживанні термінів і займенників, що їх супроводжують. Наприклад, у ст. 37 Закону України «Про пенсійне забезпечення» використовується тільки термін *годувальник*: «Члени сім'ї, які мають право на пенсію в разі втрати *годувальника*. Право на пенсію в разі втрати *годувальника* мають непрацездатні члени сім'ї *померлого годувальника*, які були на його утриманні»²⁹. Тим самим, на наш погляд, ігнорується жінка як суб'єкт, яка в багатьох випадках є основним або єдиним «годувальником» у сім'ї.

Використання терміна *годувальник* тільки в чоловічому роді певною мірою пояснюється словниковим тлумаченням слів *годувальник* і *годувальниця*: *годувальник* — «1. Той, хто утримує кого-небудь. 2. Той, хто годує і доглядає кого-небудь або готує їжу», *годувальниця* — «1. Жінка, яка годує груддю дитину. 2. Жін. до годувальник»³⁰.

Для слова *годувальник* значення «той, хто утримує кого-небудь» є основним, а для *годувальниці* — неосновним, опосередкованим.

У розділі V-A, ст. 18-1 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» читаємо: «Право на допомогу на дітей *одиноким матерям* мають *одинокі матері*... Якщо *одинокі матери* (вдова, *вдівець*) уклала шлюб, то за нею зберігається право на отримання допомоги на дітей, які народилися до шлюбу»³¹. Іменники *вдова, вдівець* відповідно жіночого та чоловічого роду, однак далі за текстом «за нею зберігається...». Таке формулювання Закону ігнорує права одинокого батька.

У 2005 р. з ініціативи Комітетів Верховної Ради внесено зміни до ст. 18-1: «Якщо *одинокі матери, одинокий усиновитель* (вдова, *вдівець*) уклали шлюб, то за ними зберігається право на отримання допомоги на дітей, які народилися чи бу-

²⁶ Україна. Закони. Основні чинні кодекси і закони України.— К., 2003.— С. 239.

²⁷ Там же.— С. 240.

²⁸ Там же.— С. 579.

²⁹ Там же.— С. 613.

³⁰ Новий тлумачний словник української мови.— К., 2004.— Т. 1.— С. 448.

³¹ Україна. Закони...— С. 808.

ли усиновлені до шлюбу, за умови якщо ці діти не були усиновлені чоловіком (дружиною)». Як бачимо, у тексті Закону залишився не нейтральний за значенням, емоційно забарвлений термін *одинок мати* — незаміжня жінка, яка має позашлюбну дитину³². В юридичній практиці не існує терміна *одинокий батько*, замість нього пропонується нейтральний описовий зворот типу «батько, який виховує дитину без матері»³³. Деякі експерти Комітетів Верховної Ради пропонують створити новий, позбавлений зайвих конотацій термін *самотня мати* — мати, яка виховує дитину без батька.

Зазначимо, що ст. 101³⁴ Кодексу про шлюб та сім'ю України має назву «Поняття усиновлення (удочеріння)», однак у ст. 104 використовується лише термін *усиновлюваний*: «Згода дитини на усиновлення. Для усиновлення потрібна згода усиновлюваного, якщо він досяг десятирічного віку»³⁵. Цим самим ігнорується процедура удочеріння дівчинки.

Однак гендерно чутливі норми починають поступово функціонувати в українській мові: «Шістдесят з лишком років творчої праці і більше чотирьох тисяч художніх творів віддала своєму народові Олена Кульчицька — народна художниця України»³⁶; «Вона ж бо щодня твердить: "Олюню, ти одна мамина помічниця, мусиш вчитися на лікарку або вчительку, бо вчена людина завжди в пошані"»³⁷; «Вона була членкою Учительської громади, кружка ім. Ганни Барвінок при школі ім. Тараса Шевченка та культурно-освітньою референткою у відділі Союзу Українок»³⁸; «Ми сидимо в дикторській кабіні на Хрещатику, 26, де директорка Надія Подоляко із своїм колегою Віталієм Варенком час від часу виходять у прямий ефір з інформаційними повідомленнями»³⁹; «Із 14 жінок-редакторок у Києві та Київській області фахову журналістську освіту мали 6, філологічну — 4...»⁴⁰.

Такі слова вільно вживаються в сучасній українській мові, особливо в розмовній і ЗМІ. Цьому сприяють багаті та різноманітні ресурси української мови. У творенні слів жіночого роду, які позначають жінок за професією, посадою, юридичним статусом, українська мова досить гнучка і не консервативна. На думку О. О. Тараненка, «подібна активізація емоційних процесів констатується й для інших слов'янських мов на сучасному етапі їх розвитку: рос. *снайперша, інтерв'юерша* та ін., п. *biznesmenka, outsiderka, judoczka, meteorolożka* та ін., бр. *банкїрка, мнєдєжєрка, дзєржєсакратарка* та ін. (хоч російська мова, як і раніше, виявляє меншу схильність до таких процесів порівняно з іншими східнослов'янськими мовами, а польська — порівняно як з іншими західнослов'янськими, так і з південнослов'янськими мовами»⁴¹.

Як стверджують автори «Теоретичної морфології української мови», співвідносність іменників чоловічого та жіночого роду, які вказують на професію,

³² Новий тлумачний словник української мови. — К., 2004. — Т. 2. — С. 438.

³³ Трудове законодавство. Стаття 182¹. Додаткова відпустка працівникам, які мають дітей // www.rada.ua

³⁴ Там же. — С. 748.

³⁵ Там же. — С. 749.

³⁶ Кавун О. «Працювати, мертвенно працювати для молоді, для всього народу» // Ми — в історії. — К., 1998. — С. 83.

³⁷ Кляшторна Г. «Ми серцем голі догола?» // Там же. — С. 215.

³⁸ Храплива-Щур Л. «Чорнобрівців насіяла мати...» // Там же. — С. 225.

³⁹ Чухліб В. Болить її душа за рідну мову // Там же. — С. 242.

⁴⁰ Сидоренко Н. Гендерні домінанти в інформаційній площині України // Філософсько-антропологічні студії. — К., 2001. — С. 203.

⁴¹ Тараненко О. О. Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух // Мовознавство. — 2005. — № 1. — С. 22.

посаду, рід занять, є «найтипівішим і найпродуктивнішим способом творення іменників на позначення осіб»⁴².

В українській мові суфікси *-к-, -иц-, -ниц-*, за допомогою яких утворюються слова жіночого роду, «поступово позбавляються емоційно-експресивних відтінків», стають нейтральними, тому що «цей словотворчий тип є живий і продуктивний»⁴³: *авторка, агрономка, бригадирка, доповідачка, лікарка, організаторка, вихователька, арматурниця, будівельниця* і под. Репертуар таких слів постійно поповнюється за рахунок «творення нових одиниць або засвоєння їх з мови західної української діаспори: *лідерка, режисерка, спікерка, ...прем'єрка, держсекретарка, ...членкиня, мисткиня...*»⁴⁴.

Але, незважаючи на очевидність поставленої проблеми, в офіційно-діловому та науковому мовленні досі перевагу віддають формам чоловічого роду.

Мабуть, настав час поставити питання про офіційне закріплення в сучасній українській мові етичних і комунікативних норм, що враховують гендерний компонент. Першим кроком може стати створення довідника української мови, в якому пропонуватимуться мовні форми, вільні від дискримінації та сексизму.

(Сімферополь)

О. І. SEMYKOLENOVA, А. Н. SHYLINA

PECULIARITIES OF MODERN LANGUAGE POLICY: GENDER COMPONENT

Language is one of the main components of social and gender identity. Reforming the language norms using gender component became a part of language policy of many countries. Gradual strengthening of gender-correct norms in Ukrainian language is reinforced by demographic changes that are going on in the society as well as rich and various language resources.

Key words: language policy, language norm, gender, sexism.

⁴² Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови.— К., 2004.— С. 91.

⁴³ Сучасна українська літературна мова // Стилистика.— К., 1973.— С. 294.

⁴⁴ Тараненко О. О. Знач. праця.— С. 23.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПАРЕМІОЛОГІЧНИЙ ПАРАДОКС

У статті проаналізовано різноманітні аспекти дослідження проблеми відображення ментальності народу в прислів'ях і приказках, формування світогляду носіїв мови під впливом паремій, вироблено чинники, які необхідно враховувати при дослідженні особливостей реалізації національного й універсального в паремійних фондах окремих мов або в міжмовному зіставленні.

Ключові слова: прислів'я, приказки, пареміологія, ментальність.

Протиставлення, закладене у висловлюваннях англійського вченого Ф. Бекона¹, укладача однієї з перших збірок англійських прислів'їв 1594 р. та І. Франка — велета української наукової думки, відомого своїм доробком у царині фольклористики і пареміографії², не випадкове. Воно виразно простежується в багатьох працях з лінгвістики і пареміології дослідників різних часів і навіть епох. З одного боку, паремії вважаються «енциклопедією народного життя»³, «візитними картками будь-якої етнокультурної спільноти»⁴, трактуються як «духовний “кодекс” народу»⁵, у якому, як у дзеркалі, відтворено всі сторони його життя, потреби, звички, погляди⁶, характеризуються як «мовні ревіленти національно-культурної свідомості», «експоненти культурних знань» і «скарбниці культурних традицій»⁷. З другого боку, «усі національні збірки прислів'їв і приказок подібні одна до одної, незважаючи на намагання укладачів відібрати найспецифічніші вислови певного народу. У прислівному фонді будь-якої мови можна знайти відповідник для кожного (виділення наше.— З. К.) прислів'я і приказки іншої мови»⁸.

¹ «The genius, wit and spirit of a nation are discovered in its proverbs» (F. Bacon) — «Геній, дотеп і дух нації виявляються в її прислів'ях» (The Penguin Dictionary of Proverbs.— 2nd ed. / Ed. by R. Fergusson & J. Law.— Penguin Books, 2000.— P. 216; далі — PDP).

² «Майже всі прислів'я є спільними майже для всіх культурних народів і не мають нічого характерного для певного народу» (І. Франко) (З фольклористичної спадщини Івана Франка. Недрукована передмова до збірки прислів'їв // Нар. творчість та етнографія.— 1963.— № 2.— С. 95).

³ Пазяк М. М. Перлини народної мудрості // Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М. М. Пазяк.— К., 1989.— С. 21 (Далі — ПП-89).

⁴ Алефиренко Н. Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры.— М., 2002.— С. 95.

⁵ Аникин В. П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор.— М., 1957.— С. 11.

⁶ Ушинский К. Д. Первая книга после азбуки // Ушинский К. Д. Собрание сочинений.— М.; Ленинград, 1949.— Т. 6.— С. 298.

⁷ Привалова И. В. Отражение национально-культурных ценностей в паремииологическом фонде языка // Язык, сознание, коммуникация : Сб. статей.— М., 2001.— Вып. 18.— С. 10.

⁸ Пермяков Г. Л. Грамматика пословичной мудрости // Пермяков Г. Л. Пословицы и поговорки народов Востока : Систематизированное собрание изречений двухсот народов.— М., 2001.— С. 19.

Різні погляди на паремії можуть співіснувати навіть у працях одного автора. Так, Ю. Цимбалюк у передмові до збірки латинських прислів'їв і приказок стверджує, що в пареміях відбилися історія народу, його душа, світобачення, характер, звичаї, мораль тощо. Разом з тим «прислів'я — це ... підсумок усього, що осягнув за тисячоліття людський розум»⁹. О. Корень визначає прислів'я як «універсальний еволюціонуючий код глобальних духовних та життєвих знань»¹⁰, але й не відкидає думки про те, що в них відображається національний менталітет соціуму¹¹.

Парадокс полягає в тому, що кожен із цих поглядів не викликає категоричних заперечень і є до певної міри справедливим. Якщо це так, то на яких засадах «космополітична мудрість» (за І. Франком¹²) співіснує в пареміях з «душею» народу і національним характером? Якщо у прислів'ях і приказках усе ж відбивається спосіб мислення і світогляд народу, то яким чином? Ще одне, досі не розв'язане питання впливає зі взаємозв'язку типу «мова < людина < мова» (а паремії, як відомо, є одиницями мови, що реалізуються в мовленні): чи можуть прислів'я і приказки впливати на формування світоглядних підвалин представників конкретного народу і, відповідно, визначати їх поведінку?

Сформульовані питання охоплюють широке коло проблем, пов'язаних із дослідженням особливостей людської свідомості, способів сприйняття й усвідомлення світу, що відображені в мові. Мета пропонованої статті — підготувати теоретичне підґрунтя для розв'язання згаданої суперечності та поставлених завдань, вирішення яких лежить у межах сучасних лінгвістичних пошуків ідіотетнічного й універсального в мовах світу, що дає можливість усвідомлювати діалектику мовного різноманіття в мовній єдності людства¹³.

Хоч поняття «дух народу», «душа нації» широко використовуються в мовознавчих працях ще з часів В. фон Гумбольдта, а проблеми національного характеру, ментальності і способи їх вираження дискутуються не лише в лінгвістиці, а й у філософії, психології, історичній антропології¹⁴, ці поняття ще досі не здобули ні однозначного загальнонаукового розуміння, ні загальноновизнаного галузевого тлумачення. Така термінологічна невизначеність значно ускладнює пошуки матеріалізованих утілень «душі народу» в паремійних фондах мов. Якщо взяти за основу думку Г. Шпета про те, що «кожний історично утворений колектив — народ, клас, союз, місто, село і т. д. — по-своєму сприймає, уявляє, оцінює, любить і ненавидить об'єктивно існуючі обставини, умови свого буття, саме це буття — і саме в цьому його ставленні до всього, що об'єктивно існує, виражається його “дух”, або “душа”, або “характер”»¹⁵, а прислів'я і приказки є «світоглядним відображенням буття»¹⁶, то навіть побіжний аналіз паремій

⁹ Цимбалюк Ю. В. Скарбниця мудрості народної // Цимбалюк Ю. В. Латинські прислів'я і приказки. — К., 1990. — С. 4.

¹⁰ Корень О. В. Системно-функціональні особливості англійських прислів'їв : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Х., 2000. — С. 15.

¹¹ Корень О. В. Еволюція прислів'їв // Провідні лінгвістичні концепції кінця ХХ століття : Тези Всеукр. наук. конф. (Львів, 26–27 листоп. 1996 р.). — Л., 1996. — С. 135.

¹² З фольклористичної спадщини Івана Франка. — С. 95.

¹³ Дуличенко А. Д. О перспективах лингвистики XXI века // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. — 1996. — № 5. — С. 126.

¹⁴ Див., наприклад: Огурцов А. П. Трудности анализа менталитета // Вопр. философии. — 1994. — № 1. — С. 50–53; Голикова Т. А. Менталитет как система стереотипов речевого коллектива // Язык. Человек. Картина мира : Материалы Всерос. науч. конф. / Под ред. М. П. Одинцовой. — Омск, 2000. — Ч. 1. — С. 18–21; Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию // Шпет Г. Г. Сочинения. — М., 1989. — С. 476–574.

¹⁵ Шпет Г. Г. Знач. праця. — С. 479.

¹⁶ Тийтманен Т. Э. Языковой афоризм как мировоззренческое отражение бытия обыденным сознанием : Автореф. дис. ... канд. филос. наук. — Свердловск, 1985. — 17 с.

будь-якої мови засвідчить цілу низку вказівок на природні, побутові, соціальні та історичні умови існування народу, які завжди є національно специфічними. Однак прислів'я і приказки не лише відображають життя, а й аналізують, оцінюють та узагальнюють набутий життєвий досвід. Відшукати національне в базових світоглядних засадах певного народу, сформульованих у його пареміях, — завдання значно складніше.

Справедливим є твердження про те, що «менталітет ніколи не буває монолітним»¹⁷ і, відповідно, «дух» народу — це єдність певного багатоманіття¹⁸, в якому відчувається кожен звук і тон життя¹⁹. Поліфонічним є й фольклор, який збирає і закріплює досвід традицій у його різнобарв'ї, у контрастних зіткненнях. І при цьому кожна окрема одиниця фольклору відповідає лише одному кольору. Найяскравіше ця ознака виявляється в прислів'ях, у яких будь-яке висловлювання різко однозначне, категоричне у своїй однобокості, ніби виключає інші трактування і позиції. Лише сусідство висловлювань створює багатоманіття²⁰. Таке фольклорне різноголосся дало підстави Б. Путилову стверджувати, що «було б необережно намагатися будувати на фольклорній основі певну цілісну народну філософську систему»²¹. Крім того, незаперечним є й те, що загальнонародного фольклору не існує, адже в будь-якому із фольклорних жанрів відчувається «опозиція стилів субетносів, що разом творять нелінійну систему просторово-стадіальних градацій»²². Загальнонародне існує не як джерело, а лише як узагальнення варіацій, відповідно — як певна абстракція²³. Крім того, різні групи всередині етносу або субетносів можуть мати специфічне або навіть і протилежне бачення життєвих ситуацій, які знайшли своє вираження у фольклорних зразках. Тому не випадково в українському паремійному фонді знаходимо прислів'я *Пословиця в своєму краї пророкиця*²⁴, адже паремія як відображення певного модусу світобачення найкраще сприймається, адаптується і функціонує у тому локальному природно-соціальному середовищі, яке сформувало саме такий погляд на світ.

Таким чином, з огляду на різноступеневе багатоголосся фольклору загалом і паремійного жанру зокрема, жодне окремо взяте прислів'я чи приказка не може категорично вважатися загальнонародним переконанням, виразником національного характеру чи способу мислення.

З іншого боку, справедливим є висловлювання *A proverb is the wit of one and the wisdom of many* (PDP, 216) — «Прислів'я — це дотеп одного і мудрість багатьох», яке приписують британському державному діячеві лорду Дж. Расселу. Справді, будь-яке прислів'я чи приказка, як і інший фольклорний зразок, первісно є витвором однієї людини, який лише згодом стає надбанням багатьох. Чому ж тоді так багато висловлювань назавжди залишаються висловлюваннями відомих людей, афоризмами і ніколи не переходять до паремійних фондів мов? Механізм такого переходу простий і водночас складний: кожний вислів, перш ніж стати прислів'ям, повинен витримати «випробування на народність», тобто втратити домінанту індивідуального й органічно вплестися в лінгвально-образну і світоглядно-ціннісну парадигми, які завжди мають на собі відбиток етніч-

¹⁷ Завальников В. П. К вопросу об экстралингвистических детерминантах языковой картины мира: обобщение известного // Язык. Человек. Картина мира. — С. 5.

¹⁸ Шпет Г. Г. Знач. праця. — С. 531.

¹⁹ Там же. — С. 534.

²⁰ Путилов Б. Н. Фольклор и народная культура : In memoriam. — СПб., 2003. — С. 68.

²¹ Там же. — С. 70.

²² Грица С. Фольклор у просторі та часі : Вибр. статті. — Тернопіль, 2000. — С. 70.

²³ Путилов Б. Н. Знач. праця. — С. 159.

²⁴ Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упоряд. М. М. Пазяк. — К., 1990. — С. 303.

них чи субетнічних, а іноді й соціально-групових особливостей. Такий перехід не відбувається, якщо у свідомості і бутті носіїв фольклору відсутні передумови для подібного сприйняття. Це стосується не лише внутрішньомовних «міграцій», а й поповнення паремійних фондів висловами біблійного походження, сентенціями з творів античних авторів тощо. Тому ті висловлювання, що були сприйняті мовою і принаймні частиною її носіїв як «свої», не суперечать національному характеру, оскільки перейшли до розряду народної мудрості, і за умови врахування певних чинників можуть об'єктивно свідчити про особливості національного менталітету. Якщо висловити цю саму думку за допомогою образів англійського прислів'я *Proverbs are like butterflies, some are caught, others fly away* (PDP, 216) — «Прислів'я схожі на метеликів: деяких спіймали, інші летять геть», «спійманими метеликами» є ті зразки «дотепу одного», які стали надбанням багатьох і збагатили «колекції» національних паремійних фондів.

Думку про те, що значення більшості паремій різних мов є універсальними, а відмінності стосуються майже виключно предметно-образної сфери, на перший погляд можна вважати емпірично доведеною, оскільки існує значна кількість багатомовних словників прислів'їв і приказок²⁵, які дають змогу відшукати відповідники паремій однієї мови серед прислів'їв і приказок інших мов. Однак укладачі дуже часто «залишають "за бортом" словника, фактично, найцікавіше — національно специфічні інформеми життєвого досвіду різних народів, неповторні зразки національної логіки і національної оцінки світу»²⁶. Для виявлення особливостей ментальності народу, закладених у його прислів'ях і приказках, доречніше виходити не з принципу смислової подібності, а з принципу «презупції неоднаковості», щоб засвідчені в чужій мові смислові і формальні відмінності сприймалися й оцінювалися не як відхилення від норми, втіленої в ідеологемах та їх образних виявах рідної мови, або як варіанти цієї норми, а як вираження іншої норми, що також є природною для носія іншої мовної свідомості²⁷. Тому українське прислів'я *Між який народ попадеш, того і шапку надівай*²⁸ можна вважати порадою для дослідників мов як вмістилища національних культур і народного духу: зрозуміти інший народ можна, лише одягнувши «шапку» суб'єктивного відображення світу національною мовною свідомістю. Пошуки з погляду так званої об'єктивної реальності чи норми рідної мови результату не дадуть.

Існування в паремійних фондах зіставлюваних мов прислів'їв чи приказок, дібраних за принципом смислової подібності, також не свідчить про їх однакове сприймання й інтерпретацію носіями цих мов і не є передумовою ідентичного чи навіть подібного функціонування таких паремій у двох або більше мовах. Так, наприклад, аналіз реалізації паремійної тематичної моделі «бідність на волі краще від багатства в неволі» в українській та англійській мовах із урахуванням згаданого принципу відбору матеріалу може привести до висновку, що ця тематична модель має подібне представлення в паремійних фондах обох мов і, відповідно, подібне сприйняття і вживання у мовленні їх носіїв, оскільки і в англійській, і в українській мові аналізовану модель репрезентує низка прислів'їв, які у

²⁵ Див., наприклад: *Słownik przysłów z ilustracjami*. — Warszawa, 2000. — 756 s.; Прислів'я та приказки шістьма мовами / Упоряд. Г. Бігун. — К., 2003. — 320 с.; *Пермяков Г. Л.* Пословицы и поговорки народов Востока : Систематизир. собр. изречений двухсот народов. — М., 2001. — 624 с.

²⁶ *Корнилов О. А.* Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. — М., 2003. — С. 258.

²⁷ Там же. — С. 259.

²⁸ Прислів'я та приказки : Взаємини між людьми / Упоряд. М. М. Пазяк. — К., 1991. — С. 278 (Далі — ПП-91).

міжмовному зіставленні є різнобразними еквівалентами. Проте такий висновок є певною мірою однобоким, адже він не враховує кількох чинників. По-перше, хоч усі перекладні словники подають англійські лексеми *liberty* і *freedom* як відповідники української лексеми *воля*, ці слова (на відміну від еквівалентного *свобода*) є псевдокорелятами. Глибинні концептуальні відмінності між аналізованими поняттями можуть бути виявлені не за допомогою словникових дефініцій, а при залученні всього етнокультурного контексту, адже концепт «воля» — це константа української культури (термін Ю. Степанова²⁹), чи культурна домінанта (за В. Карасиком³⁰), — один із найяскравіших показників українського (як і російського) національного характеру. Проте ключовими компонентами значення російської лексеми *воля* є «повна відсутність будь-якої регламентації (наприклад, закону) й існування безкрайнього, нічим не обмеженого простору»³¹. Ці компоненти значення виразно простежуються в усіх дериватах аналізованої лексеми, що не мають відповідників в інших мовах і зумовлюють неперекладність висловлювань на зразок: *Там жить не то что вольновато, а вольным-вольнó, нáвольнó, вольнѣшехонько; Своя волюшка раздолюшка*³². Українські розуміння і відчуття волі мають зовсім інші корені і значеннєві домінанти. На думку В. Храмової, «поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства влади — чи не найстійкіший інваріант української душі, а отже, й національного характеру. Звідси — непереборний і невтримний, органічний і масовий потяг до Волі»³³, який переконливо свідчить про вихідну первинність козацької основи української психіки³⁴. Прагнення до волі, іманентне особистості українця, знайшло своє вираження у філософії Г. Сковороди³⁵, творах класиків української літератури, паремійному фонді української мови (пор., наприклад: *За народ і волю віддамо життя і долю; Воля — то маленьке слово, а всі йому раді; Коли та воля буде? Чи вона втопилась, чи де поділась?* (ПП-91, 178). Якщо в українських прислів'ях воля протиставляється неволі: *Краще робити на вільнім полі, ніж гуляти у неволі; Краще стоя вмерти, чим сидя в неволі жити; Хоч ти в багатстві, та в неволі, а я хоч голий, та на волі* (ПП-91, 179–180), то в англійських пареміях *liberty* «свобода» вступає в опозицію з поняттями значно чіткіше семантично окресленими, ніж українська «неволя», — це «рабство» і «тюрма»: *Lean liberty is better than fat slavery; A bean in liberty is better than a comfit in prison* (PDP, 156). Характерно, що в українському паремійному фонді немає прислів'їв чи приказок з ключовими словами *раб* або *рабство*, а лексичне значення іменника *неволя* не завжди містить сему «фізичне обмеження в просторі», яка властива прямому значенню лексеми *тюрма*. Англійські *freedom* і *liberty*, як і українське *свобода*, є загальновідомими і широкоживаними термінами у царині правознавства (пор.: *свобода волі* (друку, зборів, слова, совісті тощо); демократичні *свободи* — *freedom of the will (press, as-*

²⁹ Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры : Опыт, исслед. — М., 1997. — 824 с.

³⁰ Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — М., 2004. — С. 142.

³¹ Корнилов О. А. Знач. прая. — С. 164.

³² Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. — М., 1981. — Т. 1. — С. 239.

³³ Храмова В. До проблеми української ментальності // Українська душа. — К., 1992. — С. 32.

³⁴ Там же. — С. 18; див. також: Фігурний Ю. Відображення в українських прислів'ях та приказках козацького культурного комплексу // Українське народознавство. Стан і перспективи розвитку на зламі віків : Матеріали міжнар. наук.-практ. читань, присвячених пам'яті укр. фольклориста М. Пазяка. — К., 2000. — С. 185.

³⁵ Федорчук Л. Український фольклор як фактор національного самовиразу Григорія Сковороди // Українське народознавство. Стан і перспективи... — С. 108.

sembly, speech, conscience); democratic freedoms / liberties³⁶), проте *воля* аж ніяк не вкладається у вузьке прокрустове ложе, відведене лінгвістикою поняттю «термін»³⁷: українці сприймають волю не стільки на рівні розуміння, скільки на рівні відчуття; вони живуть нею і в ній. Чи не тому серед українських паремій так багато прислів'їв, у яких воля нерозривно поєднана з іншою домінантою української культури — долею³⁸: *Де немає волі, там не буває й долі; Не шукай долі, а шукай волі; У неволі нема долі; Яка воля, така доля; Аби на волю, знайдемо долю* тощо (ПП-91, 177–180). В англійських пареміях такий взаємозв'язок не простежується.

Ще одним підтвердженням домінування концепту «воля» в українській етнічній свідомості є зіставний аналіз особливостей реалізації ознаки «цінність свободи (волі)» в пареміях української та англійської мов. В обох мовах вона виявляється в прислів'ях *Свобода дорожча золота, ціну їй тоді узнаєш, коли загубиш* (ПП-91, 180), *Liberty is more worth than gold* (PDP, 156), що є різномовними варіантами лат. *Libertas fulvo pretiosior auro est* — «Воля дорожча від червоно-жовтого золота»³⁹, яке своїм корінням сягає творів давньогрецького байкаря Езопа⁴⁰. Таке одностайне сприйняття українською та англійською колективною свідомістю ідеї, принесеної з античності, може наштовхнути на поспішний висновок про стереотипність національних уявлень про цінність свободи у носіїв зіставлюваних мов. Насправді ця ідея в обох паремійних фондах набула свого розвитку. В англійській мові знаходимо прислів'я *Liberty is a jewel* (PDP, 156) і *Liberty is a pearl* (ODEP, 458), які є варіантами і повними функціональними еквівалентами базової паремії, адже вони не змінюють «оцінки» свободи. В українських синонімах базового прислів'я ключове слово *свобода* замінено на *воля* — ключове слово українського самоусвідомлення, а оцінку волі зміщено зі шкали «дуже цінний» на «безцінний»: *Воля дорожча від усього; Життя не має ціни, а воля дорожча за життя* (ПП-91, 178).

Отже, першим і головним чинником, який слід брати до уваги при аналізі особливостей реалізації універсального і національного в паремійних фондах мов, є чинник *етнокультурної маркованості ключового слова паремії* (паремійного блоку), який насамперед важливо враховувати при дослідженні прислів'їв і приказок, опорні слова яких (або й самі паремії) мають відповідники чи псевдовідповідники у зіставлюваних мовах, тобто коли йдеться про різномовні позначення і трактування неспецифічних концептів із різними прототипами (наприклад, укр. *хата* — англ. *house*) чи національно-специфічні елементи глибинної семантики концептів, як у випадку із псевдокорелятами *воля* — *liberty*.

Аналізована паремійна тематична модель «бідність на волі краще від багатства в неволі» у зіставлюваних мовах реалізується в ідентичних за змістом різнообразних протиставленнях «воля — золота клітка», «воля — золоті кайдани»: *Воля пташці краща від золотої клітки* (ПП-91, 178); *No man loves his fetters, be they made of gold* (ODEP, 495). Однак якщо в англійській мові функціонує лише цитований варіант прислів'я, то в українському паремійному фонді нарахову-

³⁶ Мисик Л. В. Українсько-англійський словник правничої термінології. — К., 1999. — С. 82–83; 135–136.

³⁷ Мова йде лише про аналізоване значення, оскільки у значенні «бажання» лексема *воля* функціонує як термін. Пор.: *воля виборців* (законодавця, народу) — *elector's* (legislative, people's) (Там же. — С. 101).

³⁸ Про «живучість» взаємозв'язку «воля — доля» свідчить і сучасна політична реклама: *Здобули волю — здобудемо долю!* (рекламне гасло Народного блоку Костенка-Плюща на виборах 2006 р.).

³⁹ Цимбалюк Ю. В. Латинські прислів'я і приказки. — К., 1990. — С. 179 (Далі — ЛПП).

⁴⁰ The Oxford Dictionary of English Proverbs / Ed. by F. P. Wilson. — Oxford, 1992. — P. 458 (Далі — ODEP).

ємо понад десять варіантів наведеного зразка, і ще в одному спостерігаємо протиставлення «воля — золоті вудила»: *І золоті удила коневі не милі*⁴¹. Варіативність свідчить про повторюваність прислів'я, тобто його активне функціонування, а також стійкість і стабільність у досліджуваній мовній системі, адже «варіювати може лише те, чому притаманні сталі характеристики»⁴². Поява варіантів може бути зумовлена часовими змінами чи потребою в різноманітних засобах вираження думки, а інколи і в яскравіших образах⁴³, але це далеко не завжди так. Часом прислів'я «проживе» довге життя в паремійному фонді мови, але не «наживе» жодного варіанта. Таким, наприклад, є прислів'я *На волі плачу доволі*, яке вперше було зафіксоване 1864 р. у збірці, укладеній М. Номисом (ПП-91, 179). Інші паремії можуть мати по кілька десятків варіантів, як наприклад, прислів'я *Аби руки і охота, буде зроблена робота* (ПП-89, 275). Пояснити специфіку паремійного варіювання можна з опорою на згадувану тенденцію до поліфонічності, якій підпорядковується фольклор загалом і паремійний жанр зокрема, адже «саме велика кількість різнорідних за своєю суттю оцінок і характеристик ситуацій, подій, конфліктів є втіленням “норм” фольклорного світу»⁴⁴, а завдання прислів'їв — не повідомити істину, а передати досвід мас⁴⁵. Паремії, що відображають ті елементи життєвого досвіду, які виявилися найприйнятнішими для значної кількості носіїв мови, найактивніше поширюються і вживаються, а в процесі функціонування набувають різнорівневих модифікацій. Складається враження, що для деяких «улюблених» (у певній етнокультурі) значень колективний автор паремійного корпусу намагається вичерпати всі можливі найдрібніші відтінки цього значення, «програючи» його на найрозмаїтішому предметному матеріалі⁴⁶. Тому той факт, що прислів'я не має варіантів і передає думку, яка суперечить більшості паремій, яким притаманна варіативність, як у випадку із цитованим прислів'ям, дає підстави стверджувати, що воно не передає погляди більшості носіїв мови, а лише фіксує один із елементів народного досвіду. Проте вже навіть те, що таке «нетипове» прислів'я існує в мові, свідчить, що воно є якщо й не прийнятним, то принаймні зрозумілим (ідеться про образну й логічну організацію паремії) для всіх мовців. Крім цього, слід ураховувати, що фольклор (подібно до мови) є власністю всіх і кожного зокрема⁴⁷. Через це в живому мовленні паремійний зразок зазнає значно більше різноманітних модифікацій, ніж у традиційних варіантах. Тому цілком очевидно, що існування певної кількості усталених варіантів прислів'їв або приказок, зафіксованих словниками, може свідчити про деякі особливості національного характеру чи світосприйняття. Контрастність деяких паремій, неохильність до варіювання також можуть бути релевантними, особливо в міжмовному зіставленні. Таким чином, при дослідженні проблеми відображення ментальності народу в паремійних фондах мов необхідно враховувати чинник *варіативності*, який тісно пов'язаний із чинником *частотності*, оскільки опосередковано дає інформацію про те, яке прислів'я чи група прислів'їв уживаються частіше. Усім іншим спробам підрахувати частотність використання тієї чи іншої паремії в

⁴¹ Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини. — С. 161.

⁴² Путилов Б. Н. Знач. праця. — С. 201.

⁴³ Селянина Л. И. Варианты пословиц английского языка : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1970. — С. 24.

⁴⁴ Путилов Б. Н. Знач. праця. — С. 71.

⁴⁵ Николаева Т. М. Обобщенное, конкретное и неопределенное в паремии // Малые формы фольклора : Сб. статей памяти Г. Л. Пермякова. — М., 1995. — С. 312.

⁴⁶ Левин Ю. И. Провербильное пространство // Паремииологические исследования : Сб. статей. — М., 1984. — С. 111.

⁴⁷ Грица С. Знач. праця. — С. 92.

мовленні бракуватиме статистичної достовірності, оскільки, якщо мова йде про живе мовлення, дослідник змушений буде працювати з неминуче малими вибірками, адже лише невелика частина прислів'їв і приказок активно вживається в мовленні, і навіть активно відтворювані паремії не є частотними. Статистична недостовірність пов'язана також із неоднорідністю досліджуваної вибірки з погляду субетнічної та соціальної стратифікації опитуваних носіїв мови. У художньому мовленні прислів'я і приказки використовуються також доволі рідко, але тут вони дуже часто трансформуються, доповнюються, адаптуються до вимог конкретного художнього тексту, про що свідчать збірки, які містять паремії, вживані у літературних творах⁴⁸. Такі зібрання не є вичерпними і відображають більше особливості авторського ідіостилу чи індивідуальні уподобання письменника, ніж світоглядні домінанти певного народу.

Урахування чинника кількісної репрезентації паремійного блоку (тематичної групи) дає змогу досягнути, наскільки важливою, цікавою чи навіть болючою є відповідна тема для колективного автора паремійного фонду. Те, чим живе народ, завжди набуває широкого і різнопланового висвітлення, що зумовлює значну кількісну репрезентацію паремійного блоку чи тематичної групи. Так, скажімо, аналізована тематична група⁴⁹ «Воля (свобода)» в українській мові налічує понад п'ятдесят (варіанти до уваги не беремо) паремійних зразків, а в англійській мові — не більше ніж п'ятнадцять. Кількісні показники говорять самі за себе.

У найбагатших семантичних групах простежується тенденція до «щільного», «густого» заповнення проverbs'яльного простору прислів'ями в усіх можливих напрямках і без «порожніх місць», до використання всіх смислових, образних і лінгвальних можливостей⁵⁰, що приводить до існування розгалужених синонімічних, антонімічних і омонімічних зв'язків. Тому одним з основних чинників, на який слід зважати при етнолінгвістичному чи лінгвокультурологічному аналізі прислів'їв і приказок, є чинник якісної репрезентації паремійної тематичної групи.

Чинник локальності (регіональності) не є особливо важливим при дослідженні специфіки відображення способу мислення і світогляду народу в пареміях, адже саме на рівні універсалій, з одного боку, і зв'язків між традиціями — з другого, фольклорна культура може розглядатися як виразник історично сформованих особливостей етносу, що інформує про загальні характеристики його життя, історії, побуту, менталітету⁵¹. Якщо паремійний зразок має виразні лексико-граматичні ознаки локальності, але передає узагальнене значення, прийнятне для даної етнокультури, то таке прислів'я чи приказка мають або синоніми, або варіанти, які функціонують в інших регіонах чи навіть на території поширення локального зразка. Наприклад, галицьке прислів'я *В праві стільки кінців, що в плоті дзюр* (ПП-91, 247) має загальноновживаний багатоваріантний синонім *Закон, що дишло — куди повернув, то й вийшло* (ПП-91, 246).

З англомовними пареміями ситуація дещо інша, оскільки вони репрезентують культури різних територіально віддалених народів, об'єднаних мовою.

⁴⁸ Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М. М. Пазяк. — К., 2001. — 392 с.; Proverb wit & wisdom. A treasury of proverbs, parodies, quips, quotes, clichés, catchwords, epigrams and aphorisms / Comp. by L. A. Berman; with assist. by D. K. Berman. — New York, 1997. — 522 p.

⁴⁹ Ця тематична група поєднує паремійні блоки з ключовими словами «воля», «неволя», «свобода» в українській мові, «liberty» і «freedom» — в англійській, а також різнообразні, переважно метафоричні прислів'я, які належать до різних паремійних блоків.

⁵⁰ Левин Ю. И. Знач. праця. — С. 115.

⁵¹ Путилов Б. Н. Знач. праця. — С. 158.

При цьому неминучими є лексико-граматичні трансформації, які відображають лінгвальну специфіку відповідного варіанта англійської мови, а також історичні та культурні особливості народу, який послуговується певною частиною паремійного фонду. Д. Крістл поділяє прислів'я на загальноновживані, шотландські й американські⁵². Такий поділ неповний і не цілком обґрунтований. Неповний — оскільки не включає всіх локальних паремійних одиниць, передусім власне англійських прислів'їв на зразок *Fix thy pale in Severn, Severn will be as before*; *A good paymaster may build Paul's* (PDP, 184, 200). Необґрунтованість класифікації зумовлена тим, що не завжди можна категорично стверджувати, що та чи інша паремія є, наприклад, тільки американською і не вживається (принаймні в якомусь із своїх варіантів) у мовленні інших англословних народів. Так, прислів'я *Nothing is certain except death and taxes* лінгвіст вважає американським, підтверджуючи думку дослідника американських прислів'їв В. Мідера⁵³. Однак насправді вперше цитує його саме англійський письменник Д. Дефо у 1726 р., хоча прислів'я, безперечно, давніше (PDP, 55). Згодом воно вживається в листі відомого американця Б. Франкліна (1789 р.), в англійській періодиці (журнал «Spectator», травень 1912 р.) тощо (ODEP, 580). Таким чином, аналізоване прислів'я функціонує в мовленні носіїв як американського, так і британського варіантів англійської мови і відоме (крім наведеного вище) у таких варіантах: *Nothing is certain but death and the taxes*; *Nothing is certain but death and quarter day* (ODEP, 580).

Інше прислів'я — *A penny saved is a penny earned*, яке самі інформанти вважають однією з тих паремій, що ілюструють американські національно-культурні цінності⁵⁴, зафіксоване у збірках англійських укладачів уже з 1640 р., широко побутує у творах англійських письменників, періодиці у варіантах *A penny saved is a penny gained (got)* (ODEP, 619). Цікаво, що перший президент Америки Дж. Вашингтон вважав саме це прислів'я найправдивішим серед усього зібрання англійських паремій, а інший успішний представник американського народу — Г. Форд — поганою порадою⁵⁵. Ця контрастність суджень не випадкова, оскільки відображена в низці прислів'їв (пор.: *Penny that's saved is not gotten* тощо), що підтверджує думку про поліфонічність фольклору. І лише скрупульозний аналіз із урахуванням чинників варіативності, кількісної та якісної репрезентації паремійної тематичної групи дасть змогу зробити певні висновки про те, який із цих паремійних антонімів більше відображає душу носіїв англійської мови. Тематична група «ощадність», яка досить широко представлена в англійській мові⁵⁶, характеризує її носіїв загалом і містить, крім загальновідомих, багато локальних зразків, наприклад: *Placks and bawbees grow pounds*⁵⁷.

Українська дослідниця О. Дубенко не намагається розділити нероздільне й укладає довідник не англійських чи американських, а англо-американських прислів'їв та приказок, і подає в ньому й власне американський варіант аналізованої паремії: *A dollar saved is a dollar earned*⁵⁸.

⁵² Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English language.— Cambridge, 1995.— P. 184.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Дані І. Привалової (Привалова И. В. Знач. праця.— С. 14).

⁵⁵ Proverb wit & wisdom.— P. 321.

⁵⁶ Пор.: в українському паремійному фонді такої тематичної групи немає взагалі, не зафіксовані й паремійні блоки із відповідними ключовими словами.

⁵⁷ «Placks» і «bawbees» — розмінні шотландські монети (PDP, 261).

⁵⁸ Дубенко О. Ю. Англо-американські прислів'я та приказки: Посібник для студентів та викладачів вищ. навч. закладів.— Вінниця, 2004.— С. 80.

Дослідження проблеми локального і загальномовного функціонування паремій свідчить про те, що мовні узи поєднують навіть різні народи настільки міцно, що їх не можуть розірвати ні державні кордони і територіальна віддаленість, ні історія чи культурна своєрідність. Локальне в англійському паремійному фонді є лише тоді релевантним для характеристики певного народу, коли такий зразок не має інших локальних чи загальноновживаних варіантів.

Історичний чинник, як і чинник локальності (регіональності), тісно пов'язаний із чинником варіативності, адже «ніщо так сильно не впливає на трансформацію фольклорного зразка, як його рух у часі і просторі»⁵⁹. Однак при дослідженні специфіки реалізації універсального і національного в паремійних фондах мов важливо враховувати інші аспекти життя прислів'я чи приказки в мові. Так, у паремійному репертуарі часто можна знайти два протилежні за значенням прислів'я, але може виявитися, що одне з них було мертвим уже тоді, коли народився суперник, і насправді в традиції вони і не зустрічались⁶⁰. Тому для дослідника в окремих випадках важливо знати якщо не час виникнення паремії (що майже неможливо), то принаймні дату першої її письмової фіксації, а також деякі аспекти її функціонування в діяхронії. Якщо прислів'я вперше засвідчене лише у 70–80-х рр. XX ст. (а таких паремій у збірках, укладених М. Пазяком, чимало: це нові надходження безпосередньо до збірок), але в інших мовах воно відоме значно раніше, то це дає підстави для висновку, що такі прислів'я чи приказки є сучасними запозиченнями. Наприклад, нові для українського паремійного фонду прислів'я *Узяв топір — візьми й топорлице; Зайла попа грамота* (ПП-90, 91; 83, 313) в їх російському варіанті подає ще словник В. Даля, однак перше з них, на відміну від другого, в українській мові має низку синонімічних варіантів, тобто є новим вином, залитим у старі міхи, — народним поглядом на конкретну життєву ситуацію, не чужим українській ментальності. Друге запозичення — маргінальний паремійний зразок, який не має і не може мати значного поширення.

Загалом паремійний фонд будь-якої мови — відкрита система, яка може завжди поповнюватися пареміями з інших мов, висловлюваннями з художніх творів тощо. Так, деякі прислів'я, відомі світовій культурі вже не одну сотню років, потрапили на український ґрунт лише недавно. Такою є паремія *Друзі — це злодії часу*, яка, за даними М. Пазяка, існує в українській мові не довше ніж 50 років (ПП-91, 22), хоча в англійській мові прислів'я *Friends are thieves of time* функціонує з 1612 р. (ODEP, 290), а його корені — в античності (*Amici fures temporis* — ЛПП, 26).

Відкриті для поповнення, паремійні фонди є водночас типологічно закритими: неможливо відшукати або придумати вислів, зовнішня і внутрішня структура якого суперечила б загальній системі⁶¹. Тому деякі сучасні паремійні зразки, наприклад: *Професійний жебрак б'є на почуття* (ПП-91, 212) чи *All men are fools, but the wisest of fools are called philosophers*⁶², не відповідають як своєю зовнішньою (передусім лексичне наповнення, а також особливості структури), так і внутрішньою формою вимогам народності, яким підпорядковується весь фольклор і паремійний жанр зокрема. Адже «народна психологія», репрезентована у фольклорі, є окремою сферою психологічних знань, специфіка і значення якої з усією повнотою визначаються специфікою народного досвіду як джерела знань про психічну діяльність людини, тобто народної мудрості як специфічної

⁵⁹ Грица С. Зазнач. праця. — С. 40.

⁶⁰ Крикманн Ф. Ф. К проблематике исследования содержания и мировоззрения пословиц : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Таллинн, 1975. — С. 45.

⁶¹ Пермяков Г. Л. К вопросу о структуре паремнологического фонда // Типологические исследования по фольклору : Сб. статей памяти В. Я. Проппа. — М., 1975. — С. 268.

⁶² Дубенко О. Ю. Зазнач. праця. — С. 106.

галузі знань⁶³. Інформація, яку містять ці й подібні висловлювання, виходить за межі власне народного досвіду і наївної картини світу, відображених у пареміях, що зумовлює їх одноваріантність і тематичну ізольованість. Через це називаємо такі новостворені висловлювання радше паремізованими, тобто умовно зарахованими до розряду паремій, ніж власне прислів'ями чи приказками. Крім цього, важливо пам'ятати про те, що свого розквіту паремійний жанр досяг ще в докапіталістичних формаціях, а з розвитком капіталізму прислів'я почали відходити на другий план⁶⁴. Тому в умовах сучасного постіндустріального суспільства, у час переважання, за влучним висловом Л. Черкашиної, «музейного» статусу національного фольклору⁶⁵, навряд чи можна стверджувати про активне творення прислів'їв і приказок. Не можна також не враховувати, що «доменою творення фольклору є сільське середовище»⁶⁶, яке постійно збіднюється через міграцію молодого покоління сільських жителів в етнічно і соціально гетерогенне міське середовище. Розширення паремійних корпусів за рахунок висловлювань із різних джерел (за умови класичного розуміння термінів «прислів'я» і «приказка») у наш час є незначним і кількісно нерепрезентативним. Можливі різноманітні трансформації вже відомих паремій, синонімічні й антонімічні варіативні утворення, однак власне паремійний неологізм — явище сумнівне. Цікаво, що Оксфордський словник англійських прислів'їв (ODEP), який подає не лише перелік паремій, але і їх «життєпис», не засвідчує паремійних новостворів. Найсучасніша дата першої фіксації окремих паремій у цьому словнику — перша чверть XX ст. Але такі прислів'я чи приказки поодинокі. Більшість із них має значно давнішу історію. Паремізованих висловлювань у словниках і довідниках англословних прислів'їв і приказок, які не є надто скрупульозними у відборі матеріалу, теж чимало. Інколи навіть вдається віднайти автора новоствореної паремії, що у випадку з власне народними прислів'ями зробити неможливо. Так, висловлювання *A friend in power is a friend lost* англійський лінгвіст Д. Крістл подає як американське прислів'я, довіряючи В. Мідеру⁶⁷, проте вже у словнику Л. Бермана воно засвідчене як афоризм Генрі Адамса, що є варіацією загальновідомого прислів'я латинського походження *A friend in need is a friend indeed*⁶⁸.

Якщо прислів'я чи приказка виникли кілька століть тому, що підтверджують писемні джерела, але згодом не були зареєстровані в більшості паремійних збірок, не вживалися в художніх творах, а також не мають варіантів, то це свідчить про неактуальність такого фольклорного зразка для носіїв певної етнокультури, а звідси — рідковживаність і нерозповсюдженість. Таким є, наприклад, прислів'я *Як звано, то звано, аби що дано*, уперше засвідчене у збірці Климентія Зіновієва (а це XVII–XVIII ст.), проте не зафіксоване в жодній пізнішій паремійній збірці аж до праці М. Пазяка 1991 р. (ПП–91, 39). Англійське прислів'я *Parnassus has no gold mines in it*, уперше зареєстроване 1732 р., оминули увагою укладачі цілої низки паремійних словників. Засвідчене воно лише в Оксфордському словнику англійських прислів'їв (ODEP, 610). Неактуальність паремії — одна з основних причин її відмирання.

⁶³ Прангшвиц А. С. Фольклор и психология // Проблемы фольклора. — М., 1975. — С. 44.

⁶⁴ Крикманн А. А. Знач. праця. — С. 48.

⁶⁵ Черкашина Л. Соціологічне вивчення фольклору в урбанізованому (посттрадиційному) середовищі // Українське народознавство. Стан і перспективи розвитку на зламі віків: Матеріали міжнар. наук.-практ. читань, присвяч. пам'яті укр. фольклориста М. Пазяка. — К., 2000. — С. 99.

⁶⁶ Грица С. Знач. праця. — С. 208.

⁶⁷ Crystal D. Op. cit. — P. 184.

⁶⁸ Proverb wit & wisdom. — P. 150.

Різномісний аналіз потребує також думка про те, що прислів'я і приказки формують світогляд і регулюють поведінку народу, яка пов'язана з широко дискусійним у сучасному мовознавстві припущенням про лінгвальну зумовленість мислення і культури народу, що бере свій початок від праць В. фон Гумбольдта і гіпотези Сепіра – Ворфа. У пареміології загальноприйнятим є погляд на паремії як на мовні знаки⁶⁹, однак особливістю прислів'я є те, що воно — верхня межа фразеологічності («мовності») і нижня межа тексту (змісту). У ньому поєднуються узагальненість, повторюваність, формальність слова і конкретність, неповторність, осмисленість тексту⁷⁰. У цій двоїстості — суттєва відмінність між традиційним мовним знаком, зокрема словом, і прислів'ям.

Незаперечним є той факт, що володіння певним паремійним мінімумом є так само обов'язковим для нормального члена суспільства, як і володіння мовою: важко уявити людину, яка не знає жодного прислів'я, як і людину, що не знає жодного слова⁷¹. Проте лексичний мінімум, на відміну від паремійного, є приблизно однаковим для пересічного носія мови, незалежно від субетнічної належності, соціального статусу, професійної підготовки, віку, статі тощо. Зате вказані чинники істотно впливають на наповнення паремійного мінімуму кожної людини, приблизний якісний склад якого визначити неможливо.

Ураховуючи те, що прислів'я і приказки творили здебільшого в етнічно і соціально гомогенному сільському середовищі, деякі дослідники вважають їх набуток лише «простого народу». Ще В. Даль зазначав: «Ніхто не буде сперечатися про те, що за прислів'ями і приказками треба йти в народ; в освіченому товаристві прислів'я немає»⁷². Думку про нерівномірність поширення паремій підтримує Г. Благова — дослідниця особистого прислівного фонду своєї матері — корінної мешканки Москви, яка «за широтою використання прислів'їв була для міського середовища більше винятком, ніж правилом»⁷³.

Твердження В. Даля надто категоричне і необґрунтоване, оскільки заперечує універсальний характер і всеохопність паремій. З одного боку, носієм прислів'їв справді є проста людина, але ця проста людина «сидить» у кожному з нас⁷⁴, адже в будь-якому освіченому товаристві чимало вихідців із «простого народу». Тут доречніше ставити питання про кількісний склад паремійного мінімуму, який у будь-якому випадку не може бути значним за обсягом. Якщо виходити з даних Г. Благової, яка вважає досліджуваний нею особистий прислівний фонд (понад дві тисячі одиниць) дуже великим⁷⁵, паремійний мінімум пересічного носія мови є значно меншим, що становить дуже незначний відсоток від загальної кількості одиниць паремійного фонду мови. Крім того, лише незначна кількість паремій активно відтворюється в мовленні⁷⁶, що підтверджує думку про належність більшості одиниць паремійного мінімуму до пасивного мовного запасу.

Слід ураховувати й те, що опора на «авторитет предків» для сучасної людини вже не є переконливою⁷⁷. Прислів'я як складова частина поезії⁷⁸ може сьо-

⁶⁹ Саввина Е. Н. О трансформациях клишированных выражений в речи // Паремиилогические исследования : Сб. статей. — М., 1984. — С. 202.

⁷⁰ Григорян А. Г. Пословица в зеркале пословицы // Славянское и балканское языкознание. Структура малых фольклорных текстов : Сб. статей. — М., 1993. — С. 216.

⁷¹ Там же.

⁷² Даль В. И. Напутное // Пословицы русского народа : Сб. В. Даля. — М., 1957. — С. 8.

⁷³ Благова Г. Ф. Пословица и жизнь: Личный фонд русских пословиц в историко-фольклористической ретроспективе. — М., 2000. — С. 13.

⁷⁴ Григорян А. Г. Знач. праця. — С. 216.

⁷⁵ Благова Г. Ф. Знач. праця. — С. 166.

⁷⁶ Селянина Л. И. Знач. праця. — С. 27.

⁷⁷ Крикманн А. А. Знач. праця. — С. 48.

⁷⁸ Барли Н. Структурный подход к пословице и максиме // Паремиилогические исследования : Сб. статей. — М., 1984. — С. 127.

годні мати здебільшого риторичну функцію, а первісні функції паремій виконують висловлювання значно складнішої семантичної структури. Справді, у прислів'ях маємо лише один смисловий рядок — узагальнення певного досвіду, справжнього чи уявного, і його висловлювання в прямій формі; стверджувальна частина співвідноситься з пропозицією висловлювання, незважаючи на загальну метафоричність прислівного речення⁷⁹. Тому твердження про те, що прислів'я і приказки формують етичні норми, регулюють поведінку народу-носія, на сучасному етапі є непереконливим.

Таким чином, проведений аналіз підтверджує думку про те, що зміст понятєвих категорій може варіюватися в межах певних культур, але сутнісна природа процесів формалізації залишається незмінною. Під покровом варіацій субстанції приховано універсальні закономірності формальної логіки⁸⁰, тобто простежується просвічування глибинно-універсального крізь усе розмаїття етноспецифічних вербальних (вербально-синтагматичних) структур⁸¹. Світоглядні домінанти народу-творця і народу-носія прислів'їв і приказок можуть бути вичитані не зі змісту окремих паремій, а зі структури паремійного фонду взагалі, а також внутрішньої організації паремійних блоків і тематичних груп із урахуванням чинників етнокультурної маркованості ключового слова паремії (паремійного блоку), варіативності, кількісної та якісної репрезентації паремійного блоку (тематичної групи), локальності, а також історичного чинника, і в окремих випадках — чинника частотності. Міжмове зіставлення паремійних текстів дає змогу побачити найрізноманітніші грані ідіоегнічного й універсального, невидимі для дослідника однієї окремо аналізованої мовної системи.

(Дрогобич)

Z. H. KOTSIUBA

TO THE PROBLEM OF PAREMIOLOGICAL PARADOX

The article focuses on the analysis of various aspects of the research of the reflection of national mentality in proverbs and sayings, the formation of speakers' outlook under the influence of proverbs. It elaborates the factors which should be taken into account in the research of the realization of national and universal in proverbial funds of separate languages and in the interlingual contrasting.

Keywords: proverbs, sayings, paremiology, mentality.

⁷⁹ Николаева Т. М. Зазнач. праця. — С. 322.

⁸⁰ Барли Н. Зазнач. праця. — С. 143.

⁸¹ Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). — Л., 2002. — С. 73.

УКРАЇНЬСЬКА СУРДОЛІНГВІСТИКА: ЗМІСТ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті представлено концепцію розроблення нового напрямку у вітчизняному мовознавстві — української сурдолінгвістики; дано загальну характеристику об'єкта вивчення — жестової мови глухих; запропоновано основні аспекти її дослідження.

Ключові слова: сурдолінгвістика, жестова мова, вербальна мова, жест, жестовий текст.

Дослідження проблем людей з вадами слуху в Україні актуалізуються у зв'язку із соціалізацією, гуманізацією всіх галузей науки. Так, досить ґрунтовно опрацьовано питання освіти, реабілітації, інтеграції, а також соціального, правового статусу людей з вадами слуху. Зокрема, багато уваги приділено специфічним засобам спілкування цієї категорії людей — жестовій мові, калькованому жестовому мовленню: їхній природі, історії розвитку та ролі в навчальному процесі¹. Вивчення жестової мови глухих (далі — ЖМГ і ЖМ), зокрема в Україні, зумовлене передусім прикладним аспектом цієї проблеми — навчанням, тобто досягненням необхідного рівня комунікативної компетентності самих глухих та відповідних спеціалістів (педагогів, сурдоперекладачів та ін.). Тому найширше питання ЖМГ опрацьовують педагоги, психологи, соціологи.

Нині в Україні й за кордоном вивчають питання синзетивних періодів для оволодіння жестовою мовою, білінгвального навчання, розробляють способи двовимірної графічної фіксації жестової мови, тобто її писемну форму. Створено перекладні жестово-словесні й словесно-жестові словники національних жестових мов: британської, фінської, шведської, німецької, російської, української (їхня лексикографічна характеристика — тема окремого дослідження).

Однак наукових теоретичних розвідок саме лінгвістичних аспектів ЖМГ дуже мало. Актуальність лінгвістичного вивчення ЖМГ зумовлена необхідністю розширення знань про зазначену комунікативну систему з погляду її структури, правил взаємодії елементів, джерел їхньої номінації, внутрішньої та зовнішньої форми основної одиниці — жесту, його зв'язку з вербальними одиницями тощо.

¹ Базов В. З., Паленний В. А. Человек из мира тишины.— М., 2002.— 815 с.; Гейльман И. Ф. Ваш друг — жестика.— СПб., 2003.— 173 с.; Гейльман И. Ф. Ручная азбука и речевые жесты глухонемых.— М., 1957.— 595 с.; Димскис Л. С. Изучаем жестовый язык.— Минск, 1998.— 135 с.; Зайцева Г. Л. Жестовая речь. Дактилология.— М., 2000.— 197 с.; Ивановцева Н. В. Мимико-жестикуляционная речь.— К., 1968.— 290 с.; Красевский Р. Г. Мова жестів глухих.— К., 1964.— 219 с.; Кульбіда С. В. Стан використання і вивчення жестової мови в Україні // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми сучасної спеціальної освіти (українсько-канадський досвід)».— К.; Едмонтон, 2004.— С. 63–67; Фрадкіна Р. Н. Говорящие руки : Темат. словарь жест. языка глухих России.— М., 2001.— 597 с.; Членов Е. В. Глухонемые и их обучение в Западной Европе и в России. С изложением новейших попыток развития слуха у глухонемых.— М., 1897.— 358 с.

Усе це сприятиме глибшому розумінню процесів мислення, способів і шляхів експлікації інтенційної сфери людей з вадами слуху, реалізації їхніх комунікативних, когнітивних, аксіологічних, прагматичних потреб тощо. Зіставний аналіз жестової та вербальної комунікативних систем, можливо, відкриє шляхи нового розуміння вже відомих і досліджених класичною лінгвістикою мовних фактів.

Таким чином, актуальним є вироблення концепції лінгвістичного вивчення ЖМГ, у межах якого слід означити предмет, зміст дослідження, його методологічну базу, основні одиниці, категорійний апарат, а також опрацювати метамову. Одним із завдань дослідження є визначення змісту й принципів нового, не розробленого напряму сучасного мовознавства — української сурдолінгвістики.

Найповнішим на сьогодні джерелом лінгвістичного вивчення ЖМ є праці Р. Красівського «Мова жестів глухих»² і Г. Зайцевої «Жестова мова. Дактилологія». У другому розділі монографії Г. Зайцевої «Як побудована система жестового спілкування глухих. Лінгвістичний аналіз»³ підсумовано лінгвістичні напрацювання в галузі системи жестової комунікації, зокрема В. Вундта, Р. М. Боскіс, І. Ф. Гейльмана, Н. Г. Морозової, В. Стоку, Л. С. Димскіс та ін. Це, а також інші дослідження психолінгвістичних, психопедагогічних, лінгвістичних аспектів російської жестової мови (РЖМ) та калькованого жестового мовлення (КЖМл) дозволяють зробити певні узагальнення (зважаючи на міжмовну інтерференцію й онтологічну спільність жестових мов глухих беремо ці факти за основу в контексті української сурдолінгвістики).

Усі жестові мови, якими людина користується в різних сферах діяльності за різних мотивацій, класифікують⁴ 1) за контингентом користувачів: мови глухих (як основний засіб спілкування) і мови тих, хто чує (звичайно як допоміжний засіб при словесній мові й основний при ритуальних мовчаннях тощо); 2) за функціями: автономні й допоміжні; 3) за ступенем автономності стосовно словесної мови: від цілком автономних (наприклад, жестова мова глухих) до мануальних форм вербальної мови (кальковане жестове й дактильне мовлення); 4) за комунікативними можливостями: від умовних знаків такелажників (жести ВІРА «піднімай угору», МАЙНА «опускай униз» тощо) до жестової системи глухих, здатної задовольнити будь-який рівень комунікації.

Так, *жестова мова глухих* — це автономна комунікативна система, експлікативний бік якої має суто мануально-мімічну основу. Це мова, втілена у жестах, сприймана зоровим аналізатором, основний орган її творення — руки. Основною одиницею ЖМГ є жест для позначення різних фактів дійсності (предметів, процесів, відношень). Внутрішня сторона жесту пов'язана з відображенням цих фактів дійсності у людській свідомості (надалі як жестову мову розуміємо лише означене явище, а не мову тіла (кінестетику) взагалі як засіб, уживаний паралельно з вербальною мовою).

Перші згадки про мануальний спосіб людського спілкування зафіксовано у IV ст. до н. е. Так, грецький філософ Платон указує на рухи голови, тіла, рук, якими послуговувалися «безсловесні», а Мішна (збірка законів у давніх євреїв II ст. н. е.) свідчить, що глухонімі можуть спілкуватися знаками, зокрема й під час судового процесу. Те саме відзначав і св. Августин у IV ст. н. е.⁵ Однак про

² Красівський Р. Г. Знач. праця.

³ Зайцева Г. Л. Знач. праця. — С. 29–70.

⁴ Жестовые языки // Энциклопедия «Кругосвет». — Central European University Regents, 2001 (www.rol.ru).

⁵ Дактилологія. Електронний ресурс (www.panterra.com.ua.).

особливості формування й функціонування давніх жестових систем нічого не відомо.

Стосовно комунікації глухих загальноновизнаним (із деякими розбіжностями в термінології) є існування а) жестової мови як самостійної комунікативної системи, репрезентованої мануально-мімічно (жестами) — жестовим мовленням (ЖМл; далі йтиметься про ЖМ як мову і як діяльність з її використання); б) калькованого жестового мовлення (КЖМл) як своєрідної мануальної форми (кальки) природної словесної мови.

КЖМл — другорядна знакова система, що засвоюється на основі й у процесі вивчення глухою людиною словесної мови. За таких умов жести є еквівалентами слів, а порядок їх використання збігається з порядком слів у звичайному вербальному реченні, тобто КЖМл є мануальним відбиттям вербальної мови й має лінійний характер.

За ступенем автономності ЖМ, ураховуючи її природні особливості, не пов'язана зі словесною мовою, на відміну від КЖМл. Приймаючи принципи й метамову традиційного мовознавства, констатуємо, що ЖМ має ознаку стихійності виникнення й розвитку, своєрідні морфологію, синтаксис, семантику, лексику (жестуку). Це дозволяє назвати її повноцінною мовою на відміну від КЖМл, яка дублює лексику й граматику природної словесної мови. Обов'язковим етапом лінгвістичного вивчення ЖМ є ґрунтівна кореляція понять і термінів КЖМл і ЖМ.

Більшою мірою в КЖМл, меншою — в ЖМл використовують елементи дактилогії (дактильного мовлення). Це калькована форма словесної мови, що передається за допомогою дактилем — пальцевих зображень кожної букви національного алфавіту. За допомогою дактилем можна скласти «в повітрі» будь-яке слово, словосполучення, речення (насамперед це одиниці, що не мають жестового еквівалента — прізвища, імена, окремі морфеми тощо). Про одноручну дактилогію (нею користуються США, деякі країни Європи, зокрема Україна, Росія, Білорусь) відомо ще з книжки іспанського монаха-бенедиктинця Хуана Пабло Бонета «Спрощення букв та мистецтво навчання мови глухих» (1620 р.), а про дворучну (її вживають країни Британської співдружності, зокрема Австралія) — із праці «Дидакалокофус, або керівництво для глухих і німих людей» (1680) ⁶.

Традиційно вважають, що основна одиниця ЖМ — жест — є аналогом лексеми (морфеми), а сукупність жестів становить лексичний склад ЖМ (пропонуюмо терміни *жестовий склад* або *жестика*). Жести ЖМ і КЖМл класифікують за певними характеристиками: належністю до однієї чи обох жестових систем (жест книги належить і до ЖМ, і до КЖМл, а інтеграл — тільки до КЖМл), за способом експлікації (власне жести: дискримінація «дискримінація», жести+дактилеми: з-СУХО «засуха», дактильні слова: к-і-б-е-р-н-е-т-и-к-а «кібернетика») ⁷. Р. Краєвський пропонує таку класифікацію одиниць ЖМ:

1. *Виразжальні рухи*: а) міміка (гніву, огиди, переляку тощо); б) виразжальні жести — вказівні (заборона, запрошення тощо); інсценувальні, або імітативні (писати, бігти та ін.).

2. *Жестові знаки*: а) знаки безпосередньої конкретної символіки, що зображають предмети за формою (папір, килим) чи конструкцією (ліжка, гриб), або за тим і другим (цвях, вулиця). Ця група тісно пов'язана з виразжальними жестами; б) знаки опосередкованої символіки — зображення за характерною ознакою (гума — рух, що імітує розтягування гуми, від'їжджати — рух поступового

⁶ Там же.

⁷ Зайцева Г. Л. Знач. праця.

з'єднання великого й вказівного пальців при поступальному русі вперед, що імітує зменшення предмета під час його віддалення); знаки — кальки словесних виразів (УМОВА, ДОМОВЛЕНІСТЬ — кількаразове ударяння долоні об долоню: «вдарити по руках», НЕ ЗВЕРТАТИ УВАГИ — буквально «дивитися крізь пальці» то-що); в) штучні знаки — пов'язані з початковою буквою відповідного слова (НЕЩАСТЯ, ГОРЕ — пальці обох рук у конфігурації літери *н* одночасно рухаються вниз, ГРАМОТНИЙ, ПИСЕМНИЙ — пальці в конфігурації букви *г* торкаються лоба й рухаються вниз та ін.); довільні знаки (САМ — великий палець правої кисті торкається лівого нижнього боку грудей, а потім правого, СПОКІЙНО — ковзний рух по грудній клітці зовнішнім ребром великого пальця або розкритою долонею)⁸.

Виразальні рухи (перша група) переважно є спільними для глухих і тих, хто чує, а жестові знаки (друга група) — це кінетична система глухих, хоч деякі жести, наприклад ДОМОВЛЕНІСТЬ, використовують і ті, хто чує, наприклад, ударяють по руках, підсилюючи вислів: «Отже, домовились!».

Пропонована класифікація, очевидно, потребує деяких уточнень. Так, довільний, тобто немотивований, знак СПОКІЙНО можна кваліфікувати як виразальний вказівний жест, адже рух долоні по грудній клітці зверху вниз часто використовують і ті, хто чує, вони нібито уповільнюють прискорене дихання чи серцебиття, кінетично підсилюючи стан спокою або бажання заспокоїтися.

Жест має багатокомпонентну будову, яку становлять фонеми (кінеми): конфігурація, локалізація, характер руху, участь однієї чи двох рук, немануальний компонент (міміка). Традиційний термін «фонема», на нашу думку, неадекватний стосовно компонентів жесту. Як відомо, фонема у вербальній мові виконує розрізнявальну функцію, проте самостійного значення не має, на відміну від компонентів жесту. Так, характер руху, зокрема напрям, надає жесту іншого значення, на зразок морфем у словах *приїхати* і *від'їхати*. Тому термін «морфема» є доречнішим, хоча доцільно здійснити ретельніше дослідження цього аспекту.

Розробивши докладну систему символів на позначення кожної кінеми, білоруська дослідниця Л. Димскіс пропонує нотувати (транскрибувати) жест, кодифікувати його письмово у двовимірній площині⁹. Вона значно поглибила систему, розроблену вперше в середині ХХ ст. В. Стоку¹⁰, проте не залучила до нотації способу передання одночасного виконання двох кінем (наприклад, під час руху змінюється конфігурація) через позначення «чисельник / знаменник».

На нашу думку, внутрішня форма жесту у свідомості мовця може бути пов'язана зі словом, словосполученням, реченням, якщо комунікант володіє вербальною мовою, і не пов'язана зі словом (відповідно — з усією системою природної вербальної мови), коли комунікант (наприклад, глуха дитина, народжена в сім'ї глухих) не володіє вербальною мовою або не знає відповідної вербальної форми. Так, жест ШАМΠΑНСЬКЕ (імітація вибуху) на означення шампанського не пов'язаний ні з писемною, ні з усною звуко-буквеною формою слова *шампанське* та з уявленням людини про це слово. Спільне у структурах слова *шампанське* і жесту ШАМПАНСЬКЕ — це поняття, уявлення людини про шампанське як предмет дійсності.

Іноді, як зазначалося, зовнішня форма жесту може стосуватися слова як цільнооформленого звуко-буквеного комплексу, наприклад, жест ГРАМОТНИЙ побудований на основі конфігурації літери *г* — першої у відповідному слові *грамотний*. Проте це не перешкоджає людині, яка не має ідеального образу цього

⁸ Красевський Р. Г. Зазнач. праця.

⁹ Димскіс Л. С. Зазнач. праця.

¹⁰ Stokoe W. Sign language structure. An outline of the visual communication systems of the American deaf // Studies in linguistics. Occasional Papers.— Б. м., 1960.

слова, використовувати правильно вказаний жест згідно з його значенням у відповідному контексті.

Для зручності опису й вивчення ЖМ значення жестів передають словами-еквівалентами: дівчинка, директор; СПИСОК (інколи додатково називають поняття, які може позначати цей жест: «список», «розклад», «програма») або словосполученнями, реченнями: я САМ; ОГЛЯНУТИ ВСІХ.

Жестиці ЖМ властиві різноманітні семантичні зв'язки. Так, синонімія виявляється в існуванні кількох різних за формою і, відповідно, мотивацією жестів на означення одного поняття. Наприклад, поняття «свіжий» передають такими формами: а) правою долонею ніби зачерпнути щось у лівій; б) обидві кисті зі складеними до купи пальцями рухати до себе і від себе на рівні грудей. Обидва жести словесно кодифікують як СВІЖИЙ, уживаючи при перекладі відповідне слово — *свіжий*.

Щодо антонімії цікавим є спосіб надання жесту протилежних значень, скажімо, шляхом зміни характеру руху, як у жестах ВГОРІ та ВНИЗУ. Омонімічними, мабуть, можна назвати жести на означення комп'ютера й піаніно: пальці обох рук імітують роботу на клавіатурі.

Багатозначні жести, як правило, синкретичні (один жест уживають на означення особи, ознаки, дії тощо, які пов'язані з певним явищем, напр.: ЛИЖІ — *лижі, лижник, лижна прогулянка, ходити на лижах*; ОРГАНІЗОВУВАТИ — *організувати, організатор, організований*; ПОВТОРИТИ — *повторити, повторення, повторний*. Мові ЖМ також притаманний аналітизм (що ПИТИ — *вода*, чим ПИСАТИ — *олівець, ручка*).

Граматику ЖМ, на думку дослідників, не варто пов'язувати з граматиною словесної мови. Так, зокрема, виникає проблема частиномовної належності синкретичних жестів, наприклад, щодо позначення понять «праска» і «прасувати», «пилка» й «пиляти». В американській ЖМ, як свідчить література, звичайно такий жест-«іменник» відрізняється від жесту-«дієслова» стриманішим характером руху. Однак і в американській, і в українській мовах це виявляється не завжди¹¹. Тому прийнятним для аналізу граматики ЖМ є семасіологічний принцип.

Особливості синтаксису ЖМ виявляються в порядку жестів, у тривимірності вислову, залученні немануального компонента, у своєрідній експлікації належності, часових, видових та числових значень, модальності, просторових, порівняльних та суб'єктно-об'єктних відношень тощо. Так, значення множинності реалізується у два основні способи: а) до жесту-номінатива додають жести БАГАТО або РІЗНИЙ, напр.: БУДИНОК БАГАТО означає *будинки* (зазначимо, що крім предметної множинності так передають і тривалість дії: ГРА БАГАТО означає а) *ігри* й б) *довго грати*); б) жест-номінатив повторюють кілька разів: ДЕРЕВО ДЕРЕВО — *дерева*, ГОВОРИТИ ГОВОРИТИ — *говорять*.

Дослідники наголошують на конситуативності ЖМ (як і розмовної форми словесної мови). Це, з одного боку, полегшує побудову й сприйняття жестового мовлення, адже порядок жестів у реченні не фіксований: словесну фразу «дівчинка в червоному платті годує шістьох жовтих курчат» реалізують такими варіантами: а) дівчинка МАЛЕНЬКА ЧЕРВОНИЙ ПЛАТТЯ КУРЧАТА ЖОВТИЙ ГОДУВАТИ; б) ГОДУВАТИ дівчинка КУРЧАТА; в) ЖОВТИЙ КУРЧАТА ГОДУВАТИ дівчинка ШІСТЬ¹². З другого боку, як нам здається, складнішим є передавання тих висловів, значення яких не впливає з логіки реальних подій, напр.: «дівчинка годує хлопчика», «хлопчик годує дівчинку».

¹¹ Зайцева Г. Л. Зазнач. праця. — С. 37–38.

¹² Там же.

У контексті розбудови української сурдолінгвістики великого значення набуває 1) розроблення теоретичних основ лінгвістичного дослідження української ЖМ (джерела, метамова, концепція, зміст, принципи та методи тощо); 2) з'ясування онтологічних, гносеологічних, соціологічних основ ЖМ, її функцій; 3) добір фактичного матеріалу — жестів та жестових текстів — в умовах природного спілкування глухих за спеціально розробленою для цього методикою; 4) розроблення теоретико-методологічної характеристики жесту як основної одиниці ЖМ; 5) установлення семантичних, структурних, етимологічних, дериваційних, дискурсивних кореляцій між одиницями української ЖМ; опрацювання граматики ЖМ, зокрема можливості експлікації різних типів синтаксичних відношень; 6) виявлення диференційних ознак ЖМ порівняно з природною вербальною мовою та калькованим жестовим мовленням; 7) з'ясування впливів на українську ЖМ українських і російських вербальних мов та калькованих жестових систем; 8) визначення національної, соціальної, гендерної ментальності УЖМ тощо.

Природа жестової мови, що, зокрема, не має писемної традиції, вимагає вироблення нових категорій, принципів дослідження, відмінних від класичного мовознавства. Пріоритетним стає завдання створення корпусу жестової мови — кодифікованого певним чином набору жестових текстів та реалізація на його основі жестово-словесних тлумачних, перекладних та інших словників¹³; опрацювання термінологічного апарату сурдолінгвістичних досліджень, актуалізація відношень понять «жестова мова» й «мова тіла (жестів)» та інших жестових систем (у лінгвістичному аспекті), дослідження особливостей внутрішньої форми жесту тощо.

Лінгвістичний погляд на жестову мову сприятиме уточненню її статусу як повноцінної комунікативної системи, місця серед словесної мови та калькованого жестового мовлення, розв'язанню проблеми білінгвального навчання глухих дітей, зокрема кореляції використання жестової, словесної мов та калькованого жестового мовлення в педагогічному процесі.

О. М. TYSHCHENKO

UKRAINIAN SURDOLINGUISTIC: THE MAINTENANCE AND PROSPECTS OF RESEARCH

In article the concept of development of a new direction in domestic linguistics (Ukrainian surdolinguiistic) is submitted; the general characteristic of object of studying — sign language of deaf persons is given, the basic aspects of its research are offered.

Key words: surdolinguiistic, sign language, verbal language, gesture, gesture text.

¹³ Тищенко О. М. Засади створення корпусу української жестової мови глухих // Лексикограф. бюл.— К., 2006. — Вип. 13. — С. 48–52; Концепція і принципи укладання «Словника української жестової мови глухих» // Там же. — С. 192–195.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ТОПОНІМИ НА ТЕРИТОРІЇ ГРЕЦІЇ. VIII* (етимологічний коментар)

У статті запропоновано етимологічну інтерпретацію давніх слов'янських ойконімів на території середньовічної Греції. Як і в попередніх статтях цього циклу, тут ставиться мета відновлення первісної форми і структурної характеристики апелятивів, законсервованих в основах розглянутих назв населених пунктів.

Ключові слова: етимологія, праслов'янський, реконструкція, дериват.

Наведену нижче низку етимологій групи назв слов'янських поселень розпочинає значно спотворений в ідіомі автора документа ойконім, відзначений на території Делвинської області (окр. Маргарити) Γλαπουτζάρі (Макушев ¹, 158). На наш погляд, існує значна ймовірність того, що в основі назви консервується ареально обмежене псл. **xlěbo-žerъ* (> схв. *hlebožder* «хлібоїд»; апелятив ексцерповано з Vasmer, 120). Така образна номінація знаходить підтримку в типологічно спорідненому лит. *Klaipėda* ~ лит. *kliėpas* «окраєць хліба» і *ėsti* «їсти», букв. — «місто-хлібоїд» (ЕССЯ, 8, 27). До цієї ж аналогії вдається М. Р. Фасмер, етимологізуючи віотійську назву Χλεμωτοσάρι, Χλεμωτοσάριον, проте для неї він пропонує читання **chlěbopečari* «ті, хто випікає хліб» (Vasmer, 120). Гадаємо, що ці назви з більшою доказовістю пояснюються як запис псл. **xlěbožerъ*, ніж як **chlěbopečari*. По-перше, відпадає потреба розглядати їх як синкоповану форму із втраченим складом (-ре-), існування якого довести складно, а по-друге, для **xlěbožerъ* існує реальне апелятивне підґрунтя в сербсько-хорватському словнику.

Форму Δερβετιότα (Епір, обл. Янинська, окр. Янинський; Гильфердинг, 289) слід читати як псл. **Dervetiti* — топонімізація плюральної форми слов'ян-

* Початок див.: *Iliadi O. I.* Слов'янські топоніми на території Греції (етимологічний коментар). I // *Linguistica slavica* : Ювілейний збірник на пошану Ірини Михайлівни Железняк / Відп. ред. В. П. Шульгач. — К., 2002. — С. 49–56 (I); Студії з ономастики та етимології. 2002 / Відп. ред. О. П. Карпенко. — К., 2002. — С. 112–116 (II); Студії з ономастики та етимології. 2003 / Відп. ред. В. П. Шульгач. — К., 2003. — С. 47–56 (III); Восточноукраинский лингвистический сборник. — Донецьк, 2004. — Вып. 9. — С. 37–42 (IV); Студії з ономастики та етимології. 2005 / Відп. ред. В. П. Шульгач. — К., 2005. — С. 45–51 (V); Мовознавство. — 2004. — № 5–6. — С. 83–86 (VI); Студії з ономастики та етимології. 2006 / Відп. ред. О. П. Карпенко. — К., 2006 (VII) (у друці). Див. ще наші праці: Праслов'янські суфіксальні похідні за даними балканської топонімії // Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах. — Донецьк, 2002. — Вип. 6. — С. 140–144; Праслов'янські безсуфіксні імена за даними топонімії Балкан // *Studia germanica et romanica* : Інозем. мови. Зарубіж. літ. Метод. викл. — Донецьк, 2004. — Т. 1. № 2. — С. 67–73; Давня ономастика Балкан і реконструкція праслов'янської діалектної лексики // Компаративістика і типологія у сучасній лінгвістичній науці: здобутки і проблеми: Матеріали III Міжнар. лінгвіст. семінару 11–14 червня 2004 р. — Донецьк, 2004. — С. 193–198.

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

ської особової назви **Dervet-itjь*, похідної від антропоніма **Derv-eta* ~ **dervo*, -ese. Останній належить до кола утворень типу **Smol-eta* (> друс. *Смолята* > *Смолятич* — патронім²) та ін. Балканськослов'янське **Derv-eta* має точний аналог у стп. *Drzewięta* (*Drewientha*, 1368 p.; SSNO, I/3, 532).

Наявність сполуки графем -**ст**- замість очікуваної -**тс**- (мала би фіксувати результати йотації) свідчить про сприйняття незрозумілого автору документа слов'янського слова як такого, що належить до структур на -**ста** (= слов'ян. -išće). Слов'янська топонімія з цієї рисою широко репрезентована у грецьких джерелах.

Епірське *Γρεβενίτη* (Янинська обл., окр. Янина; Макушев, 158) свого часу правильно прочитувалося В. Макушевим як слов'ян. *Гребенитъ* (Макушев, 158), хоча при цьому дослідник не співвідносив топонім із певною лексичною групою. Між іншим, для нього існує буквальный відповідник у сербському апеллативному словнику — ад'ектив *гребенит* «скелястий, з багатьма скелями» (Лавровский, 78) < **greben-itъ* < **greby*, -ene (> макед. *гребен* «гребінь (гори)», «риф, підводна скеля» — ЭССЯ, 7, 112); сюди ж арум. *Grebenits* (наведено за: Vasmer, 30). Праслов'янська хронологія назви проблематична з ареальних міркувань, крім того, існує живе, активне апеллативне підгрунтя у близькій південнослов'янській зоні.

Дещо інше пояснення словотвірної структури *Γρεβενίτη* і *Γρεβενίτιον* знаходимо у М. Фасмера, який пропонував для них і для романізованої форми *Grebenits* архетип **Grebenъsь* (Vasmer, 30), що видається сумнівним з огляду на сербський апеллатив.

Зерѣтци (Епір, обл. Авлонська, окр. Преметський; Гильфердинг, 285) логічно читати як слов'ян. **Зьрьсѣ* ~ **зьрѣти*, **зьр'ѣ* «дивитися». Рефлекс структурно тождного апеллатива реально засвідчений у російських діалектах — *зрец* «свідок, очевидець; пройдисвіт» (СРНГ, 11, 349). Його агентивна семантика не може бути перешкодою для пояснення мотивів номінації згаданої назви, а отже, і для її етимології в цілому. Опорний апеллатив, імовірно, вживався у значенні, близькому до укр. діал. *прозїр* «просвіт; [отвір у дахові для диму; просвіт між складеними колодами]», корінь якого пов'язаний із **зьрѣти* на основі кількісно-якісного чергування кореневого голосного (ЕСУМ, 2, 280). Порівняймо ще з варіантним вокалізмом укр. **Зорець* (< **зорьсѣ*) > *Зорѣцький* — ручай, пр. Інгульця п. Дніпра (СГУ, 217), з іншою афіксальною частиною слов'ян. **О-зьрѣ-н-ьсѣ* > **Ωρεάντζος*, 1327 p. (Vasmer, 214; без деталізації структури і співвідношення з певною апеллативною лексикою).

У подібному топонімі *Зерѣтци* (Епір, Арта) М. Фасмер убачає слов'ян. **Zarě -ōje* ~ **rěka* «ріка», хоча при цьому він із долею сумніву припускає відбиття тут **Ezerъsь* ~ псл. **ezery* «озеро» (?) (Vasmer, 91). Важко не погодитись із логікою такого тлумачення, що спирається на співвідношення назви зі слов'янською гідрографічною номенклатурою, тому етимології М. Фасмера мають у цьому свої переваги. Проте все впирається у формальний бік, точніше — в графіку топоніма, яку важко ігнорувати і яка все-таки дає певні підстави для тлумачення обох форм у тому числі як слов'ян. **Зьрьсѣ*.

Видається доцільним розглядати назву *Καστρίτσι* (Морея, Ахaya, окр. Патрський; Гильфердинг, 293) як **Kostrica*, пор. білоруський ойконім *Кострица* (кол. Могильов. губ.; Vasmer RGN, IV, 464), а також формально співвідносний апеллативний матеріал на зразок схв. *кострица* «дрібна риб'яча кістка», друс. *кострица* «місце, де було багаття, місце, де лежать дрова для того, щоб виварювати сіль», укр. діал. *костриця* «якась трава» та ін. (ЭССЯ, 11, 162).

Κούδεσι (обл. Делвинська, окр. Делвино) В. Макушев прочитує як *Кудесы* (Макушев, 158). Ойконім репрезентує псл. **Kudo*, -ese, що у фахових досліджен-

² Див. про нього: Трубачев О. Н. В поисках единства. — М., 1992. — С. 142–143.

нях відновлюється на виключно східнослов'янському матеріалі плюс фонетично вторинний польський рефлекс (> друг. *kuděsь* «чари, чаклунство», п. діал. *kudyś* «злий дух, диявол» та ін. (тільки рос. діал.) — ЕССЯ, 13, 83–84). Діалектне схв. *kudoш* «порушник, винуватець» (там же) може виявитися дериватом із формантом *-ош* від основи **kud-*, тому однозначно зараховувати його до вказаної праформи, як нам видається, проблематично. Отже, у цій назві проглядає ще одна вузька ізолекса, що оминає південнослов'янські мови, пов'язуючи давні слов'янські діалекти Греції безпосередньо з ідіомами східних і західних слов'ян. Стосовно інших випадків онімізації апелютивів з основою **kud-* пор. рос. *Кудо* — озеро в колишній Псковській губ. (ЕССЯ, 13, 83), варіантне за вокалізмом *Чудца* — населений пункт (кол. Костром. губ.; Vasmer, X, 173) < **Cud-ьca*.

Деталізуючи особливості структури слов'янської лексеми, записаної як *Коудес*, слід відзначити, що тут наявне певне інноваційне (у межах праслов'янської доби) граматичне переоформлення, подібне до рос. діал. *кудесь* «чаклунство» і, очевидно, п. діал. *kudyś* (ЕССЯ, 13, 83) < **kudoś*, тобто — **kudesь*, власне, — наслідок переходу іменника з парадигми відмінювання на приголосний (s-основа) до відмінювання на -ї.

Кюракалітца — поселення в Епірі (обл. Янинська, окр. Гревенський; Гильфердинг, 288), у назві якого ймовірно вбачати псл. **Kьrakalica*. Топонім утворено на базі апелютива, похідного на *-ica* від основи **kьrak-al-*, що, в свою чергу, дериваційно залежить від іменника **kьракъ* / **kьraka* (> укр. діал. *крак* «гілка», рос. діал. *крак* «кущ»³, укр. діал. *рак* «одне з кількох дерев, що виростають із спільного кореня» (Никончук, 86) < **крак*, карп. *крáка* «термін у групі лексики лісосплаву на позначення якості деревини»⁴). Пор. ще варіантний дериват **kьrak-at-ica*, репрезентований в укр. ойконімі *Кракатици* (кол. Херсонськ. губ.; Vasmer RGN, IV, 507).

Серед похідних від основи **kьrak-* пор. ще **kьrak-ьl'a* > укр. діал. поліс. *'рак-л'а*, *'раг'а* «одне з кількох дерев, що виростають із спільного кореня» (Никончук, 86) — форма зі зруйнованим анлаутом *кр-* > *р-* і результатом діалектного розвитку етимологічного (**k*) > *к* > *g*. Таким чином, на поліській території зберігається словотвірна пара **kьракъ* > **kьrak-ьl'a*.

Назва *Λάβδανη* (Авлонська обл., окр. Погоняне; Макушев, 158) являє собою спотворене метатезою (іноді трапляється у грецьких записах слов'янської ономастики) первісне **Báldanη* чи **Váldanη* < **Voldēne*. Топонім сформувався на основі назви осіб за місцем проживання, тобто **vold-ēne* — це «мешканці території, що називається **Voldъ* / **voldъ*». При цьому основа **Vold-* репрезентує d-детермінативацію іє. **dol-* «крутити»⁵. Географічні назви, мотивовані апелютивами зі значенням «щось нерівне, зігнуте» — явище поширене в ономастичній лексиці.

Розглянемо ще декілька прикладів ексклюзивних зв'язків топонімії давніх слов'ян Греції з північнослов'янським ареалом, зокрема з діалектним словником російської мови. Перший репрезентований назвою *Λοσνά* (Морея, Лаконія, окр. Ітільський; Гильфердинг, 296), яка відтворює псл. **Losьna*. Балканський топонім

³ Матеріал узято з праці: Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998. — С. 144.

⁴ Манивчук В. В. Лексика лесоразработок в украинском языке (на материале говоров карпатского ареала): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — К., 1977. — С. 5.

⁵ Про форми з іншим поширенням кореневої основи іє. **dol-* / **dol-*, відбиті у слов'янських топонімах грецького ареалу, див.: Іліаді О. І. Слов'янські топоніми на території Греції (етимологічний коментар). І. — С. 49–50; Іліаді О. І. Із слов'янської гідронімії. II: укр. *Велика Волба*, *Мала Волба* // *Acta onomastica*. — Praha, 2004. — Roč. 45. — S. 7–11. Про рефлексі псл. **dьr-* в ономастичному словнику див.: Казлова Р. М. Беларуская і славянская гідронімія. Праславянський фонд. — Гомель, 2002. — Т. 2. — С. 8–19.

має відповідник в рос. *Лосно* — населений пункт у колишній Псковській губ. (Vasmer RGN, V, 217) < **Лосьно* — топонімізований ад'єктив на -н- ~ діал. *лосьий* «про воду, море: рівний, тихий, спокійний» та ін. (тільки російський матеріал), що сягають **loсъ(jь)* (ЭССЯ, 16, 91). Отже, обидві назви вказують на різні парадигматичні варіанти прикметника **loсънь(jь)*, похідного від **loсъ(jь)* (по-іншому, як відбиття слов'ян. **lozъna* ~ **loza* «лоза», схв. *Lozna*, *Lozno* та ін. див.: Vasmer, 170).

Другий приклад представлений назвою Μεσοβούνι (Янинська обл., окр. Янина; Макушев, 158), яка вказує на псл. діал. **Medjevънь(jь)* на стадії результату йотації зубного, тобто — **Meževънь(jь)*. Графема σ тут використана в нетиповій функції, оскільки слід було б очікувати ζ (пор., наприклад, Μρίσνα = **Mrěžъna* ~ ст.-сл. *mrъжа* «риболовецька мережа» — Vasmer, 220); причиною цього, скоріше за все, був помилковий запис. Стосовно нотації слов'янського о грецьким диграфом ου пор. Γουριάνιστα = слов'ян. **Gorjanište* (Vasmer, 29).

За походженням топонім Μεσοβούνι — ад'єктив, похідний від ад'єктивної основи **medjevъ(jь)* «межевий», пор. аналоги поза межами Балкан: рос. *Межевня* — ойконім (кол. Пермськ. губ.; Vasmer RGN, V, 500), (похідне) укр. *Межевник* — гідронім (бас. Дніпра; ОКУМ).

Μπεσιότι (обл. Авлонська, окр. Авлонський; Гильфердинг, 285), що консервує псл. **obъ-šъstь*, -i — дієприкметник на -t- від дієслова **obъšъsti* (~ *šъd- / **xod-* «ходити»), оформлений як іменник з ї-основкою; пор. варіантні структури: *šъstь (> ст.-сл. *шъстъ — партиципій від безпрефіксного дієслова; на основі дієприкметника утворилося шъстник «подорож»), **po-šъstь* (> слн. *pošâsti*)⁶. Фактично в аналізованому топонімі відбилося — **Ομπεσιότι*. Наявність редукованого після -b- чітко підтверджується літерою ε. Стосовно мотивації назви населеного пункту апелятивом, співвідносним з дієсловом із семантикою «ходити», пор. укр. діал. *обихідка* «хата без огорожі», *обиходи* «те, що належить до мастку і його межі» (ЕСУМ, 4, 134).

Ντάμζι (Делвинська обл., окр. Маргарити; Макушев, 158). Ідеться про запис псл. **Дотьсь* ~ слн. *dômes* < *dôm* (Bezljaj, I, 107), рос. діал. *дѹмец* — демінутив до *дом* (Даль, I, 465), укр. діал. *домець* «палац» (ЕСУМ, 2, 91). Стосовно типології номінації порівняймо російську назву населеного пункту *Домик* (кол. Новгород. губ.; Vasmer RGN, III, 71). Правомірність розгляду топоніма саме як псл. **Дотьсь* зумовлена регулярністю позначення грецькими *ντ* і *α* слов'янських *d* і *o*, пор. Ντόλιανη, Δολιανή (Епір, обл. Янинська) = слов'ян. *Doljane* (Vasmer 44).

Ομπρά (Морея, Мессинія, окр. Олімпійський; Гильфердинг, 295), на нашу думку, прочитується як **Ο(b)-bъra*, пов'язане з відповідною префіксальною формою щодо **bъrati* «нести, брати» (пор.: схв. *ôbrati* «зібрати, обібрати (плоди, листя)», друс. *ôbrati* «зібрати; зняти (врожай з поля)» — ЭССЯ, 26, 129–130). На інших територіях відповідниками цієї назви виступають п. *Obra* — давнє місто в Познанському воєводстві (Linde, 3, 406), ріка, ліва притока Варти (SG, VII, 343), притока Одру (Szulowska, Wolnicz-Pawłowska, 191) ~ рос. діал. *ôбра* «невелика мережа, якою ловлять рибу вздовж берега, там де зарості очерету» (СРНГ, 22, 189) < *«те, чим беруть рибу», яке, наскільки нам відомо, ще не було об'єктом етимологічного аналізу. Порівняймо ще дериват з іншим префіксом і кореневим вокалізмом **jъz-bora* (~ **jъzbъrati*, **jъzberq*), законсервований у слц. *Zbora* — місцева назва (Petrov, 74).

Ούγγρα (Еллада, Віотія, окр. Фівський; Гильфердинг, 293) відтворює топонімізацію, вірогідно, ареально обмеженого **qъgra* ~ **qъgъlъ* «кут» (~ лат. *angulus*, гр. ἀγκύλος «кривий» та ін., похідні від іє. **ang-* «кривий» — Фасмер, IV, 145). Псл. **qъgra* утворює изоглосу з рос. *Узгра* — населені пункти (кол. Смолен. губ.; Vasmer RGN, IX, 264), ст. рос. *Узгра* — ріка (бас. Десни; КБЧ, 101), п. *Wegra* —

⁶ *Нахтигал Р.* Славянские языки / Пер. со словен. Н. М. Елкиной; под ред. и с предисл. проф. С. Б. Бернштейна. — М., 1963. — С. 142.

гідрооб'єкт у басейні Вісли (Szulowska, Wolnicz-Pawłowska, 313), а також із мадяризованою слов'янською місцевою назвою *Ugra* (Petrov, 111) на території Угорщини.

Так само, як і словотвірна структура **qgъlъ*, структура згаданого **qgъra* пояснюється не на слов'янському ґрунті, а на індоєвропейському, оскільки обидві форми були успадковані праслов'янськими діалектами з доби спільноіндоєвропейського мовного стану, тобто досить імовірно відновлення на підставі псл. **qgъra* іє. **ang-ŭr- ~ *ang-ŭl-⁷*.

На нашу думку, неточністю запису слов'янської форми пояснюється Пѣрсева — поселення в Мореї (Еліда, окр. Елейський; Гильфердинг, 294), за яким стоїть Пѣрстева = **Pъrstъna* — субстантивований прикметник жіночого роду, похідний від **pъrstъ*, пор.: болг. *прѣст* «перекопана, перерита земля», *прѣстен* — ад'єктив, похідний від *прѣст* та ін. (БЕР, 5, 829). Щодо відбиття ад'єктивної основи в топонімії пор. п. *Piersna* — населений пункт у Фриштатському повіті (SG, VIII, 99).

В основі слов'янського ойконіма Пліотца (обл. Авлонська, окр. Авлону; Макушев, 158) збереглося псл. **pl'ut-ъsa* (на м'якість плавного вказує *і*, що часто вводилося для позначення палатальної вимови того чи іншого сонанта). Наведена лексема — суфіксальний дериват від основи, варіантної за вокалізмом щодо псл. **pluta* (> болг. *плѹта* «корок, кора дуба, з якого виробляються короки», схв. *плѹта* «т. с.»; у БЕР, 5, 367 зазначається, що **plutā* — похідне з іменним суфіксом *-tā*, який оформлював девербативи), і обидві основи репрезентують старий дісприкметник на *-t-* від іє. **pleu-* / **plov-* «плисти, лити». Пор. ще з іншою суфіксацією **plut-ъсь* > слн. *plútec, -tca* «корковий дуб» (Bezljaj, III, 62).

Оскільки базові апелятиви сформувались у словотвірному ґнізді з дієслівною семантикою «плисти, лити», логічно припустити, що в основі номінації був певний специфічний термін народної географічної номенклатури, і цей апелятив підкреслював ознаки гідрооб'єкта, біля якого знаходилося поселення. Тому не виключено, що ойконім вторинний стосовно незасвідченого гідроніма, тим більше, що рефлекси **pleu-t-* / **plov-t-* (точніше — варіант зі ступенем редукції апофонії **plū-t-*) закріпились у гідронімії, пор., наприклад: п. *Pleca* (бас. Одри; Szulowska, Wolnicz-Pawłowska, 205), (германізована форма) *Pletzitz* — озеро в Костерському повіті (SG, VIII, 261) < **Plъt-ъca* / **Plъt-ъсь*. Щодо «водної» семантики пор. генетично тотожне нім. *Flut* «паводок» ~ **plō(u)-* (ESJS, 11, 662).

Пóбла — слов'янське поселення на території Делвинської області (окр. Філіати; Макушев, 158). У топонімі консервується псл. діал. **ro-vъla*, варіантне стосовно **o(b)-vъl-* (> схв. *ōbaō, ōbal* «круглий» — сполучення префікса **o(b)-* з рефлексом іє. **ŭel-* «повертати, вертати; валяти, катати») у ступені редукції ~ лит. *arvalus* «круглий», лтс. *apals* «т. с.» — Skok, II, 535).

Завершує ряд реліктових географічних назв Σεράνι (Авлонська обл., окр. Белград; Макушев, 158), яке відтворює псл. **Sedmanъ*. Ідеться про лексико-семантичне похідне на базі відповідного апелятива, утвореного від основи числівника **sedmъjъ* «сьомий», пор. реалізацію у східнослов'янській топонімії деривата з іншим формантом — **Sedm-унь⁸*. Наведена форма вказує на результат спрощення групи *dm > m*. За межами Балкан буквальных відповідників ойконіму зібраний на сьогодні матеріал не засвідчує.

Отже, всі розглянуті архаїчні слов'янські лексеми, відображені у грецьких документах, разом з іншими формами, що вже були об'єктом етимологічного

⁷ Стосовно суфіксальних дериватів від основи **qg-* див.: Шульгач В. П. Зазнач. праця. — С. 91.

⁸ Див.: Шульгач В. П. К реконструкции праславянского лексического фонда: производные на **-унь* (на основе ономастического материала «Новгородских писцовых книг») // Студії з ономастики та етимології. 2003 / Відп. ред. В. П. Шульгач. — К., 2003. — С. 79.

аналізу, характеризують самотність ідіомів давнього слов'янського населення Греції, іноді демонструючи зв'язки тільки з лексикою якоїсь однієї з гілок слов'янської мовної групи.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БЕР	— Български етимологичен речник / Съст. В. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев та ін.— София, 1971–2002.— Т. 1–6.
Гильфердинг	— <i>Гильфердинг А.</i> История сербов и болгар // Гильфердинг А. Собрание сочинений.— СПб., 1868.— Т. 1.— 533 с.
Даль	— <i>Даль В. И.</i> Толковый словарь живого великорусского языка.— М., 1955.— Т. 1–4.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982–2003.— Т. 1–4.
ЭССЯ	— Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1974–2005.— Вып. 1–32.
КБЧ	— Книга Большому Чертежу / Под ред. К. Н. Сербиной.— М.; Л., 1950.— 228 с.
Лавровский	— <i>Лавровский П.</i> Сербско-русский словарь.— СПб., 1870.— 806 с.
Макушев	— <i>Макушев В.</i> Исторические разыскания о славянах в Албании в средние века.— Варшава, 1871.— 215 с.
Никончук	— <i>Никончук М. В.</i> Ендемічна лексика // Київське Полісся (Етно-лінгвістичне дослідження).— К., 1989.— С. 83–96.
ОКІУМ	— Ономастична картотека Інституту української мови НАН України.
СГУ	— Словник гідронімів України / Ред. колегія: А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко.— К., 1979.— 780 с.
СРНГ	— Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова.— Ленинград ; СПб., 1966–2003.— Вып. 1–37.
Фасмер	— <i>Фасмер М.</i> Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М., 1986–1987.— Т. 1–4.
Bezljaj	— <i>Bezljaj F.</i> Etimološki slovar slovenskega jezika.— Ljubljana, 1976–1995.— Knj. 1–3.
ESJS	— <i>Etymologický slovník jazyka staroslověnského.</i> — Praha, 1989–2004.— Č. 1–12.
Linde	— <i>Linde S. B.</i> Słownik języka polskiego.— Lwów, 1854–1860.— Т. 1–6.
Petrov	— <i>Petrov A.</i> Národopisna mapa Uher podle úředního lexikonu osad z roku 1773.— Praha, 1924.— 133 s.
SG	— Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1880–1902.— Т. 1–15.
Skok	— <i>Skok P.</i> Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.— Zagreb, 1971–1974.— Knj. 1–4.
SSNO	— Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. W. Taszyckiego.— Wrocław etc., 1965–1985.— Т. 1–7.
Szulowska, Wolnicz-Pawłowska	— <i>Szulowska W., Wolnicz-Pawłowska E.</i> Nazwy wód w Polsce. Część I. Układ alfabetyczny.— Warszawa, 2001.— 337 s.
Vasmer	— <i>Vasmer M.</i> Die Slaven in Griechenland.— Berlin, 1941 (= Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften.— 1941.— N 12).— 350 s.
Vasmer RGN	— Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer.— Wiesbaden, 1962–1980.— Bd 1–10.

O. I. ILIADI

SLAVONIC TOPONYMS IN TERRITORY OF GREECE. VIII (the etymologic comment)

In the article is proposed an etymologic interpretation of ancient Slavonic toponyms in the territory of medieval Greece. As in previous articles of this circle in this one the aim of reconstructing of original form and structural characteristics of appellatives that were conserved in stems of settled places names is risen.

Key words: etymology, Old-Slavonic, reconstruction, derivat.

ОЙКОНИМИ ЛЬВІВСЬКОЇ ТА ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ ІЗ ФОРМАНТАМИ *-ІШЧЕ / *-ІСКО В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ (на загальнослов'янському тлі ¹)

У статті аналізуються наукові погляди на походження давніх суфіксів *-ішче / *-іско та в історико-етимологічному аспекті розглядаються назви населених пунктів Галицької та Львівської земель Руського воєводства із цими формантами. На основі залученого ойконімного матеріалу з більшості слов'янських територій на праслов'янському рівні реконструюються базові апелятивні лексеми, що послужили основами для творення назв поселень як на аналізованій вузьколокальній території, так і на всьому спільнослов'янському обширі. Простежуються й описуються механізми становлення історичної ойконімії з реконструйованих апелятивних форм, вказується тим самим на давність заселення обстеженої території автохтонним слов'янським етносом.

Ключові слова: ойконім, базовий апелятив, формант, реконструкція апелятивної форми.

Праслов'янські суфікси *-ішче / *-іско здавна становили предмет зацікавлення славістів, оскільки їхня праслов'янська генеза й досі залишається нез'ясованою. Відкритим є й питання пов'язаності дериватів на *-ішче та утворень на -іско, а також поширення цих формантів на всеслов'янському обширі, особливо на східнослов'янських територіях. Дослідники, працюючи над укладанням «Слов'янського ономастичного атласу», постійно залучають до нього новий матеріал, де представлені в тому числі топоніміїні утворення з формантами *-ішче / *-іско ².

¹ This work is supported by INTAS (YS Research Fellowship # 05-109-5467).

² Про походження зазначених формантів як в апелятивах, так і в топонімах див. у працях: Miklosich F. Vergleichende Stammbildungslehre der slawischen Sprachen. — Wien, 1875; Vondrák V. Vergleichende slawische Grammatik. — Göttingen, 1924. — S. 622–624; Taszycki W. Przyrostek -isko, -iszczę w językach zachodniosłowiańskich // Slavia, 1925. — Z. 4. — S. 213–227; Doroszewski W. Monografie słowotwórcze. Formacje z podstawowym -k- w części sufiksalnej // Prace filologiczne, 1928. — Z. 13. — S. 225–238; Rudnicki J. Przyrostki -yšče, -yško, -ško w języku ukraińskim. — Warszawa, 1935; Safarewicz J. Pochodzenie słowiańskich przyrostków -isko, -iszczę // Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU, 1939–1944. — Z. 65. — S. 23–26; Rospond S. Próbný atlas toponomastyczny Słowiańszczyzny (Typy słowotwórcze -itjo-, -jъ-, -ьsk-, -isko / -išče, -ьно) // Z polskich studiów slawistycznych. Ser. 2. Językoznawstwo. — Warszawa, 1963. — S. 175–183; Kreja B. Nazwy przestrzenne na -owisko w języku polskim // Gdańskie Zeszyty Humanistyczne X. Prace Językoznawcze, 1967. — Z. 2. — S. 45–61; Ködderitzsch R. Die Nomina auf išče / -išča in den ostslawischen Sprachen, 1969; Ковалик І. І. Українські топоніми з суф. -ище, -нище, -бище, -овище, -исько, -овисько на загальнослов'янському фоні // Вісн. Львів. держ. ун-ту. Сер. філол. — 1970. — Вип. 7. — С. 15–20; Leśniew M. Terenowe nazwy własne Lubelszczyzny. — Lublin, 1972. — S. 104–106; Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański / Pod. red. F. Sławskiego. — Wrocław, 1974. — T. 1. — S. 43–141; Закревська Я. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. — К., 1976. — 162 с.; Majtán M. Spracovanie lexiky slovenských terénnych názvov // Geografia nazewnica / Pod red. K. Rymuta. — Wrocław, 1983. — S. 29–36; Zaleski J. Nazwy miejscowe Tarnopolszczyzny // Prace onomastyczne. — Ossolineum, 1987. — Z. 31. — 198 s.; Mrózek R. Z problematyki słownictwa mikrotoponimicznego (Południowośląskie formacje typu Barzysko, Plenisko) // Spotkania Językoznawcze. W kręgu semazjologii, leksykologii i terminologii. — Opole, 1988. — S. 183–186; Milerski W. Wędrowki nazewnice. Grodziszcz (1). Nazwa miejscowości // Zwrot : Miesięcznik Społeczno Kulturalny Polaków w Czechosłowacji. — Czeski Cieszyń, 1990. — N 11. — S. 57–59;

Одним із перших спробував пояснити походження зазначених формантів В. Ташицький, який висловив припущення, що *-iszcze* є результатом розширення і палаталізації початкового **-istь* за допомогою *-jo-*, тобто **-istь-jo- > -iſče*. На його думку, формант *-iſče* з'явився раніше за **-ьsko* і є також загальнослов'янським. З іншого боку, **-isko* становить контамінацію **-iſče* та **-ьsko*, належить до західнослов'янських утворень, які витіснили первинне **-iſče*. До того ж **-isko* переважає в польській мові; обидва форманти спостерігаються в словацькій та чеській мовах. Суфікс **-iſče* переважає в лужицьких та полабській мовах, а його наявність у польській топонімії та апелятивах — це результат східнослов'янського впливу³. Я. Сафаревич появу початкового *-i-* в форманті **-isko* пов'язує зі зміною його функції (з прикметниково-іменникової у праїндоевропейському форманті **-isko* до прикметникової у праслов'янському **-ьsk-*). З іншого боку, іменникову функцію має іє. формант **-ī-sko-* (з довгим *-ī-*), хоч умови для появи довготи існували в девербальних утвореннях на **-isko*⁴. С. Роспонд переважає суф. **-iſče* вбачає у південно- та східнослов'янських мовах, а наявність у деяких західноукраїнських говорах **-isko* пояснює польським впливом⁵. Ф. Славський формант **-isko* вважає спорідненим з **-ьskъ(-ьsko)*, виводячи останній з іє. **-isko* на позначення прикметників із нейтральним та демінутивно-пейоративним значенням. Форма **-isko* є результатом абсорбції *-i-* до первинного **-ьskъ* з діслівних основ типу **lov-i-ti* (*lov-i-sko*) *lov-i-ſče*, *lož-i-ti* (*lož-i-sko*) *lož-i-ſče*. Польський формант **-iszcze* вважається продовженням **-iſče* (< **-isk-jo-*, тобто розширення **-isko*). Основною функцією формантів **-isko* / **-iſče* є утворення назв місця від дієслівних та іменникових основ⁶. Я. Закревська суфікси *-ище* / *-ис(ь)ко* (**-iſče* / **-isko*) вважає найпоширенішими словотворчими формантами на означення назв місця (*nomina loci*) в українській та інших слов'янських мовах і справедливо зараховує їх до загальнослов'янських. Дослідниця встановила взаємовідношення суфіксів *-ище* / *-ис(ь)ко* в *nomina loci* з погляду їх диференціації на українській мовній території та в інших слов'янських мовах і прийшла до висновку, що суфікс *-ище* становить компактний північний і східноукраїнський ареали, натомість суфікс *-ис(ь)ко* — західноукраїнський (без більшості карпатських говорів), хоча тут співіснують і паралельні утворення на *-ище* / *-исько*. Щодо інших слов'янських мов, то формант *-ище* властивий мовам східно- та південнослов'янським (частково також і західнослов'янським), а *-ис(ь)ко* набув найбільшого поширення в західнослов'янських мовах, частково — в українській і білоруській, зовсім відсутній у південних слов'ян⁷. Тобто можемо стверджувати, що суфіксу *-ище* в українській мові відповідає суфікс *-исько*, так само як у польській суфікс *-iszcze(a)* своїм відповідником має *-isko(a)*.

Nowik K. Polskie nazwy miejscowe z sufiksem *-isko* // *Onomastica*.— 1991.— Z. 36.— S. 83–101;
Wyderka B. Polskie nazwy toponimiczne z formantem *-iszcze* // *Ibid.*— 1993.— Z. 38.— S. 29–43;
Pluskota T. Repartycja sufiksów *-yſč-* / *-isk-*, *-(ov)ſčyna* / *-(ov)ſczyzna* w nazwach miejscowych
Ziem Ruskich Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku // *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły
Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Filologiczne* / Pod red. U. Wójcickiej.— Bydgoszcz, 1999.—
Z. 45. *Filologia Rosyjska* (19).— S. 95–105; Редька Я. Представленість семантичного мік-
рополя «стоячі води» праслов'янськими гідрографічними термінами **stavъ* / **staviſče (-isko)*
// **ezery(o)* / **ezeriſče (-isko)* в ареальній гідронімії // Наукові записки Кіровоград. держ. пед.
ун-ту.— Кіровоград, 2001.— Вип. 37.— С. 67–68.

³ Taszycki W. Przyrostek *-isko*, *-iszcze* w językach zachodniosłowiańskich // *Slavia*, 1925.—
Z. 4.— S. 213–227.

⁴ Safarewicz J. Op. cit.— S. 23–26.

⁵ Rospond S. Op. cit.

⁶ Sławski F. Op. cit.— S. 95–97.

⁷ Закревська Я. Зазнач. праця.— С. 32.

Що стосується хронології появи цих формантів у назвах населених пунктів, то тут можна простежити більшу давність *-iszcze(a)* перед *-isko(a)* (попри їхнє співіснування). Крім того, з часом *-isko* (*-исько*) витіснив свого попередника (*-iszcze*) за частотою вживання і набув відносно більшої продуктивності. Паралельність уживання зазначених суфіксів і тенденцію до переваги (*-isko*) засвідчують джерела XIV–XVIII ст.

В аналізованому нами в етимологічно-історичному аспекті матеріалі, що містить назви населених пунктів (НП) із території Галицької та Львівської земель Руського воєводства, із суфіксами **-iŝče* / **-isko* зафіксовано 21 давній ойконім та ще 57 їхніх фонетично-морфологічних варіантів. Це назви:

Бубнище, Дол. р-н, І-Ф. (АТУ⁸, 124) *Bubenicze* (*Bubniszcze*), 1453 р. (AGZ, 12, 2568a⁹), *Bubniska*, z. lw. (*Bolechów*) (Atl., m. 3).

Цей ойконім ми схильні виводити з первісної реконструйованої апелятивної форми **bǫbъniŝče* / **bǫbъnisko* (< **bǫbъlъ(jь)* «розбухлий (грунт)» — в основі **bǫb* «розбухати, набрякати», *бубніти* «розбухати, набухати» (ЕСУМ, 1, 275) + *-iŝče* / *-isko*. Пор. у плані семантичної мотивації: *бубна* «гуля» (Гр., 1, 104).

Węglarzysko, z. lw. (*Nawaria*) (Atl., m. 2).

Живомовну українську діалектну апелятивну форму *вуглиско* «місце для вугілля» можна реконструювати з псл. **qǫlъ* «вугіль» (ЕСУМ, 1, 628) + *-iŝče* / **-isko* > **qǫliŝče* / **qǫliŝko*. У польськомовному записі назви *Węglarzysko* (*węgiel* — «вугілля») суфікс *-ysko* набув розширення суфіксом *-ar(z)* — *-arzysko* із тим самим значенням «*nomina loci*».

Городище, Жд. р-н, Льв. (АТУ, 178), *Grodziszcz* (*Grodzisko*, *Horodyszcz*, *Hrodziszcz*), 1376 р.: «*Waszconis de Pkowicz, villam nostram Grodziszcz in districtu Zudaczouiensi*» (ML, 4–6); *Hrodziszcz*: «*super villam Hrodziszcz in terra Zudaczowiensi dati per olim Ladislaum ducem Opoliensem, Wyelunensem et Russie cuidam Waszykoni*» (BK); 1431 д. (ML, 75), (MRPS, 1, 57); 1557 д. (SGL, 330, 53), *Horodyszcz* Cetn. (pd. Strzeliska), 1448 д. (AGZ, 2, 134), *Horodyszcz* Celtnerskie, z. lw. (*Brzozdowce*) (Atl., m. 3), *Horodyszcz* Królewskie, z. lw. (*Brzozdowce*) (Atl., m. 3).

Очевидно, можна припустити, що спочатку таку ж назву мав і населений пункт *Городищенське*, Жд. р-н, Льв. (АТУ, 178), розташований майже поряд. Суфікс відносності *-ськ-* був долучений до назви з розрізнявальною метою, і тому обидві назви НП *Городище* — *Городищенське* слід вважати ойконімами з бінарними опозиціями, що являють собою елементарні топонімічні мікросистеми.

Городище, Коз. р-н, Тр. (АТУ, 263), *Grodzyszcze* (*Brzeżany*) 1431 р. (MRPS, 1, 57), *Grodzisko* (*Horodyszcz*), 1467, 1468 pp. (AGZ, 2, 111, 112), *Grodzisko* «(dawniej *Grodzisko*) ... osada miała ufortyfikowany zamek, z którego szczątki istnieją jeszcze na pagurku» (SG, 3, 150), а також: *Horodyszcz*, 1564 д. (Tarnopol) «*Nazwa tej włości pochodzi od istniejącego tu dawniej grodu*» (SG, 3, 151), *Horodyszcz* (*Borszczów*).

Grodzisko (Lustr. 1661–1665/II, 83–84).

Grodzisko, z. lw., pow. i obw. żółkiew., 1368 р. «*villas videlicet... Grodzysko*» (Wież zatraciła swą nazwę) (KDM, 3, 224–225), *Horodyszcz*, z. lw. (*Pomorzany*) (Atl., m. 6), *Grodzisko* (pod *Lwowem*), 1368 д. (KDM, 3, 225).

Городиська, Пор. р-н, І-Ф. (АТУ, 126).

Grodziszcz, z. hal. 1431 р. «*cum opido Dolyna et villa Grodziszcz in terries Russie*» (ML, 61–63).

Пор.: ч. *Hradiště*, 1126 р., луж. *Grodziŝe* — суч. *Groitsch* (*castellum Grodista*, 952 р., *Grodisti*, 965 р., *Grodhisti*, 1004 р. — суч. *Gröditsch*; дві місцевості: 1) *Grodiz*, 1217 р., 2) *Grodiz*, 1222 р. (суч. *Gröditz*); п. *Grodziszcz*: Влп. (*Grottische*, 1259 р.), *Grozisze*, 1277, 1280 pp.; *Grodizsch*, (1350, 1512 pp.) — місцевість сьогодні не існує; сілез. (*Grodische*, 1244 р.; *Grody*, 1315 р.; *Grosziste*, XIV ст., *Grodizsch*, *Grodische*), земля Сірадсько-Ленчицька, Західне Помор'я; *Horodyszcz*: Підляшшя, пн.-сх. Млп. (*Horodiszcz*, 1576 р., *Horodizsch*); сх. Млп. *Grodziszcz*,

⁸ Список скорочень див. у кінці статті.

⁹ В AGZ після назви тому подаємо номер судової записки.

1448 p.), *Hrodzyszcze*, 1522 p., *Horodiscze*, 1562 p., *Grodziszczce*, 1531 p., *Grodzisko*, 1578 p., *Horodyszczce Kolonia*, *Horodyszczce Cegielnia*; п. (сілез.) *Grodziszczce*, *Grodische* 1244 p.; Влп. (*Grottische* 1259 p., *Groszisce*, 1277 p.), *Grozisce*, 1280 p., *Grodische*, XIV ст., *Grodiszczca* (*Grosziste*, XIV ст.), *Grodiscza*; п. *Grodziszczce* > *Grodzisko*: 1) 1287 p., 2) 1290 p. — XV ст. (пд-зх. Млп.), 3) 1321 p. (Сілезія), 4) XIV ст. — 1679, 1783 pp. (Сілезія), 5) 1382–1407 pp. (Влп., суч. *Grodzisk*), 6) 1401–1407 pp. (Влп., суч. *Grodziszczko*, 1789 p.), *Horodyszczce*, 1673 p. > *Horodysko*, 1882 p. — сх. Млп.; *Grodziszczce* > *Grodzisko*: п. (сілез.): *Grodziszcz*, 1234 p., *Grodyszcz*, 1321 p. — *Grodzisko*; (*Grodische*, 1300 p.) — *Grodzisko*, 1783 p. — *Grodzisko* (*Grodzicko*, 1679 p.); Влп.: *Grodysce*, 1301 p. — *Grodzisko*, 1406 p., *Grodzisce*, 1401 p. — *Grodzisko*, 1407, 1510 pp. — суч. *Grodziszczko*, (1789 p.); (*Grodyszczce*, 1352 p., *Grodische*, 1382 p.) — *Grodzisko* (*Grodzisko*, 1407 p., суч. *Grodzisk*; пд-зх. Млп.: *Grodzyszcze*, 1254 p.), *Grodische*, 1256 p., *Grodisce*, 1287 p. — *Grodzisko* XV ст., *Grodyszczce*, 1270 p. — *Grodzisko*, XV ст.¹⁰

Польський краєзнавець В. Мілерський простежив розвиток усіх форм апелятива *городище* на прикладі сілезького ойконіма *Grodziszczce*, зокрема еволюцію правописної передачі форм цієї назви, починаючи з 1305 p.: *in Grodische*, 1303–1306 pp., *Hradyszcze*, 1447 p., *Grodischtz*, 1450 p., *Grodissche*, 1607 p., *Grodist*, 1681 p., *Grodissz*, 1682 p., *Grodischt*, *Grodischtz*, 1683 p., *na Grodissti*, *Grodisst*, *Grodisstz*, *Grodisscz*, 1703 p., *Grodischtz*, 1736 p., *Grodyszczce*, 1881 p., *Grodziszcz*, 1877 p., *Hradiště*, 1894 p., *Grodišče*, 1920–1923 pp.¹¹

В основі всіх засвідчених ННП маємо апелятив **gordišče* / **gordisko* (< **gordь* / **gorda* / **gordь* «місто, фортеця» + *-išče/-isko* — ЕССЯ, 7, 34–35, 37–38). Пор. пізніші апелятивні утворення: *городище* «давнє земляне укріплення, городище» (Гр., 1, 315), «поселення, укріплене валами і ровами» (СУМ, 2, 136); п. *grodziszczce*, *grodzisko* «ruiny grodu» з друс. *hrodziszczce* (Ślśtp, 7 (13), 492), *horodyszczce* (SP XVI, 8, 131), *horodyszczce* «uroczyisko z pozostałymi śladami okopów, dawnego zburzonego czy opuszczonego gródka czy zameczka» (Żdz, 11, 185); *городище*, *городисче*, *городишче*, *городишъче*, *хородище* «поселення, укріплене валами і ровами, городище; місце, де збереглися рештки укріпленого поселення», пор. там же ННП: *Городище*, *Городище*, *Хородище*, *городище* *Бельское*, *городище* *Земенское*, *городище* *Четвертенское* (СУМ XVI–XVII, 7, 35–36).

Гумниська, Буськ. р-н, Лв. (АТУ, 177), *Humnyska*, 1471 p. (MRPS, 1, 746), *Humnysza* (*Humniska*), 1476 p. (MRPS, 1, 1436), *Humniska*, z. lw., pow. lw., 1607 p. (SGBus., 6, 631).

Гумниська, Тереб. р-н, Тр. (АТУ, 265) *Humniska* (*Humnyszczce*), 1471 p. (MRPS, 1, 746), (AGZ, 15, 836), *Humnysza* (Lustr. 1564–1565/2, 33–34), *Humniska* (*Humnyszczce*), z. hal., pow. tremb., 1634 p. (SGTremb., 119, 499), *Humnyszczca*, 1616, 1627 pp. (Lustr. 1661–1665/3, 149–150), *Gumniska*, z. hal. (Trembowla) (Atl. m. 2).

Пор.: луж. *Gumnišče* (суч. *Gimritz*), *Guministi*, 850 p.¹², ч. (морав.) *Gumnišče*, 1477 p., *Gumnis* — неіснуюча сьогодні місцевість¹³.

Назви поселень цього семантичного типу сягають псл. апелятива **gumnišče* / **gumnisko* «місце, де було гумно» (< **gumьно* «гумно, тік» (ЕССЯ, 7, 173–175) + **-išče* / **-isko*). Пор.: укр. *гумнище* «місце, на якому раніше було гумно; гумнище» (Гр., 1, 340), *гүмънищю* «місце, де було гумно, гумнище» (в основі — *гүмно*, *гүмъно* «двір із господарськими будівлями, гумно; приміщення для зберігання зерна») (СУМ XVI–XVII, 7, 117–118); п. *humniska* «plac między

¹⁰ Wyderka B. Op. cit.— S. 30–31, 33–35, 37, 39; Wyderka B. Zachodniosłowiańskie nazwy miejscowe z formantem *-iszczce* // Onomastica Slavogermanica.— Wrocław, 1996.— Z. 20.— S. 102, 104–105.

¹¹ Milerski W. Wędrowki nazewnicze. Grodziszczce (1). Nazwa miejscowości // Zwrot : Miesięcznik Społeczno-Kulturalny Polaków w Czechosłowacji.— Czeski Cieszyń, 1990.— N 11.— S. 57.

¹² Wyderka B. Polskie nazwy toponimiczne z formantem *-iszczce*.— S. 30; Wyderka B. Zachodniosłowiańskie nazwy miejscowe z formantem *-iszczce*.— S. 102.

¹³ Ibid.

gumnem a innymi zabudowaniami lub miejsce po gumnie»; пор. там же ННП: Humniska, Humnyško, Humnyska, Humnyszczа (Zal., 54).

Гутисько, Бер. р-н, Тр. (АТУ, 258), Hucisko, z.lw. (Brzeżany) (Atl., m. 3), Huta, z. lw. (Brzeżany) (Atl., m. 3), Hucisko, z. lw. (Brody) (Atl., m. 2).

Гутище, Зол. р-н, Лв. (АТУ, 179), Hucisko Oleskie, z. lw. (Olesko) (Atl., m. 2), Hucisko, z.lw. (Gliniany) (Atl., m. 2), Hucisko, z. lw. (Szczercz) (Atl., m. 2), Hucisko, z. lw. (Żółkiew) (Atl., m. 2). Пор. ще однокореневі ННП: Huta Stara, z. lw. (Brody) (Atl., m. 2), Huty, z. lw. (Brzozdowce) (Atl., m. 3).

Hucisko Nowe/Hucisko Stare, z. hal. (Kałusz) (Atl., m. 3).

Лексема має пізні походження, що засвідчують і самі (відносно давні) фіксації поселень, де, очевидно, й були скляні заводи. Основу апелятива становить лексема гутга «скляний завод; заклад, де виготовляють скло або виплавляють метал» (СУМ XVI–XVII, 7, 123); гутисько, гутище «місце, де був скляний завод», (Гр., 1, 344), (ЕСУМ, 1, 628), hucisko «miejsce gdzie była huta» (пор. там же: Hucisko, Hutyško, Hutyisko) (Zal., 53).

Дуплиська, Зал. р-н, Тр. (АТУ, 261), de villa Dupliszczе, 1661 р. (АЮЗР/7, 2, 510). Назву можна звести до псл. *duplišče / *dupliisko (< *dup(ь)lo / *dup(ь)lo в одному зі значень старопольської мови «заглиблення, яма» (ЕССЯ, 5, 159–160) + суф. *-išče / -isko) з можливою первісною семантикою «поселення в місцевості з ямами, заглибленнями».

Dworzyska (Przemysłany), Dworzyszczа (Dworzyska), 1453 р. (AGZ, 14, 2835). Нині — це присілок НП Підгайчики, Зол. р-н, Лв. (АТУ, 179); див. також: Dworzyska (Zborów), Dworzyska (Podhajce) (Zal., 37).

Dworzysko (we wsi Szmerekowie), 1578 р. (Lustr. 1661–1165/2, 54).

Пор.: п. (сілез.) Dworzyszczе: 1) Dworzyszczе, 1300 р. — місцевість сьогодні не існує; 2) Dworzyszczе — Влп. (18 ойконімів)¹⁴.

Пор. ч. (морав.): Dvořišče, 1476 р., сілез. Dworzyszczе (Dworziszczе, 1300 р., місцевість, сьогодні невідома)¹⁵.

Назву НП виводимо від апелятивів: двориско, дворисче, дворище, дворище, дворище «житлово-господарський комплекс із земельними ділянками, будівлями, переважно як одиниця оподаткування; комплекс господарських будівель всередині двора» (СУМ XVI–XVII, 7, 204–205), дворище «місце, де був двір, садиба» (Гр., 1, 363), п. dworzyszczе «gospodarstwo chłopskie w Polsce pld.-wschodniej» (Ślstp, 2 (4), 241), (SP XVI, 6, 263), dworzyska «miara gruntu, obejmowała w sobie kilka kmiecych gospodarstw» (Żdz, 22, 180), що сягають *псл. dvoгъ «двір» + *-išče / -isko > *dvořišče / *dvorisko «розгороджений двір, великий двір, селянське господарство певної величини, селянський хутір, садиба» (ЕССЯ, 169–170). Проте, що на початках виникнення назв населених пунктів останні іменувалися просто дворищами, свідчать хоча б їхні історичні записи: пор., наприклад, ННП Niedorozowicza (ad Łowczyce) (dworzysko) 1411 р. (AGZ, 3, 84). Тобто історичні записи засвідчують, що поселення такого типу, як Niedorozowicza (що розташоване біля іншого НП, Łowczyce), НП Підгайчики або Dworzysko we wsi Szmerekowie, перед тим як отримати свою назву, спочатку були звичайними дворищами.

Жорницька, Яв. р-н, Лв. (АТУ, 189), Szarnowska, 1441 р. (ML, 116); Żorniska (w. Janyw) 1453 р. (AGZ, 14, 359, 2759), 1550 р. (AGAD/MK 78, f. 387); Żerniszczа, 1558 р. (AGAD/ASK LVII 1/II, f. 79), (Жер., 7, 237–238); 1569 р. (AGAD/MK 128, f. 66v–68), (AGZ, 10, 1495); 1570 р. (AGAD/MK 108, f. 396v–397v); XVII ст. (AGAD/ASK XLVI, 23, f. 26), (L. XVIII, 73, 272a); Żerniszczа (Lustr. 1661–1665/2, 36); Żorniska, z.lw. (Żółkiew) (Atl., m. 3). Див також: колонія Żarniska (Brzeżany) (Zal., 196).

Виходячи із сучасного значення апелятива п. żarniska «місце по wypaleniu przygotowane do uprawy» (Zal., 196), вважаємо за доцільне пов'язувати мотивацію назви цього ойконіма в праслов'янському гнізді *gō(ǫ)r-/*žē(ě)r- із загаль-

¹⁴ Wyderka B. Polskie nazwy toponimiczne z formantem -iszczе.— S. 31, 34–35.

¹⁵ Wyderka B. Zachodniosłowiańskie nazwy miejscowe z formantem -iszczе.— S. 103.

ним значенням горіння, що реалізується в праслов'янських дієсловах типу *žerēti (*žerti), *žarēti¹⁶.

Kađubiszcz (Kađubiska / Brody), 1431 p. (ML, 45); 1474 p. (AGZ, 15, 1333), Kađubisko, z. lw. (Brody), Kađub(iska): «W wyniku dżumy we wsi Stohyń, jedna część mieszkańców poszła na południowy-wchód i osiedliła się pod Kađubem» (SG, 3, 660), (Atl., m. 2), Kađubisko, z. lw. (Olesko) (Atl., m. 2), а також: Kađubiska (Buczacz) (Zal., 62).

Для цієї ННП можлива реконструкція на праслов'янському рівні у формі *kađbišče / *kađbisko «місце, де були джерела, виглиблені водою місця, колодязні зруби; озерце» (< *kađylbъ / *kađylba «колодязний зруб; місце, виглиблене водою; джерело, озерце, резервуар для води» (ЕССЯ, 9, 113–115) / *kađlbъ) + суф. *-išče / -isko). Пор.: бук. кадіб, кадуб «польова криниця; місце із багатьма джерелами води» (СБГ, 181–182); кадовбина «невелика ополонка», кадівб «частина дерев'яного пня, порожня всередині, що вставляється в джерело замість колодязного зрубу» (Гр., 2, 206–207), п. (ст. п.) kađub «т. с.», а також ННП Kađub (1295 p.) — Сілезія, Млп. (Bańkowski 1, 605).

Кропивище, Кол. р-н, І-Ф. (АТУ, 125), Kropiwnicze, z. hal. (Колюма) (Atl., m. 3), Kropiwniszcz, z. hal. (Колюма) (Atl., m. 3).

Обидва засвідчення ойконіма — українське та польське — зводимо до псл. *kopriva¹⁷ (ЕССЯ, 11, 25) — кропива (Utrica) «рослина *Lamium album*» (Гр., 2, 311) + суф. -išče (> *koprivišče) на означення місця, порослого кропивою, тобто «місцевість на кропив'яному полі». Утім, у двох польських засвідченнях (Kropiwnicze / Kropiwniszcz) наявне суфіксальне -n-, що дає можливість реконструкції псл. *koprivnišče (< ад'єктив *koprivnъ(jь) «кропив'яний, що стосується кропиви» + суф. -išče (ЕССЯ, 11, 26)). Обидві реконструкції *koprivišče / *koprivnišče безпосередньо стосуються семантики апелятива кропивище на позначення поля з-під кропиви. Пор. інші назви полів з-під сільськогосподарських культур: вівище, гречанище, житнище, картоплище, просище, ячменище¹⁸.

Формант -išče міг розширюватися за допомогою форманта -ov- — -ov-išče. Це засвідчують такі назви поселень із нашої території:

Літовище, Брод. р-н, Льв. (АТУ, 176) Letowiszcz (Litowiska), 1494 p. (AGZ, 15, 2441), Litowisko (pd. Brody), 1494 p. (AGZ, 15, 325), Litowiszcz, z. lw. (Brody) (Atl., m. 2), Litowisko, Litowiska, Litowisko (SG, 5, 146); Litowisko, Litowiszcz // Liutowyszcz albo Liutowisko (Zal., 86–87).

Пор. також у східній Малопольщі: Letowiszcz, Litowiska (суч. Lutowiska), Litowiszcz (1484 p. Letho(w)yszcz, 1494 p. Letovysce, 1515 p. Lyetovyszcz) > Litowiska, 1580 p. Letowiszcz > Letowiska, Lithoviska; 1589 p. Litowiska, але ще в 1649 p. Latowiszcz, 1678 p. Litowisko, 1699 p. Litowiska, суч. Lutowiska (1747 p. Lutowiska, 1794 p. Lutowiska)¹⁹.

Назву виводимо з українського апелятива літовище «місце і час літнього перебування в горах гуцульської худоби» (Гр., 2, 372), пор. бук. літовица «пасовисько, куди виганяють худобу на все літо» (СБГ, 263; Stieber, 46; Rudnicki; Rospond, 196). Фіксації цих ойконімів із кореневими компонентами Lit-, Let-, Lat- та з семантичною структурою апелятивної основи *lēt- дають можливість цілком закономірної реконструкції псл. апелятива *lētovišče / *lētovisko (через ад'єктивне посередництво *lētovъ- у значенні «літній» та суф. -išče / -isko на означення поміна loci) як «місце літнього перебування когось» (у нашому випадку — худоби). Правда, останні — найпізніші за часом — історичні фіксації цього ойконіма (див.: Lutowiska / Litowiska / Lutowiska) схиляють ще також до

¹⁶ Детальніше про характеристику цього гнізда див.: Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні. — К., 2003. — С. 384–421.

¹⁷ Докладніше про позначення рослини Utrica (< псл. kopriva) див.: там же. — С. 378–382.

¹⁸ Закревська Я. Знач. праця. — С. 29, 47–51.

¹⁹ Wyderka B. Polskie nazwy toponimiczne z formantem -iszcz. — S. 39; Wyderka B. Zachodniopolskie nazwy miejscowe z formantem -iszcz. — S. 103, 105.

виділення в ньому реконструйованого Р. Козловою ономастичного (здебільшого гідронімічного) гнізда **L'ut-* із апелятивною основою **I'ut-*семи «швидкий, холодний, глибокий» на позначення швидкоплинних рік із холодною, незамерзаючою водою²⁰. Відкинувши суфікс *-isko у назві, можна вичленувати ад'єктивну основу типу **L'utovъ* (< **I'ut* + суф. -ovъ-). Уся апелятивна форма, таким чином, реконструюється як **I'utovisko* / **I'utovišče*.

Млиниська, Жд. р-н, Лв. (АТУ, 179); *Młynyszcz* (pod Malczycami), 1451 p. (AGZ, 2, 136); *Młynyszcz* (Iąka) (*Młyniska*), 1456 p. (AGZ, 2, 84), *Młyniszcz*, z.lw. (Żurawna) (Atl., m. 3).

Пор. у східній Малопольщі: *Młyniszcz*²¹.

Млиниська, Тереб. рн., Тр. (АТУ, 265), *Młyniska* «Potok aż do swego ujścia do Seretu, nosi ślady kilku grobelek, przy których miały niegdyś istnieć młynki wodne i stąd pochodzi nazwisko tej wsi» (SG, 6, 314), *Młyniska*, z. hal. (Trembowla) (Atl., m. 7), *Młyniska* / *Młynyska* (Trembowla) (Zal., 100).

ННП є онімізованим базовим апелятивом *млинисько*, *млинище* «місце, що було під млином» (Гр., 2, 435), п. *młyn*, *młynisko* «руїни млина» (SP XVI, 12, 238), вжитим у множинній формі.

Монастирська, Мон. рн., Тр. (АТУ, 264), *Manasterzyska* (*Manastirzyska*, *Manastyrzyska*, *Monasterzyska*), 1454, 1465, 1468, 1478 pp. (AGZ, 14, 3218; 19, 2820, 1327; 12, 3340; 15, 680), *Monasterzyska* (*Manasterzyska*), m., z.hal., pow.hal., 1454 p. (Dąbk., Podział, 30); «*Monasterzyska*, po rusku *Manasteryszcz*, nad rzeką Koropiec, 1552 r. Dziedzina *Manasterskich herbu Pilawa*». 1557, 1629, 1702, 1727, 1751 pp. (Bal./Lip. II/6, 873–874); 1592 p. (SGHal., 102, 886); 1617 p. (SGTremb., 113, 600); 1624 p. (SGHal., 121, 1644); 1625 p. (SGHal., 122, 348–350); 1626 p. (SGHal., 123, 977); «*oppidum novae locationis*» (У рекрутському реєстрі за 1628 рік є згадка про відбудову міста) (SGHal., 125, 824); 1632–1634 pp. (SGHal., 129, 1185–1186), *Monasterzyska*, z.hal. (*Monasterzyska*), (Atl., m. 3). Сюди ж на нашій території зараховуємо: *Monasterzysko* (Brody); *Monasterzyska* / *Monastyrzyska* (Buczacz) (Zal., 102).

Пор.: п. *Monasterzyszcze* (*Monasteryszcz*, *Monastyrzyszcz*)²².

Основу назви поселення становить апелятив *манастирище*, *монастирище*, *монастирсько* «місце, де був монастир; місце, що належить або належало до монастиря» (Гр., 2, 403), (ЕСУМ, 3, 506).

Неділиська, Перем. р-н, Лв. (АТУ, 183), *Niedzieliska* (pd. Przemyślany), 1578 p. (ŻDz., 18/1), *Niedzielisko*, z. lw. (Bobrka), (Atl., m. 2).

Пор.: луж. *Nedělišče* (*Fidelis*, 1300 p., *Nidelist*, 1350 p., *Nedelist*, сьогодні *Nodlitz*); полаб. *Nedělišče* (*Nedeliz*), 1323 p.; слц. *Nedelište* (*Nedeliste*), 1393 p.); полаб. *Nedělišče* — *Nedialesci*, 965 p., *Nedeliz*, 1361 p.²³

Судячи з фіксацій, назву закономірно можемо розглядати в праслов'янському гнізді **děľ* «частина, доля, поділ», що лежить в основі праслов'янського дієслова **děľiti* «ділити, розділювати» (ЕССЯ, 4, 233; 5, 8–9); пор. ще: *діленина* «поділ», *ділити* «ділити» (Гр., 1, 391). Реконструкція мотивуючого апелятива з префіксальним заперечним **ne-* (**neděľisko* / **nedělišče*) у назві цього поселення вказує, очевидно, на неподільність чогось, заборону поділу (наприклад, земельної спадщини) і виступає у значенні «поселення на неподільних ґрунтах», пор.: «*Niedzieliska* / *Nedilyška* ... Zapewnie pierwotnie n. jakichś pól, gruntów (od niedzielenia)» (Zal., 111).

Незвисько, Городн. р-н, І-Ф. (АТУ, 123), *Nieswieszcz* (*Neszweszc*, *Neszweszcze*, *Niezwiszka*), 1424 p. (AGZ, 12, 8; 11, 54), in *Nyeczsweszc* (!), 1449 p. (AGZ, 12, 150–183), «*super fluvio* (на річці. — Я. П.) *Nyeszweszc* inter villa *Nyeszweszc* et *Harassymow*», 1465 p. (AGZ, 15, 302), *Niezsweszc* (in *Nyeszweszc*, *Niezwiszka*), 1474, 1475, 1482 pp. (AGZ, 12, 416, 3748; 19, 944),

²⁰ Казлова Р. М. Беларуская і славянская гідранімія // Праславянскі фонд.— Гомель, 2002.— Т. 2.— С. 80–98.

²¹ Wyderka B. Zachodniosłowiańskie nazwy miejscowe z formantem *-iszcz*.— S. 104; Wyderka B. Polskie nazwy toponimiczne z formantem *-iszcz*.— S. 33, 35.

²² Ibid.— S. 35.

²³ Wyderka B. Zachodniosłowiańskie nazwy miejscowe z formantem *-iszcz*.— S. 102–103; Wyderka B. Polskie nazwy toponimiczne z formantem *-iszcz*.— S. 30–31.

Nyezyszczka, 1578 p. (Żdz, 18/1, 891), Niezwiska, albo Niezwiszcze, 1886 p. (SG, 7, 142), Niedzwiska, z. hal. (Chocimierz), (Atl., m. 3).

Ойконім входить, на нашу думку, до числа так званих негаційних топонімів (див. вище ННП Неділіська) і виводиться від дієслівної праформи *zъvati «називати, іменувати» із заперечним префіксом *ne-, тобто «щось не назване, без назви». Долучення до дієслівної основи суфікса -isko / -išče дає змогу відтворити праформу *nezъvisko / *nezъvišče з можливим значенням «неназвана місцевість» (переконають у цьому однойменні ойконім та гідронім). Інакше назву цього поселення (як відантропонімне утворення) схильний розглядати Д. Бучко²⁴.

Jezierzysko, z. hal. (Chorostkow), (Atl., m. 7), Jezierzyska (Kopryczyńce) (Zal., 60).

Пор. п. ННП і гелонім Jezierzyszczce²⁵.

В основі ойконіма лежить укр. НГТ ozeryšče / ozeryško / ozerowyšče / ozerowyško «wyschłe jezioro; miejsce, gdzie było jezioro, jeziorzysko», пор. також стп. *jezierzysko* «т. с.» (Jurkowski, 63), реконструйований нами свого часу на праслов'янському рівні у формі *ezerišče / *ezerisko на підставі аналізу гідроніма (мокрої балки) Озерис(ь)ко/Jeziorzysko, що в НП Глибочок (Борщ. р-н, Тр.), та назви присілка Озериська в НП Городниця (у кол. Копичинецькому повіті, Тр.)²⁶. Назва поселення Jezierzysko і є тим самим присілком Озериська (див. також Jezierzyska (т. с.) (Zal., 60).

Селиська, Перем. р-н, Льв. (АТУ, 183), Siedliszcza (Siedliska), 1499 p. (AGZ, 15, 4602), Siedliska (Siedliszcza), z. lw., pow. lw., 1606 p. (SGL., 361, 123–130), 1644 p. (SGL., 386, 1173–1174), (SGL, 395, 282), Siedliska, z. lw. (Gliniany) (Atl., m. 2), Siedliska, z. lw. (Lwyw) (Atl., m. 2).

Селисько, Пуст. р-н, Льв. (АТУ, 183), Siedliska (Bóbrka) 1499 p. (AGZ, 15, 4602).

Sijeliszczce, z. lw., pow. żydacz. 1391 p. «Villam alias Sijeliszczce dictam Holijn, in district Zidaczouiensis» (CDP, 1, 260).

Ойконім закономірно слід виводити з праслов'янської дієслівної основи *sěděti «сидіти» (< іє. *sed-) ²⁷ на позначення осілого місця; відповідно стає можливою віддієслівна реконструкція субстантива псл. *sědlīšče / *sědlisko «поселення, заселене місце». Очевидно, тут маємо справу з випадком, коли суф. -išče/-isko в апелятиві *sědlīšče / *sědlisko первинно ще не вказував на «місце, де щось було», а входив до готового базового апелятива на доойконімному рівні. Усі пізніші апелятивні утворення є вторинними й відбивають первинну мотивацію, пор.: селіско «місце, на якому колись було село» (СБГ, 481), селібище «поселення, місце поселення» (Гр., 4, 113); п. *siedliszcze* «siedziba, gniazdo, dom mieszkalny; plac, na którym znajduje się siedziba włościańska ze wszystkimi budynkami; miejsce przy chacie objęte ogrodzeniem» (SW, 6, 96–97).

На іншому слов'янському обширі дослідниками засвідчено такі назви:

п. *Siedliszcze* > *Siedliska*: (Сілезія) Sedlisce, 1208 p., Sedelizze, 1253 p., Celdisce 1265 p.) — *Siedliska*; пд-зх. Млп.: Sedlisicz, 1325 p., Sedlisicz, 1331 p., Sedlisce, 1342 p., Sedlisscha, 1351 p., Sedlisca, 1399 p., Sedliszcze — *Siedliska*, 1407 p.: Siedliska, 1407 p., Szedlisco, 1416 p., Szedlyszka, 1470 p., Siedliska, 1581 p., хоча ще в 1498 p. Syedlyscza). Пн-центр. Млп.: Sedliszcze — *Siedliska*, 1288 p.: Siedliska, 1353 p., але ще в 1362 p. Sedliszcze, Sedlisca, 1400 p., Szyedlyszka, 1470 p., Siedliska, 1529 p., Siedliska, 1581 p.; (сх. Млп.) Siedliszcze: Seliszczce, 1396 p., Siedliszcze, 1456 p., Siedliszcza Korbutowe, 1564 p., Siedliszcza Episcopales, 1564 p., Siedliszcze, 1625 p., Szedliszcze, 1414 p., w Syedliszczu, 1565 p., Siedliszcze, 1443 p., Syedlyscze, 1505 p., Siedliszcze Branowo, 1564 p.; полаб. Sedlišče (Citlist 1331 p., Tzitliste, 1344 p.), Sedlišče (Cedelitz, 1273 p.); ч. (морав.) Sedlišťe, 1305 p. (у формі множини), Siedliszcze — назва кількох ойконімів у Польщі: Sedlisce, 1208 p., Sedelizce, 1253 p. — Сілезія, Sedlisce, 1288 p., Siedliszcze, 1351 p. — пн.-центр. Млп., Siedliszcze > Siedliska: — Сілезія 1265 p., пн.-центр. Млп. 1351–1353 pp., але

²⁴ Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття. — Л., 1990. — С. 92–93.

²⁵ Wuderk B. Polskie nazwy toponimiczne z formantem -iszczce. — S. 35.

²⁶ Редьква Я. Зазнач. праця. — С. 68.

²⁷ Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1966. — С. 518.

ще в 1362 р. Sedliscze, Sedliska, 1400 р., Sedlisco, 1407–1416 рр.: пд-зх. Млп.²⁸; Siedliscze: сх. Млп. (Szedlisczye, 1414, 1502 рр., w Syedlisczu, 1565 р., Siedliscze, 1786 р., Syedliscze, 1443, 1505 рр., Siedliscze Branowo, 1564 р., Siedliscze, 1796 р., Siedliscze Bramowe, 1827 р., Seliscze, 1396 р., Siedliscze, 1456 р., Siedliscza Korbutowe, 1564 р., Siedliscza Episcopales, 1564 р., Siedliscze, 1786 р., Підляшшя, Західне Помор'я; Siedliscze — Osada сх. Млп. (Osada Siedliscze, 1839 р., Siedliscze Kolonia²⁹.

Targowyszcze 1368 р. (KDM, 3, 816); 1485 р. (MRPS, 1, 1796) «W (KDM, 3, 816) mylno podano tę nazwę jako Grodzisko» (Дąbk., Podział., 82); (Targowiszcze / uroczysszcze) «O tym uroczysszczu takowa jest tradycja, że to wieś kiedyś była. Teraz to pole albo uroczysszcze do folwarku mierzwińskiego zasiewają, bo blisko Mierzvice to pole leży, ku Kulikowu. A że się już otaksował folwark mierzwiński, tedy i z tego pola zboże jest w prowent skarbowy inkludowane i otaksowane» (Lustr. 1661–1665/2, 53–54), (SG, 12, 174).

Назви цього типу — з розширенням формантом **-ov-išče** — наявні в інших слов'янських мовах:

п. (Влп.) Targowiszcze / Tergowiste / Targoviste (1153 р.), Targowiszcze, 1355 р., Targowiszcze 1373, 1376 рр. (сьогодні Targowiska); Targowiszcze > Targowiska: Thargouisce, 1262 р., Targowiszcze, 1324 р., Targowice, 1325 р. — Targowisko (Targowiska, 1354 р., але ще в 1366 р. Thargowiszcze, Targowiszcze, 1382 р.³⁰; Targowisko: пд-зх. Млп., 1325–1354 рр., Влп., 1376 р.; слц. Thovište (від 1948 р.), Targowiszca, Targowiszcze³¹.

Пор. також лексеми: п. *targ* у значенні «miejsce wyznaczone do targowania» (Ślęstp), *targowisko* «miejsce, na którym odbywają się targi» (Ślęstp), *торговица* «місце, де торгують худобою; торгівля, базар» (Гр., 4, 275).

Виходячи із свідчень про ННП у різних слов'янських мовах та близькозвучних до них апелятивах, можемо поетапно реконструювати базові лексеми, що лягли в основу ойконімів: **tǫrgъ* «торгівля» > **tǫrgovъnъ(jь)* «торговий, що стоується торгівлі» + суф. **-išče** > **tǫrgovišče* / **tǫrgovisko* «місце, де відбувається (відбувалася) торгівля». Пор. у плані однотипних основ ННП Торгів, Зол. р-н, Льв. (АТУ, 179) Torchow, z.lw. (Złoczow) (Atl., m. 2).

Ясницька, Яв. р-н, Льв. (АТУ, 189), Jaśniszcza (Jaśniszka), 1451 р. (MRPS, 1, 140), 1453 р. (AGZ, 5, 133), Jaśniszka рп. Lwyw, 1451 р. (AGZ, 5, 171), 1451, 1469 рр. (AGAD/ML, 3, B 8, f. 125, 125v, B 9, f. 102v–103v, 429v), (MRPS, 1, 140), (AGZ, 5, 121; 10, 101, 136, 1138); Jaśnica 1558, 1570 рр. (AGAD/ASK, LVIL 1/II, f. 42, L 1/3, f. 28v), (Жер., 3, 376–377), Jaśniszka, z. lw., 1651 р. «Wieś Jaśniszka» (AGZ, 1, 65); Jasniszka, z.lw. (Żółkiew), (Atl., m. 2).

Яснище, Брод. р-н, Льв. (АТУ, 176) Jasnysszcze (pd. Brody), 1455 р. (AGZ, 14, 438); Jasniszcsze, z.lw. (Pomorzany) (Atl., m. 2).

Ойконіми Ясницька / Яснище можна виводити з псл. **(j)asenъ* «ясен» (< іє. **ōs* + суф. **-n-**)³² + суф. **-išče** / **-isko** > **(j)asenišče* / **(j)asenisko* у значенні «місце, на якому колись росли ясени». Пор. п. ННП під східнослов'янським впливом Jesieniszcsze (< п. діал. XV–XVI ст. *jesień* «jesion» — SP XVI, 9, 271).

І. Ковалик топоніми типу Яснище / Ясницька вважає рідкісними відприкметниковими утвореннями, «менш прозорими у лексико-семантичному відношенні»³³, маючи, очевидно, на увазі іншу семантичну мотивацію, пов'язану, наприклад, із давньоруським прикметником *ясьнии* «яскравий, світлий», «зрозумілий», «ясно виражений», «певний», «квітучий», «безтурботний» (Срезн., 3, 1668–1669). Останній зводиться до праслов'янського прикметника **(j)asenъ(jь)* із первинною семантичною мотивацією «ясний, світлий». Така ознака «світлості, ясності» для дерева ясеня пов'язана, мабуть,

²⁸ Wyderka B. Zachodniosłowiańskie nazwy miejscowe z formantem **-iszcsze**. — S. 102–105.

²⁹ Wyderka B. Polskie nazwy toponimiczne z formantem **-iszcsze**. — S. 33, 38.

³⁰ Ibid. — S. 38–39.

³¹ Wyderka B. Zachodniosłowiańskie nazwy miejscowe z formantem **-iszcsze**. — S. 38, 102, 103, 105.

³² Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. — С. 514.

³³ Ковалик І. І. Українські топоніми з суф. **-ише**, **-нише**, **-бише**, **-овише**, **-исько**, **-овисько** на загальнослов'янському фоні // Вісн. Львів. держ. ун-ту. Сер. філол., 1970. — Вип. 7. — С. 19.

із світлим кольором його стовбура. Пор. у цьому відношенні також бук. *яснівка* «глуха кропива», *ясинець* «золототисячник» (СБГ, 687).

При однакових кореневих формах для назви дерева **(j)asenʹ* та ознаки «яснос-ті» — **(j)asenʹ(j)* (яку ця коренева лексема разом із прикметниковим суфіксом *-jь* містить у собі як мотиваційно первинна) після приєднання до їхніх основ суфіксів *-išče / -isko* отримаємо реконструкцію **(j)asenišče / *(j)asenisko* і перевагу, з лексико-семантичного погляду, віддаємо нашій версії, яка доповнює семантичний тип найменувань, пов'язаних із назвою полів, на яких щось росло чи щось було, а не гіпотетичному «світлого, ясного місця, на якому виникло поселення».

В ойконімії процес переходу первісної семантики базового апелятива (при зникненні іменованої реалії) у значення місця, в якому давніше існувала ця реалія, засвідчує суфікс *-ище*. Це можна продемонструвати на прикладі сучасного ойконіма *Демня*, Бер. р-н, Тр. (АТУ, 258) (на кордоні Галицької та Львівської земель) з його джерельними фіксаціями: *Dempnia* z. lw. (*Dempna*, *Dempncza*, *Demnia*), 1466, 1474, 1488 pp. (AGZ, 15, 3321, 323, 1993), *Demnia* (*Demna*), z. lw., pow. lw., 1625 p. (SGL., 377, 45–46); *Demnia* (pd. *Narajów*), 1466 p. (P, 61), *Demnia*, z. lw. (*Brzeżany*) (Atl., m. 3); *Demnia*, z. lw. (*Szczerzec*) (Atl., m. 2); *Demnia* (pn. *Mikołajów*), 1515 p. (ŻDz, 18/1); *Demnia* (*Lustr. 1564–1565/2*, 167), *Demna*, 1600 p. (*Lustr. 1661–1665/2*, 33–34); *Demnia*, z. lw. (*Rożniatow*) (Atl., m. 3) — та назвою поля Демниці, на якому колись, як це встановив Д. Г. Бучко, був хутір Демнище (Тлумацький р-н, І-Ф.)³⁴. Обидві ННП, Демня та Демнище, добре мотивуються апелятивними формами: *демня* «димар, горно, кузня» та *демнище* «місце, де була демня» (ЕСУМ, 2, 31).

Отже, представлений ойконімії матеріал із різних слов'янських територій і етимологізація назв поселень Галицької та Львівської земель дозволяють зробити висновок, що суфікси *-išče / *-isko* співіснували паралельно в різних слов'янських мовах. Так, для української мови (зокрема її говорів) суфікс *-исько* став домінуючим приблизно з XV ст., незважаючи на «наявність рівнозначного суфікса *-ище* в літературній мові, який підтримувався церковнослов'янським *-иште*, в результаті чого в українській мові виникло паралельне функціонування суфіксів *-ище // -исько*»³⁵. Найдавнішими для нашої території в проаналізованому матеріалі виявились назви *Targowyszcze*, 1368 p. та *Grodzysko*, 1368 p.

Подані вище етимології ННП Галицької та Львівської земель колишнього Руського воєводства дають можливість реконструювати більшість їхніх базових апелятивних основ на праслов'янському тлі, стверджуючи тим самим давність появи і самих місць першопоселень на згаданих теренах. Це, зокрема: **bǫbъnišče / *bǫbъnisko*, **oglišče / *ogliško*, **gordišče / *gordisko*, **gumnišče / *gumnisko*, **duplišče / *dupliško*, **dvorišče / *dvorisko*, **žarъnišče / *žarъnisko*, **kadlbišče / *kadlbiško*, **kropivnišče / *kropivniško*, **lětovišče / *lětovisko // *l'utovisko / *l'utovišče*, **nedělisko / *nedělīšče*, **nezъvisko / *nezъvišče*, **ezerišče / *ezerisko*, **sědlīšče / *ědlisko*, **tǫrgovišče / *tǫrgovisko*, **(j)asenišče*, **(j)asenisko*. Пізніші апелятивні форми *гумицько / гумище / hucisko*, *млиницько / млинище / młynisko*, *манастирище / монастирище / монастириско* стверджують як появу нових реалій у матеріальній культурі населення цього історико-географічного регіону, так і їхню здатність до онімізації як назв першопоселень. Хронологічно, на нашу думку, цей процес відбувався одночасно.

Функціонування суфіксів *-išče / *-isko* в ойконімах на інших слов'янських територіях і в інших слов'янських мовах засвідчує такі найдавніші їх фіксації: для лужицької мови — назви *Gumnišče* (*Gimritz*) / *Guministi*, 850 p., *Grodišče* (*Groitsch*) / *castellum Grodista*, 952 p., *Grodisti* (965 p., поселення сьогодні не іс-

³⁴ Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття.— Л., 1990.— С. 68.

³⁵ Закревська Я. Зазнач. праця.— С. 41.

нує); для полабської — Nedělišče / Nedialesci, 965 р.; для чеської — Hradiště, 1126 р.; у польській поява суфікса **-iŝče* припадає на другу пол. XII — поч. XIII ст. й засвідчується назвами поселень: Targoviste, 1153 р., Sedlisce, 1208 р., Grodziszczce / Grodische, 1244 р., а далі в цій західнослов'янській мові виразно помітна тенденція до витіснення суф. **-iŝče* його паралельним відповідником **-isko* вже в XV ст.

З іншого боку, для української мови в сучасних назвах населених пунктів на території всієї України можемо засвідчити значну перевагу суфікса *-ише* над ойконімами з формантом *-исько (-иська)* (див. таблицю).

Таблиця

Область	Співвідношення ойконімів на <i>-ише</i> // <i>-исько(а)</i>					
	до перейменувань станом на 1 вересня 1946 р. ³⁶ і після цього		після перейменувань станом на 1 вересня 1946 р. ³⁷		після перейменувань станом на 1 січня 1987 р. ³⁸	
	<i>-ише</i>	<i>-исько(а)</i>	<i>-ише</i>	<i>-исько(а)</i>	<i>-ише</i>	<i>-исько(а)</i>
Волинська	55	1	63	3	30	1
Ровенська	42	3	48	6	12	1
Житомирська	34	4	44	3	35	5
Чернігівська	26	1	30	1	17	
Львівська + кол. Дрогобицька	30	10	28	21	15	13
Київська	23	—	27	—	17	—
Полтавська	13	—	10	—	4	—
Сумська	9		15		12	
Івано-Франківська (кол. Станіславська)	9	2	11	5	9	3
Вінницька	8	—	9	—	9	—
Тернопільська	7	7	12	9	6	5
Харківська	6	—	7	—	8	—
Хмельницька (кол. Кам'янець-Подільська)	6	3	7	5	4	2
Дніпропетровська	4	—	6	—	1	—
Луганська (кол. Ворошиловградська)	4	—	3	—	3	—
Чернівецька	3	—	2	—	3	—
Закарпатська	2	—	2	—	2	—
Кіровоградська	1	—	2	—	—	—
Запорізька	1	—	2	—	1	—
Донецька	—	—	2	—	1	—
Черкаська	—	—	—	—	6	—
Одеська	—	—	—	—	1	—
Усього:	283	31	330	53	196	30

Як видно з даних, представлених у таблиці, найбільша кількість ойконімів (330) із формантом *-ише* фіксується в довіднику адміністративно-територіального поділу (далі — АТП) станом на 1 вересня 1946 р., пізніше (у довіднику АТП

³⁶ Див.: Ковалик І. І. Українські топоніми з суф. *-ише*, *-нише*, *-бише*, *-овише*, *-исько*, *-овисько* на загальнослов'янському фоні // Вісник Львівського державного університету. Сер. філол.— 1970.— Вип. 7.— С. 15–20.

³⁷ Див.: Бучко Д. Інверсійний словник ойконімів України (Słownik a tergo ojkonimów Ukrainy).— Lublin, 2001.— 325 s.

³⁸ Див.: Крижанівська О. І. Інверсійний словник ойконімів України.— Кіровоград, 2001.— 218 с.

за 1987 рік) ця кількість істотно скорочується вже до 196 ННП. Співвідношення назв поселень із суфіксом **-исько** дорівнює 53/30 відповідно. Таке явище можна пояснити не намаганням повернути ННП їхні первісні форми, а адміністративними перейменуваннями, спрямованими на заміну давнішого діалектного суфікса **-исько** (похідного з *-išče) його новим літературним відповідником — суфіксом **-ище**: на території Львівської та Галицької земель таких перейменувань зазнали назви *Гутисько* > *Гутище*, *Літовисько* > *Літовище*³⁹. Крім цього, помітне поступове (й при цьому значне) зменшення кількості назв поселень із зазначеними формантами, що пояснюється втратою продуктивності цих давніх словотвірних моделей у творенні назв населених пунктів. Цікавим, однак, є факт появи (за даними АТП 1987 року) 6 ННП із суфіксом **-ище** в Черкаській області проти їхньої повної відсутності в попередні роки (див. таблицю)⁴⁰.

Таким чином, етимологізація назв поселень Галицької та Львівської земель Руського воєводства із давніми суфіксами *-išče / *-isko вказує на рівномірне поширення як самих назв поселень, так і їхніх базових апелювативних форм (здебільшого на позначення просторових понять) на окремо взятій історико-географічній та й усій слов'янській мовно-етнічній території ще з часів праслов'янської мовно-територіальної спільності.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АТУ	— Адміністративно-територіальний устрій // Українська РСР (1987).— К., 1987.— 504 с.
АЮЗР	— Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1859–1914.— Ч. 1–8. Т. 1–35.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 1982–1989.— Т. 1–3.
ЭССЯ	— Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1974–2005.— Вып. 1–31.
Гр.	— Словарь української мови / Упоряд. Б. Д. Грінченко.— К., 1907–1909.— Т. 1–4.
Жер.	— Жерела до історії України-Руси / Вид. М. Грушевський, С. Томашевський.— Л., 1895–1913.— Т. 1–7.
СБГ	— Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк.— Чернівці, 2005.— 688 с.
Срезн. III	— <i>Срезневский И. И.</i> Материалы для словаря древнерусского языка по письменным источникам.— СПб., 1903.— Т. 3.
СУМ	— Словник української мови.— К., 1970–1980.— Т. 1–11.
СУМ XVI–XVII	— Словник української мови XVI—перша половина XVII ст. / Відп. ред. Д. Гринчишин.— Л., 1994–2004.— Вип. 1–11.
AGAD/ASK	— Archiwum skarbu koronnego // Archiwum Główne akt dawnych w Warszawie.
AGAD/ML	— Metryka Litewska.— Sygnatury: IV B 8, IV B 9 // Archiwum Główne akt dawnych w Warszawie.
AGZ	— Akta grodzkie i ziemskie czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie.— Lwów, 1868–1935.— Т. 1–25.

³⁹ Довідник Української РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р.— К., 1947.— С. 880–1040.

⁴⁰ Підрахунки АТП за 1946 р. для суф. **-ище** (330/282) та **-исько** (53/31), зроблені нами й І. І. Коваликом (*Ковалик І. І.* Знач. праця.— С. 17), як видно з таблиці, дещо різняться на тій підставі, що ми врахували назви поселень, які в 1946 р. були вже перейменовані, на відміну від І. І. Ковалика, котрий послуговувався лише даними після 1 вересня 1946 р.

- Atl. — Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział II: Ziemia Ruskie Rzeczypospolitej. — Warszawa; Wiedeń, 1889–1904.
- Bal./Lip. — *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. — Warszawa, 1885. — T. 2. Z. 6. — 986 s.
- Bańkowski — *Bańkowski A.* Etymologiczny słownik języka polskiego. A–K. — Warszawa, 2000. — T. 1.
- BK — Biblioteka Kyrnicka // Kopia z kodeksu II. 68. — P. 75.
- CDP — Codex diplomaticus Poloniae. — Warszawa, 1847–1858. — T. 1–3.
- Jurkowski — *Jurkowski M.* Ukraińska terminologia hydrograficzna // Monografie Sławistyczne — Wrocław etc., 1971. — Z. 22. — 240 s.
- KDM — *Piekosiński F.* Kodeks dyplomatyczny Małopolski. Monumenta mediaevi historica. — Kraków, 1876–1905. — T. 1–4.
- Lustr. 1564–1565/II — Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564–1565. — Warszawa, 2001. — Część 2. — 289 s.
- Lustr. 1661–1665/II — Lustracja województwa Ruskiego 1661–1665. Ziemia Lwowska. — Wrocław, 1974. — Część 2. — 216 s. + mapa.
- Lustr. 1661–1665/III — Lustracja województwa Ruskiego 1661–1665. Ziemia Halicka i Hełmska. — Wrocław, 1976. — Część 3. — 303 s. + 2 mapy.
- AGAD/MK — Metryka Koronna. Archiwum skarbu koronnego // Archiwum Główne akt dawnych w Warszawie.
- ML — Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 r. — Lwów, 1890.
- MRPS — Matricularum Regni Poloniae Summaria / Wyd. T. Wierzbowski. — T. 1–4 (1905–1910). — Varsoviae, 1905–1961.
- Rospond — *Rospond S.* Słownik etymologiczny miast i gmin PRL. — Wrocław, 1984.
- Rudnicki — *Rudnicki J.* Nazwy geograficzne Bojkowszczyzny. — Lwów, 1939.
- SG — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1880–1902. — T. 1–15.
- SGBus. — Sąd Grodzki Buski. Актові книги Буського городського суду Руського воєводства, що містяться в Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДАЛ. — Фонд № 1). Цифри після скорочення позначають том і сторінку.
- SGHal. — Sąd Grodzki Halicki. Актові книги Галицького городського суду Руського воєводства, що містяться в Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДАЛ. — Фонд № 5). Цифри після скорочення позначають том і сторінку.
- SGL — Sąd Grodzki Lwowski. Актові книги Львівського городського суду Руського воєводства, що містяться в Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДАЛ. — Фонд № 9). Цифри після скорочення позначають том і сторінку.
- SGTremb. — Sąd Grodzki Trembowelski. Актові книги Теребовлянського городського суду Руського воєводства, що містяться в Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДАЛ. — Фонд № 17). Цифри після скорочення позначають том і сторінку.
- Sławski — *Sławski F.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 1952. — T. 1.
- SP XVI — Słownik polszczyzny XVI wieku. — Wrocław, 1966–1988. — T. 1–18.
- Słstp — Słownik staropolski. — Kraków, 1953. — T. 1–10.
- Stieber — *Stieber Z.* Toponomastyka Łemkowszczyzny. — Łódź, 1948–1949. — Cz. 1–2.
- SW — *Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedski W.* Słownik języka polskiego. — Warszawa, 1900–1927. — T. 1–8.
- ŻDz — Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemia Ruskie : Ruś Czerwona. — Warszawa, 1903. — T. 18. — Część 2. — 491 s. + dodatki.
- Zal. — *Zaleski J.* Nazwy miejscowe Tarnopolszczyzny // Prace onomastyczne. — Ossolineum, 1987. — 31. — 198 s.

СКРОЧЕННЯ НАЗВ РАЙОНІВ ТА ОБЛАСТЕЙ

Бер. — Бережанський р-н, Борщ. — Борщівський, Брод. — Бродівський, Буськ. — Буський, Городн. — Городенківський, Дол. — Долинський, Жд. — Жидачівський, Зал. — Заліщицький, Зол. — Золочівський, Коз. — Козівський, Кол. — Коломийський, Мон. — Монастирський, Перем. — Перемишлянський, Пуст. — Пустомитівський, Рог. — Рогатинський, Терєб. — Терєбовлянський, Яв. — Яворівський; І-Ф. — Івано-Франківська обл., Льв. — Львівська, Тр. — Тернопільська; інші скорочення: бук. — буковинське, Влп. — Волинська; Млп. — Миколаївська, pow. lw. — Львівський повіт, pow. żółkiew. — Жовківський повіт, z. hal. — Галицька земля, z. lw. — Львівська земля.

(Чернівці)

Y. P. RED'KVA

HISTORICAL ASPECT OF THE PLACE NAMES OF LVIV AND HALYCH LANDS FORMED BY MEANS OF SUFFIXES *-İŞÇE / *-İSKO ON THE PROTO SLAVIC LEVEL

The article proposes the analyses of scientific approaches to the genesis of the old suffixes *-išče / *-isko. It also provides historical and etymological analyses of place names of Halych and Lviv Lands of Ruske wojewodstwo formed by means of the formants. The basic appellative lexemes are reconstructed on proto Slavic level on the basis of the oikonymic material from the majority of Slavic territories that served as the stems of formation of place names of settlements both on the area of the wojewodstwo and common Slavic expanse. The mechanisms of development of historical oikonymy from reconstructed appellative forms are traced and described indicating the period of settlement of the area under study by the autochthonous Slavic people.

Key words: oikonym, basic appellative, formant, reconstruction of the appellative form.

ЛІНГВОБОЛГАРИСТИКА В УКРАЇНІ: СТАН І ВІЗІЇ

У статті аналізуються безперечні досягнення болгаристики в останні десять років, особливо в галузі вивчення мови болгарської діаспори в Україні, зроблено оцінку різних напрямів дослідження цієї славістичної проблематики.

Ключові слова: острівний ідіом, субстратні явища (елементи), інноваційні риси, наддіалектна форма мови, бессарабське койне.

Протягом останніх десяти років лінгвоболгаристика в нашій державі зазнала відчутних позитивних змін: з'явилося нове покоління переважно педагогічних кадрів, істотно збільшилася друкована продукція порівняно з минулими роками. Це природне поживлення значною мірою зумовлене відповідним імпульсом з боку болгарської діаспори, найчисленнішої в Україні за межами Болгарії.

Говорячи про тематику болгаристичних студій, необхідно констатувати, що в зазначений період надруковано найбільше праць, присвячених вивченню мови болгарської діаспори в Україні. І це зрозуміло: надання мовам національних меншин широких повноважень у їх використанні, запровадження в школах уроків рідної мови й вивчення її писемного (літературного) варіанта, нерідко вперше за всю історію існування етнічних спільнот, а отже при відсутності традицій, справляє великий позитивний вплив на мовну ситуацію в місцях проживання нащадків переселенців, прабатьки яких покинули свою батьківщину понад 190 років тому. За цей час відбувся подальший розвиток мови метрополії, що привело до утворення літературного ідіому, який мав украй опосередкований дистантний периферійний зв'язок із острівними говірками. Перебуваючи «під дахом» мови іншої держави, болгарські говірки отримали відповідний поштовх для розвитку конвергентних процесів. До цього можна додати також впливи фольклору, в тому числі його писемної фіксації, зміни в деяких інших підсистемах, узагальнення яких пов'язується з теоретичними питаннями мовознавства, зокрема із законами мовного розвитку.

Сьогодні мовознавча болгаристика представлена в університетах Києва, Львова, Одеси, Ізмаїла, Бердянська, де поряд з підготовкою фахівців із болгарської філології ведеться й наукова робота. При Київському славістичному університеті функціонує Центр болгарської мови та інформації, виходить друком «Болгарський щорічник». Відповідні видання філологічного напрямку мають чи не всі вузи, де готують славістів.

З деякими новими напрямками аналізу і частково підсумками досліджень острівного ідіому в Україні ми мали можливість познайомитися у вересні цього року на міжнародній науковій конференції «Болгари в Північному Причорномор'ї»,

організатор якої Великотирнівський університет (Болгарія) провів її чергове дев'яте засідання в Одесі під час Собору болгар України.

Серед праць окресленого напрямку переважають монографічні описи мов окремих населених пунктів, здебільшого тих, що не були об'єктом дослідження попередників. Навіть було започатковано серію «Българските говори в Украйна», до першого випуску якої ввійшла спільна праця З. Барболової (Інститут болгарської мови Болгарської АН) та В. О. Колесник (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова) «Говорът на с. Кирнички, Бесарабия» (Одеса, 1998), окрема розвідка З. Барболової «Особености на българския говор в с. Червоноармейское (Кубей), Болградски район Одеска обл., Украина» (Одеса, 1999). До третього випуску (він названий томом) включено книгу В. Колесник «Евгеновка (Арса). Ономастика. Говор. Словарь» (Одеса, 2001), в якій ідеться про говірку названого села в Тарутинському районі Одеської області, заснованого в 1909 р. мешканцями с. Гюльмен (носіями ямбольського діалекту), с. Твардиці (Молдова; заснованого представниками сливенської говірки метрополії, а також згодом вихідцями з с. Чумлекоя (теп. Виноградівки) та с. Купарана (теп. Рівного). Започатковане видання може стати гідним продовжувачем наукових традицій досі популярної збірки «Статьи и материалы по болгарской диалектологии» (дев'ять випусків якої в 1950–1959 рр. вийшло за редакцією С. Б. Бернштейна), що відіграла помітну роль у розгортанні студій з переселенських говірок у післявоєнний час, підготовці діалектного атласу.

У першій монографії зазначеного видання необхідно було звернути більше уваги на походження назви с. Кирничка, що відбиває первісне українське найменування від апелятива **кирничка* (пор. укр. *кирніця*, *криніця*, діал. *керніця* «невеликий колодязь») ¹, яке потім зазнало відповідної фонетичної корекції (після того, як через 16 років мешканцями села стали також переселенці з Болгарії ², що кількісно перевищили осадчих), пов'язаної з позицією **ь** (< укр. **и**) при складотворчому приголосному **р** у східних болгарських говірках. Первісний топонім, як справедливо вважають автори (с. 5), є калькою з румунського (молдовського) сполучення *Fîntîna dzinilor* (букв. «чаклунська криниця»), що, за нашими спостереженнями, і досі вживається в цьому краї як синонімічна назва села.

У праці цілком слушно зроблено акцент на дослідженні фонетико-морфологічних особливостей говірки із залученням для ілюстрації доволі повних за обсягом блоків прикладів; далі представлені розділи «Синтаксис», «Лексика» (у вигляді словника диференційного типу), «Тексти» (кілька казок та пісень).

Зауважимо, що тут не завжди чітко розмежовуються лексеми, які одержали відповідне фонетичне й морфологічне оформлення на власне болгарському ґрунті від запозичень: у переселенських говірках досліджуваного типу не могла відбутися рефлексія **у** < **ж** у словах на зразок *дуб*, *суд*, *ўгъл*, як і перехід **ь** > **о** у прикладах типу *звон* (с. 32), фонетичні зміни **о** < **а**, **ь** < **ы** (с. 10, 11).

Поза всяким сумнівом тут ми маємо східнослов'янські (переважно російські) відповідники болгарським лексемам, що використовуються в мовленні білінгвів-кирничан (*рдѣни* замість *равни*, *абъчай* зам. *обичай* та ін.). З іншого боку, онім *Каръм* не є вторинним утворенням від рос. *Крым*, як вважають автори. Він запозичений безпосередньо з мови давніх мешканців півострова внаслідок постійних міграцій населення цього краю (пор. крим.-тат., балкар., караїм. *Karym*) або з тур. *Kırım*, епізодично зберігається до нашого часу від мови перших поколінь переселенців як архаїзм, а також у сталому сполученні

¹ Словник української мови : В 11 т. — К., 1973. — Т. 4. — С. 143, 348.

² Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. — София, 1993. — С. 22.

карѣм-калпак у народних піснях, карѣм мухарабѣ «кримська війна» і, між іншим, у вживаному на початку монографії прізвищі (скоріше прізвиську) братів Кърѣм, переселенців із Кримського півострова (с. 6).

До представленої у двох попередніх випусках схеми аналізу за фонетичними (з історичним екскурсом) та морфологічними особливостями В. О. Колесник (третя книга згаданої вище серії) вводить додатковий аспект, розглядаючи деякі мікротопоніми й особливо докладно ономастикон євгенівців, а також функціонування змішаної говірки з надійних етнографічних даних і застосування порівняльного підходу, підкреслюючи етнокультурний тип обраного для опису об'єкта. Особливо яскраво це виявляється при інтерпретації лексики вівчарства, виноградарства, городництва і землеробства, пов'язаної з традиційним заняттям переселенців, а також облаштуванням власного господарства у зв'язку зі зміною географічного ландшафту, визначенням уживаності й співвідношення архетипів та інноваційних елементів.

Знайомство із зазначеною серією монографічних досліджень мимоволі викликає питання, радше риторичне, про перспективи роботи в цьому напрямі, особливо з огляду на те, що в межах однієї групи спостерігатиметься структурна близькість між мікроговірками. Вже зараз попередньо можна констатувати, що застосування однотипних вихідних параметрів аналізу, дотримання повноти викладу може бути гарантом надійності для зіставно-типологічних студій. Адже фрагментарно представлена в розглянутих описах, наприклад, часова система дієслова, що належить до інваріантних ознак мови, потребує вичерпного опису, інакше в читача створюється враження про наявність лакуни в граматичній системі розглянутих мікроговірок.

До цього типу досліджень належить і дисертація С. Топалової «Говірка с. Кальчева Болградського району (Бессарабія)», яка має і відповідну проблемну спрямованість. У ній репрезентовано у традиційному для болгарської діалектології способі синхронічного опису з елементами порівняння та екскурсами в діакронію складники граматичної структури говірки, що належить до так званої чийшийської групи, яка важко піддається локалізації на діалектній карті Болгарії до початку еміграційних процесів. На основі комплексного аналізу в дослідженні зроблено висновок про належність говірки до балканської групи говорів у супереч існуючим твердженням про її генетичний зв'язок з мізійськими діалектами. На основі застосування соціолінгвістичного підходу авторка робить цікаві спостереження над інноваційними процесами. Наукову цінність має поданий у вигляді додатка до дисертації словник, до якого включено близько 4 тис. слів форм та стійких сполучень.

Яскраво виражений етнолінгвістичний аспект представлений у дисертації В. Пейчева, в якій на матеріалі побутової лексики говірки вторинного переселення (с. В'ячеславка Запорізької обл.) розглянуто механізми розвитку мови шляхом подолання суперечностей між прагненням до збереження історичних рис ідіому та соціальною необхідністю появи новітніх засобів вираження думок і почуттів, що постійно ускладнюються.

У 1999 р. у Болграді Одеської обл. було започатковано видання нової серійної збірки «Българска Бесарабия» з чітким тематичним спрямуванням. Перший випуск присвячений топоніміці болгарської діаспори в Україні й Молдові, наступний у 2004 р. вийшов із присвятою 140-й річниці переселення бессарабських болгар у Приазов'я. Уявлення читачів збагачують нові дані про походження назви м. Болграда (статті І. Пушкова, І. Стоянова), топонімія ойконімів у розвідках П. Чеботаря (на території молдовської частини Буджака), С. Топалової (с. Кальчева Одеської обл.), а також А. Шабашова (болгарські населені пункти Одеської, Кіровоградської та Миколаївської обл.). У розгорнутому дослідженні

останнього (с. 58–132) шляхом залучення нових фактів отримують підтвердження вже запропоновані версії походження географічних назв, пропонуються новітні етимології зі всебічною аргументацією, розширюється коло субстратних елементів, унаслідок чого топоніми як лінгвістичні явища набувають чіткого системного окреслення. Це стало можливим завдяки тому, що дослідник шукає подібну вмотивованість не тільки в надрах болгарської ойкономії, а й у межах функціональної облігаторності, коли перед представниками місцевої влади постала необхідність на основі первісного архетипу утворювати неологізми відповідно до російської, української та румунської мов.

В аналізований збірник поряд зі статтями описового характеру ввійшли дослідження з топоніміки, які торкаються комплексу проблем, пов'язаних з утворенням географічних назв з певними часовими та локальними обмеженнями. При цьому з'ясовується ступінь їхньої зумовленості існуючою номінацією на прабатьківщині, способи трансформації в межах нової держави при спробі представити їх на карті адміністративного поділу, зв'язки із субстратними явищами, аналізується розвиток варіативних та синонімічних назв тощо.

Інший напрям досліджень, пов'язаний з узагальненням широкого кола питань щодо статусу та функціонування болгарської мови в нашій державі, представлений у численних публікаціях у наукових журналах, виступах на конференціях. Ідеться насамперед про колективну монографію «Мова болгар України в її усній та писемній формі» (І. А. Стоянов, Е. П. Стоянова, І. Г. Дадіверін. — Одеса, 2002), присвячену проблемам функціонування острівного ідіому у відриві від мовного масиву метрополії. Автори підкреслюють консолідуючу роль діаспори, її активність у міжмовних контактах, у прагненні до утворення наддіалектної форми (бессарабського койне) в умовах збереження архаїчних та набуття нею інноваційних рис тощо.

Іншою важливою особливістю болгарського ідіому є достатньо розвинена функціонально-стилістична система його писемного варіанта, який формувався у складних історичних умовах на території різних держав. Як зазначається в монографії (друга частина «Писемність болгарської діаспори 1861–1993 рр.», авт. Е. П. Стоянова), етнічна спільнота болгар в Україні, ровесниця сучасної літературної мови, у різні часи так чи інакше була пов'язана з процесами її унормування. На початковому етапі у друкованих виданнях Болградського центрального училища (гімназії ім. Св. Св. Кирила і Мефодія) в 60–70 роках XIX ст. визначними діячами освіти і культури цілком природно проголошувалися ідеї спільних для діаспори й метрополії норм усного й особливо писемного різновиду мови, цілеспрямованого впливу на неї з боку суспільства (те, що пізніше буде названо мовною політикою, мовним будівництвом, плануванням залежно від державної стратегії в кожному конкретному випадку). У праці докладно проаналізовано особливості навчального, наукового, офіційно-ділового, художнього (на матеріалі творів бессарабських письменників) стилів, способи трансформації фольклорних текстів у їх писемній формі (с. 150–185) — факти, які свідчать, що стандартизація книжного дискурсу в маргінальному мовному острові Бессарабії відбувалася з урахуванням церковнослов'янської (староболгарської) традиції та міцної основи усного мовлення із залученням інноваційних елементів.

Однак у ті часи Бессарабія перебуває у складі Королівської Румунії, яка впроваджує свою мову як державну, створюючи таким чином умови для полілінгвізму чи лінійної поліглосії.

У праці розглядається й інший центр мовного та освітньо-культурного будівництва — Таврія, де в 20–30-х роках XX ст. активізується робота з ліквідації неписьменності, відкриття національно-адміністративно-територіальних райо-

нів, видання книжної продукції (усього з 1917 до 1944 рр. у СРСР було надруковано 1037 книг, газет, журналів рідною мовою загальним тиражем 1 млн. 700 тис. примірників). Такі заходи позитивно впливали на мовну ситуацію: посилюється взаємодія літературної мови і говірок, відбувається розвиток писемної форми, яка вступає в корелятивні відношення з літературною національною мовою. Ці питання знаходять подальшу інтерпретацію у світлі проблем соціолінгвістики в новій монографії Е. П. Стоянової «Феномен збереженого слова: етномовний та соціолінгвістичний аспект писемного дискурсу».

Інший аспект дослідження репрезентовано у монографії В. О. Колесник «Дебalkanізація болгарських переселенських говірок в Україні. Граматична система» (Одеса, 2003), в якій розв'язується проблема втрати деяких категоріальних елементів мовної структури на основі зроблених автентичних записів різних типів на півдні Одещини, у Тернівці (Миколаївщина), Вільшанці (Кіровоградщина), а також у Старому Криму. Поєднання ареального і типологічного аспектів дозволяє чіткіше визначити напрям розвитку, стратифікацію, частотність об'єктів дослідження, представлених як складники діалектної системи в їх територіальній варіативності.

Універсальний характер подібних змін у глибинній системі болгарських говірок є також непрямым свідченням однотипності змін у всьому ареалі, які можуть розглядатися як один із чинників утворення наддіалектного варіанта мови.

I. A. STOYANOV

LINGVO-BULGARISTICS IN UKRAINE: STATE AND VISION

The article analyses indisputable activity in Bulgarian studies over the last ten years especially in studying Bulgarian diaspora language in Ukraine and some estimates are formed in studying different school's approaches to the problems of Slavonic studies.

Key words: island idiom, substrate phenomena (elements), innovation features, superdialect form of language, Bessarabian Koine.

Даниленко Л. І., Русанівський В. М. та ін.

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО У ЗАХІДНИХ І ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН / Відп. ред. В. М. Русанівський

К. : Видавн. Дім Дмитра Бурого, 2005.— 180 с.

З відомих причин українську мову в підрадянські часи знали у світі недостатньо. На жаль, ця ситуація значною мірою зберігається й зараз. Разом з тим у сусідніх країнах — Польщі, Чехії, Словаччині, державах колишньої Югославії — українська мова відома значно краще. Тут вона є об'єктом практичного вивчення та наукового опрацювання.

Проте, на жаль, до останнього часу в україністиці не було спеціальної праці, яка б висвітлювала розвиток українського мовознавства в західних і південних слов'ян, підсумовувала б зроблене й ставила перед лінгвістами нові завдання. Рецензована книжка певною мірою заповнює цю прогалину.

Монографія складається із вступної статті та чотирьох розділів: «Дослідження української мови в Польщі» (автор В. М. Русанівський), «Дослідження української мови в Чехії» (Л. І. Даниленко), «Дослідження української мови в Словаччині» (В. С. Федонюк), «Дослідження української мови в державах колишньої Югославії» (В. В. Чумак). Бібліографія містить 203 джерела.

Як відзначають самі автори, завдання рецензованої книжки полягає в тому, щоб висвітлити результати розвитку українського мовознавства у західних і південних слов'ян (с. 3). Забігаючи наперед, зазначимо, що з поставленим завданням авторський колектив успішно впорався.

У монографії справедливо відзначається, що з різних причин найбільшу увагу до вивчення структури та функціонування української мови виявляють польські лінгвісти; вказується на глибокі корені україністики в чеській філології та на головні напрями її розвитку в Словаччині. Разом з тим наголошується на тих змінах, що сталися в державах колишньої Югославії (Сербії і Чорногорії, Хорватії, Словенії, Македонії), в яких після встановлення дипломатичних відносин активізувалися українсько-сербські, укра-

їнсько-хорватські, українсько-словенські, українсько-македонські зв'язки.

Одне з найважливіших завдань випало на долю В. М. Русанівського — автора найбільшого та найцікавішого розділу, присвяченого проблемам дослідження української мови в Польщі. Як відомо, україністика там розвивається з середини XIX ст. і відзначається багатством напрямів.

Доцільним є обґрунтування інтересу до української мови в Польщі (с. 7). В. М. Русанівський пише про зародження українського мовознавства в цій країні, докладно аналізує численні праці польських лінгвістів, висвітлює концептуальні питання. Окремо вчений зупиняється на актуальних і сьогодні твердженнях лінгвістів минулого, зокрема Й. Лозинського, щодо походження української мови: на Русі була книжна мова (старослов'янська, або церковнослов'янська) і народна, що виявляла себе в масі споріднених діалектів (с. 7). Водночас В. М. Русанівський постійно акцентує увагу на українсько-польських і польсько-українських зв'язках; зокрема, йдеться про українсько-польські і польсько-українські запозичення, яким приділив увагу у своїй праці «Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalnie w polszczyźnie XVII wieku» (Łódź, 1992) Г. Піттер (с. 13–15).

В. М. Русанівський показує принципову новизну низки тверджень мовознавців минулого, що зберігають свою значущість для сучасної лінгвістики, розкриває протиріччя аналізованих концепцій (с. 9, 10, 16, 18 та ін.).

Традиційно актуальним напрямом у польській лінгвістиці є ономастичні дослідження; ряд праць, як справедливо відзначає автор розділу, створених на україномовному матеріалі, вдало доповнює відповідні дослідження українських ономастів. В. М. Русанівський відзначає цілий ряд позитивних рис і досягнень польської лінгвістичної географії в дослідженні діалектів на польсько-східно-

слов'янському пограниччі. Дослідник не оминає увагою і внесок у польську україністику українських учених, які з тих чи інших причин опинилися по той бік кордону; зокрема, детально охарактеризовано праці Івана Огієнка (с. 49–54). Принагідно зауважимо, що чи не вперше в україністиці значну увагу приділено аналізу збірників наукових статей (с. 21–24, 27–29, 71–84).

При висвітленні розвитку українського мовознавства в Польщі аналізовані праці згруповано відповідно до напрямів дослідження (ономастика, діалектологія і т. д.) та подано згідно з хронологією їх виходу. На нашу думку, така систематизація матеріалу мала б бути послідовнішою. Це дозволило б уникнути деяких повторів. Так, до праці Я. Розвадовського «*Studia nad nazwami wód słowiańskich*» (Kraków, 1948) автор розділу звертається двічі — на с. 54–55 і на с. 58–59, причому матеріал частково дублюється.

Обґрунтованими є висновки до розділу: польські мовознавці (і українці в Польщі в 20–30-і рр. XX ст. і з певною перервою пізніше) виявляють великий інтерес до функціонування української мови в польському середовищі, до впливу її на польську мову, особливо в художній літературі, до українських писемних пам'яток, що засвідчують факти польської історії та взаємодію наших мов у минулому (с. 86).

Другий розділ містить детальний аналіз основних тенденцій розвитку україністики в Чехії від моменту зародження інтересу до української мови в чеському мовознавстві до наших днів. Л. І. Даниленко глибоко аналізує лінгвістичну спадщину Й. Добровського. Учні Й. Добровського — П. Й. Шафарик, Ф. Л. Челаковський, К. Я. Ербен — вивчають український фольклорний матеріал, використовують його в етимологічних дослідженнях (с. 94–96). Значну увагу автор розділу приділяє працям Й. Коллара та Я. Гебауера (с. 97–98). Одним із пріоритетних напрямів у дослідженні української мови в Чехії стало вивчення особливостей українських діалектів Східної Словаччини. Велика заслуга тут належить українським лінгвістам І. Зілинському та І. Панькевичу (с. 100). Л. І. Даниленко виділяє напрями й етапи дослідження українських діалектів у чеському мовознавстві, робота над вивченням яких триває й сьогодні (с. 101–103).

Слід зазначити, що серед комплексу проблем чеської лінгвістики розглядаються й контрастивні україністичні дослідження, які й зараз є одними з найактуальніших у славістиці.

Як справедливо відзначає Л. І. Даниленко, визначним лексикографічним досягненням чеських україністів другої половини XX ст. став перший в історії чеської славіс-

тики двотомний Українсько-чеський словник, який задовольняє запити не тільки чеського читача щодо розуміння україномовних текстів, пізнання лексичного складу української мови, граматичної будови, а й українських дослідників на теренах України (с. 104–105).

У третьому розділі В. Є. Федонюк окреслила причини недостатньої уваги до словацької україністики та проаналізувала чинники, що спонукають до ретельного аналізу стану розвитку українського мовознавства у Словаччині. Детальний аналіз праць словацької україністики дав їй змогу констатувати, що провідним лінгвістичним напрямом україністики на тривалий час стала діалектологія, яка характеризується різноманітною спрямованістю: фонетика, лексика, морфологія, синтаксис. Глибоко й стисло проаналізовано найпомітніші праці цього напрямку, досить детально розглянуто різні типи карт (с. 112–134). Автор розділу відзначає, що в 70-і рр. XX ст. починає розвиватися й українська ономастика (с. 134–137).

Належне місце знайшло висвітлення актуальних питань вивчення історії української мови у Східній Словаччині (с. 138). В. Є. Федонюк детально зупиняється на аналізі монографії Миколи Штеця «Українська мова в Словаччині (соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження)», що являє собою «першу і досить успішну спробу комплексного (з урахуванням соціолінгвістичних та інтерлінгвістичних факторів) дослідження сучасного етапу і перспектив розвитку мови української меншини» (с. 141).

Як зазначається в четвертому розділі, «питання вивчення української мови в державах колишньої (до 90-х років XX ст.) Югославії на сьогодні залишається одним з найменш досліджених у славістичній науці» (с. 147), хоча після здобуття Україною незалежності ставлення до української мови як державної з боку урядових кіл держав колишньої Югославії істотно змінилося, і це певним чином стимулювало практичне вивчення й наукове опрацювання української мови в Сербії і Чорногорії, Хорватії, Словенії, Македонії.

Спираючись на праці Властимира Ерчи-ча та Богдана Терзича, В. В. Чумак глибоко й усебічно розкриває перспективи розвитку сербської україністики. Автор розділу акцентує увагу на найактуальніших питаннях, які потребують вирішення. Аналізуючи пропозиції сербських мовознавців, у тому числі й щодо підвищення інтересу до типологічних (контрастивних) досліджень, В. В. Чумак висловлює низку конструктивних міркувань (с. 150–151), зокрема щодо активізації співпраці українських лінгвістів з мовознавцями держав колишньої Югославії. Менше

уваги в розділі приділено словенській і македонській україністиці.

Слід відзначити, що всі розділи характеризуються залученням найновішої та надзвичайно багатої інформації; матеріал викладається дохідливо, після кожного розділу зроблено ґрунтовні висновки.

Даючи високу оцінку монографії, висловимо окремі побажання, що можуть стати корисними авторам при перевиданні книги (яке, безперечно, необхідне). На нашу думку, аналітичний бік праці у другому виданні міг би бути підсиленим. Матеріал дає таку можливість. У друге видання книги доцільно

було б включити розділ про дослідження української мови в Болгарії.

У цілому треба констатувати, що в українському мовознавстві з'явилася цікава праця, в якій ґрунтовно викладено основні відомості з розвитку українського мовознавства в Польщі, Чехії, Словаччині, в державах колишньої Югославії та намічено перспективи подальших досліджень української мови в цих країнах.

В. ГЛУЩЕНКО, Л. СЕГІН
(Слов'янськ)

Stěpanova L.

ČESKÁ A RUSKÁ FRAZELOGIE. DIACHRONNÍ ASPEKTY

Olomouc, 2004. — 297 s.

З часу виникнення фразеології як самостійної наукової дисципліни випущено чимало монографій і сотні статей. Переважно всі вони були присвячені структурно-граматичним, семантичним і функціональним властивостям фразеологічних одиниць. Досліджень на рівні діяхронії, на жаль, бракує. Причина, очевидно, полягає в тому, що діяхронічні аспекти вимагають від авторів високого рівня ерудиції в суміжних наукових галузях — культурології, фольклористиці, міфології, історії, філософії, релігієзнавстві. До таких праць належить монографія Л. Степанової «Чеська і російська фразеологія. Діахронічні аспекти», яка суттєво заповнює лакуну діяхронічних досліджень слов'янської фразеології. Авторка поставила собі за мету дослідити походження чеських і російських фразеологізмів та ступінь національної самобутності чи універсальності усталених зворотів.

Монографія складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку умовних скорочень, списку джерел і використаної літератури, покажчика фразеологічних одиниць чеської, російської та інших мов, залучених до аналізу. У вступі аргументується актуальність дослідження, визначаються термінологічний апарат і джерельна база. Дослідниця наголошує, що вихідним матеріалом слугують чеські фразеологічні одиниці. Російські фразеологізми залучаються принагідно з метою повнішої ілюстрації певних тенденцій розвитку чеської фразеології.

У першому розділі «Питома чеські й російські фразеологізми» розглядаються вира-

зи, пов'язані з екстралінгвістичними реаліями (з національною історією, фольклором і літературою) та інтралінгвістичними чинниками (з реальними і каламбурними власними іменами). Л. Степанова не лише наводить приклади усталених виразів із компонентами-реаліями в обох мовах, а й лінгвокраїнознавчі коментарі й синонімічні ряди, пор. *dopadnout jak sedláci u Chlumce/ jako Rus u Slavkova/ jako Kec u Jankova*. Щоправда, мотивація фразеологічного значення подається не завжди. Деякі вирази, що походять з чеських легенд і казок, авторка лише наводить, уникаючи їх етимологічного тлумачення (с. 18–19).

Доволі всебічно аналізує Л. Степанова групу фразеологізмів із власним іменем. У чеській фразеології образну основу формували «шляхетні» й «простолюдні» імена, у російській — «міські» та «сільські». А об'єднувала їх типова риса — вони слугували ознакою соціального статусу людини і як фразеологічні компоненти майже завжди мали негативну конотацію. Навпаки, особливість полягала в тому, що в чеській мові, на відміну від російської, велику групу фразеологізмів утворюють одиниці каламбурного характеру. В їх основі — як реальні власні імена, так і в переважній більшості вигадані, мотивуюча основа яких пов'язана з апелюванням, пор.: *posedl ho Mařík* «марнотратний», *nebýt z Dárkova* «скупий», *poslat do Hoříc* «запалити» і под. Гра слів з іноземними топонімами як компонентами фразеологізмів полягає не в народній етимології цих назв

З часу виникнення фразеології як самостійної наукової дисципліни випущено чимало монографій і сотні статей. Переважно всі вони були присвячені структурно-граматичним, семантичним і функціональним властивостям фразеологічних одиниць. Досліджень на рівні діакронії, на жаль, бракує. Причина, очевидно, полягає в тому, що діакронічні аспекти вимагають від авторів високого рівня ерудиції в суміжних наукових галузях — культурології, фольклористиці, міфології, історії, філософії, релігієзнавстві. До таких праць належить монографія Л. Степанової «Чеська і російська фразеологія. Діакронічні аспекти», яка суттєво заповнює лакуну діакронічних досліджень слов'янської фразеології. Авторка поставила собі за мету дослідити походження чеських і російських фразеологізмів та ступінь національної самобутності чи універсальності усталених зворотів.

Монографія складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку умовних скорочень, списку джерел і використаної літератури, покажчика фразеологічних одиниць чеської, російської та інших мов, залучених до аналізу. У вступі аргументується актуальність дослідження, визначаються термінологічний апарат і джерельна база. Дослідниця наголошує, що вихідним матеріалом слугують чеські фразеологічні одиниці. Російські фразеологізми залучаються принагідно з метою повнішої ілюстрації певних тенденцій розвитку чеської фразеології.

У першому розділі «Питомо чеські й російські фразеологізми» розглядаються вира-

зи, пов'язані з екстралінгвістичними реаліями (з національною історією, фольклором і літературою) та інтралінгвістичними чинниками (з реальними і каламбурними власними іменами). Л. Степанова не лише наводить приклади усталених виразів із компонентами-реаліями в обох мовах, а й лінгвокраїнознавчі коментарі й синонімічні ряди, пор. *dopadnout jak sedláci u Chlumce/ jako Rus u Slavkova/ jako Kec u Jankova*. Щоправда, мотивація фразеологічного значення подається не завжди. Деякі вирази, що походять з чеських легенд і казок, авторка лише наводить, уникаючи їх етимологічного тлумачення (с. 18–19).

Доволі всебічно аналізує Л. Степанова групу фразеологізмів із власним іменем. У чеській фразеології образну основу формували «шляхетні» й «простолудні» імена, у російській — «міські» та «сільські». А об'єднувала їх типова риса — вони слугували ознакою соціального статусу людини і як фразеологічні компоненти майже завжди мали негативну конотацію. Навпаки, особливість полягала в тому, що в чеській мові, на відміну від російської, велику групу фразеологізмів утворюють одиниці каламбурного характеру. В їх основі — як реальні власні імена, так і в переважній більшості вигадані, мотивуюча основа яких пов'язана з апелюванням, пор.: *posedl ho Mařík* «марнотратний», *nebýt z Dárkova* «скупий», *poslat do Hoříc* «запалити» і под. Гра слів з іноземними топонімами як компонентами фразеологізмів полягає не в народній етимології цих назв

(Dresden — Drážďany), а виключно в асоціаціях із чеськими словами: *ženich od Drážďan a ne od Berouna* «не збирається одружитися», де *Drážďany* від *dráždit* «дражнити» і *Beroun* від *brát* «брати» (с. 35).

Другий розділ монографії присвячено аналізу чеських та російських фразеологізмів іноземного походження. Розглядаються вирази, що мають спільне історико-культурне джерело — Біблію, античну міфологію, світову історію та літературу. Особливо глибоко і всебічно опрацьована чеська фразеологія біблійного походження. Поза увагою Л. Степанової не залишився жоден аспект цієї проблеми. Вона вичерпно володіє інформацією про переклади Біблії в чеських землях, починаючи з X–XI ст., зазначає, що на сьогодні збереглося 24 повних рукописи і понад 100 рукописів неповних текстів чеської Біблії, обґрунтовує причини недостатньої вивченості чеських та російських ідіоматичних виразів біблійного походження. Надійна джерельна база дала можливість дослідниці зібрати якнайповнішу картотеку передусім чеських ідіоматичних виразів, які вона пропонує розглядати як дві групи: точні цитати з Біблії і вирази, що виникли пізніше на основі текстів Святого Письма безпосередньо в чеській або російській мовах, а тому належать до питомо національних фразеологічних фондів. Друга група, вважає Л. Степанова, набагато численніша. На нашу думку, безумовним успіхом авторки є реконструкція майже подібних за структурою, але різних за семантикою фразеологізмів *lámat chléb/ lá-mání chleba/ až (když) dojde na lámání chleba* (с. 54–58).

Значна частина другого розділу монографії присвячена проблемі типу і форми запозичення в чеську та російську мови фразеологізмів з іноземних мов. Цілком очевидно, що достовірна реконструкція значення фразеологізму неможлива без дослідження питання первісності чи запозиченості фразеологічної одиниці. Л. Степанова наводить вираз, розшифрований В. Мокієнком, *отложит в долгий ящик*, який довго вважався російського походження, оскільки пов'язувався з типово російськими реаліями. Авторка аналізує інший не менш відомий фразеологізм *мерить на свой аршин*. Вона переконливо доводить факт, що цей вираз має всі ознаки інтернаціональності: відомий в усіх слов'янських і західноєвропейських мовах. Турецька міра довжини *аршин* витіснила з цього контексту східнослов'янську міру *лікоть*, що первісно відрізнялися довжиною (відповідно 68,6 см та 54,7 см). Шкода лише, що в поле зору дослідниці не потрапили чеські еквіваленти *měřit dvojím loktem* та *měřit (každému / někomu) stejným loktem*, у яких також стрижневим компонентом є ста-

ра міра довжини *лікоть*, не зафіксована, до речі, в Етимологічному словнику української мови. Історія чеських виразів, за однією з версій, пов'язана з відмінністю мір празького і віденського ліктів як мір довжини.

Ще складнішою є проблема визначення мови, з якої фразеологізм запозичено. Для чеської мови нелегко розмежувати вирази німецького і латинського походження. Наприклад, дослідники висловлювали різні припущення щодо початків відомої і українській мові фразеологічної одиниці *pro stromy nevidět les* — *за деревами лісу не бачити*. М. Міхельсон пов'язував її з французькими джерелами, О. Кунін — з англійськими. Ф. Чермак, один з авторів «Словника чеської фразеології та ідіоматики», вважає, що вираз потрапив у чеську мову з німецької, але через латинську, з Овідія. До цієї ж думки пристає і Л. Степанова. Аналіз багатьох чеських фразеологізмів іноземного походження підвів дослідницю до висновку, що визначення шляхів міграції ідіоматичних виразів з однієї мови в іншу на сьогодні значно утруднене через брак лексикографічних джерел пізніших часів. Як правило, залишається констатувати факт калькування. Однак іноді досліднику таланить зібрати нові докази щодо походження фразеологізму. Л. Степанова проаналізувала матеріал багатьох європейських мов і довела, що вираз *пускать пыль в глаза кому* не російського походження, він був відомий латинській мові, звідки потрапив до чеської, болгарської, польської, сербської, хорватської, словенської, німецької, англійської, французької, італійської та інших мов. Принагідно зауважимо, що в українській мові вираз із цим стрижневим образом не поширився, у цьому значенні «навмисне робити щось незрозумілим, заплутаним; обманювати» вживається фразеологізм *пускати туман(у)*.

В окремому підрозділі розглянуто типи інтернаціональних фразеологізмів на матеріалі невеликої, але компактної групи виразів зі значенням «незрозумілий, неясний». До цієї групи потрапили а ргіогі специфічно російські вирази *без пол-литра не разберешься* та *не разбери-поймешь*. Їхня етимологія настільки затемнена, що поки що залишається для дослідниці «за сімома замками». У цій частині дослідження Л. Степанова пропонує докладнішу порівняно з уже відомими класифікацію інтернаціональних фразеологізмів. До першої групи належать генетичні інтернаціоналізми біблійного та античного походження, окрему підгрупу утворюють кальки і напівкальки. До другої — типологічні інтернаціоналізми, що виникли за однаковою структурно-семантичною моделлю (*разбираться как свинья в апельсинах в чем-л. — rozumі čemu jako koza petrželi*). Тре-

тую групу становлять вирази, мотивація яких пов'язана зі специфікою мовно-образного простору національної ментальності (*китайська грамота — španělská vesnice — böhmische Dörfer*).

Істотною заслугою рецензованої книги є те, що в третьому розділі дослідниці розглядає фразеологічні архаїзми та неологізми. Це завдання не з легких, особливо коли об'єктом дослідження є не рідна, а іноземна мова. Саме вільне володіння чеською мовою, знання історичної граматики дозволили Л. Степанові читати чеські хроніки і скласти картотеку з так званої Далімілової хроніки (XIII — поч. XIV ст.) у кількості 140 фразеологічних одиниць та з тексту Кржижовницького рукопису (XIV — поч. XV ст.) — 200 фразеологічних одиниць. Наслідком такої копіткої праці стали цілком переконливі висновки про те, що в первісній або майже первісній формі до нас дійшла лише третина старочеських і давньоруських фразеологізмів. Більшість фразеологізмів архаїчного походження в сучасній чеській мові має іншу форму, структуру або компонентний склад, а ті, що містили назви зброї, начиння, житла, взагалі зникли.

Не менш трудомістким є збирання фразеологічних неологізмів, оскільки передбачає щоденне перерахування періодики: саме в ній найбільше фіксується нове, експресивне, що з'являється в мові. Картотека дослідниці містить вирази переважно з політичної та економічної публіцистики: *převlékat kabáty, mít dlouhé prsty, špička ledovce, úder pod pás, utáhnout si opasky* та ін. Інший метод, який застосувала Л. Степанова з метою виявлення тенденцій функціонування нових фразеологічних неологізмів, не зафіксованих у нормативних словниках, — соціолінгвістичний експеримент. Групи респондентів була запропонована анкета, в якій фразеологізми розподілялися за ідеографічним принципом. Порівнювалися дані, одержані в 1993 р. та 2003 р. Аналіз засвідчив продуктивність структурно-семантичних моделей, за якими утворюються нові вирази, та невичерпність народних асоціацій, пор.: *má IQ houpačho koně* (досл.: у нього IQ коня-качалки), *má IQ tykve* (досл.: у нього IQ гарбуза), *má IQ padající cihly* (досл.: у нього IQ падаючої цеглини), *má IQ terénni беруšky* (досл.: у нього IQ сонечка [комахи]) та ін. При читанні цієї частини монографії Л. Степанової закономірно виникає питання, чи доречно залучати в діахронічне дослідження матеріал з неології? Адже й у назві праці увага акцентується на діахронічних аспектах. Такий підхід авторка обґрунтовує бажанням продемонструвати ступінь оновлення фразеологічного фонду мови на різних етапах її розвитку. Так, у чеській фразеології існують вирази,

які носіям мови відомі давно, а в російській вважаються неологізмами, напр.: *být na jedné lodi — сидеть в одной лодке; hudba (daleké) budoucnosti — музыка далекого будущего* (про проблему, працю, які не скоро почнуть реалізовуватися). Цілком погоджуємося з висновком дослідниці, що фразеологія як цілісна підсистема мови розвивається ще швидше, ніж лексика, бо фразеологія експресивна, а експресія тяжіє до оновлення засобів вираження. Хоч у кількісному відношенні, як свідчать матеріали словників неологізмів чеської мови, фразеологія не витримує конкуренції з лексикою.

Необхідно відзначити глибоко опрацьований четвертий розділ монографії «Еволюційні зміни фразеологізмів». У процесі еволюції фразеологічні одиниці зазнають як кількісних, так і якісних змін. Кількісні зміни виявляються у скороченні або збільшенні компонентного складу. Цікавішими є якісні зміни, які полягають у демотивації первісної внутрішньої форми (напр.: *dostat košem, být na tapetě*) або ж у переорієнтації внутрішньої форми на синхронічному рівні (*všemi mastmi mazaný, животный страх* та ін.).

Звичайно, у працях історико-етимологічного характеру не можна уникнути неоднозначних дискусійних моментів. Скажімо, якщо вирази *houby dostat, houby vědět* «нічого не отримати, нічого не знати» (с. 63) пов'язані з переносним значенням слова *houby*, точніше його евфемістичним значенням, тоді як пояснити роль цього стрижневого компонента у виразах *přijít z Houbova* «бути ще малим», *byl jsi ještě na houbách* «ти ще не народився» (с. 35)? Бажано було б також зазначити джерело, в якому авторка зафіксувала фразеологізм *pije jako flamendr*, оскільки з ним вона пов'язує етимологізацію більш поширеного і теж дискусійного фразеологізму *pije jako holendr*. Якщо згадку про останній можна знайти у словниках літературної чеської мови Фр. Л. Челаковського, Я. Заоралека, Ф. Чермака, то перший вираз, навіть як застарілий, ніде не фігурував. На думку дослідниці, ці фразеологізми виникли одночасно у XVII ст. (с. 86). Проте, без сумніву, наші зауваження мають частковий характер і не можуть істотно вплинути на загальну високу оцінку цієї праці.

П'ятий розділ монографії логічно завершує проведене дослідження. У ньому авторка вперше пропонує проект історико-етимологічного словника чеської фразеології. Л. Степанова має великий досвід в укладанні такого типу словників: вона є співавтором історико-етимологічного словника російської фразеології, автором бібліографічного покажчика з історії та етимології чеської фразеології. Це велика подвижницька праця, яка викликає шире захоплення. Значення такого

проекту важко переоцінити. Ціла галузь слов'янської славістики в її найскладнішому для опанування історичному аспекті стане відкритою для подальших студій фразеологічних систем інших слов'янських мов, у тім числі й української.

Рецензована праця Л. Степанової є ґрунтовним дослідженням не тільки історії чесь-

кої та російської фразеології, а й великою мірою історії духовної культури слов'ян. Вона стане у пригоді мовознавцям, етнографам, викладачам і студентам, усім, хто цікавиться питаннями взаємозв'язку мови й культури.

Л. ДАНИЛЕНКО

ГОВІРКА СЕЛА МАШЕВЕ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Ч. 1 : Тексти / Уклад.: Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика.— К. : Довіра, 2003.— 456 с.

Ч. 2 : Тексти / Уклад.: Г. В. Воронич, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар.— К. : Довіра, 2003.— 607 с.

Ч. 3 : Матеріали до Лексичного атласу української мови / Уклад.: Ю. І. Бідношия, Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар.— К. : Довіра, 2003.— 225 с.

Ч. 4 : Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу / Уклад.: Ю. І. Бідношия, Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар.— К. : Центр захисту культур. спадщини від надзвич. ситуацій, 2005.— 704 с.

Європейський мовний простір упродовж минулого століття не раз зазнавав кардинальних і різнопланових змін. Тільки у Східній Європі за післявоєнну історію зникли цілі етномовні масиви або різко стиснулися межі окремих давніх ареалів. Крім просторових утрат, лінгвальний ландшафт цієї частини світу відчув помітний перерозподіл комунікативної потужності поміж різними ідіомами (як у межах однієї мови, так і в площині переваги панівної мови над іншими в багатонаціональних державах). Проте історія зникнення середньополіського говору української мови та сусідніх діалектних систем білоруської мови на території, постраждалих унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, за швидкістю, масштабами й драматизмом незворотності процесів руйнації не має рівних. До певної міри ступінь катастрофічності наслідків для культури Правобережного Полісся як цілісності різноманітної самореалізації давньої регіональної спільноти можна порівняти з блискавичним і безповоротним знищенням старожитніх українських етномовних ареалів під час депортаційно-пацифікаційної акції «Вісла» 1947 р., коли надсянський і лемківський говори як просторово-мовний феномен у Польщі майже стерто з лінгвістичної карти. Певна річ, що приклади таких політично інспірованих змін мовного ландшафту в тоталітарну добу можна легко

знайти в різних країнах. Знищення середньополіського діалекту назавжди матиме на собі печать людської техногенної провини перед усесвітньою історією, і тільки зусилля науковців-гуманітаріїв, які намагаються по крихті зібрати те, що можна ще застати живомовним, перетворюватимуть відблиск свічки забуття, яка палахкотить над духовною та матеріальною культурою Полісся, на шляхетну фіксацію світла неперервності традицій.

Таке завдання взяли на себе Ю. Бідношия, Г. Воронич, Л. Дика, Л. Москаленко, Л. Пономар, які завдяки підтримці Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій випустили у світ рецензоване видання. Дослідження помітно вирізняється серед діалектологічної літератури не лише тим, що стало відповіддю на нагальну потребу всебічного синхронічного опису українських діалектів, воно започатковує вкрай важливу практику системного опису окремої говірки. Досі українське мовознавство не мало нічого подібного за повнотою опису діалектної системи окремого села. Машеве розташоване на межі з Білоруссю на лівобережжі Прип'яті, серед заболоченої рівнини, порослої лісом. Селяни, евакуйовані у травні 1986 р., компактно оселилися в с. Лукаші Баришівського району Київської області, завдяки чому переселенці зберегли свій мікросоціум з притаманними йому мовно-культурними особли-

ГОВІРКА СЕЛА МАШЕВЕ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Ч. 1 : Тексти / Уклад.: Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика.— К. : Довіра, 2003.— 456 с.

Ч. 2 : Тексти / Уклад.: Г. В. Воронич, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар.— К. : Довіра, 2003.— 607 с.

Ч. 3 : Матеріали до Лексичного атласу української мови / Уклад.: Ю. І. Бідношия, Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар.— К. : Довіра, 2003.— 225 с.

Ч. 4 : Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу / Уклад.: Ю. І. Бідношия, Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар.— К. : Центр захисту культур. спадщини від надзвич. ситуацій, 2005.— 704 с.

Європейський мовний простір упродовж минулого століття не раз зазнавав кардинальних і різнопланових змін. Тільки у Східній Європі за післявоєнну історію зникли цілі етномовні масиви або різко стиснулися межі окремих давніх ареалів. Крім просторових утрат, лінгвальний ландшафт цієї частини світу відчув помітний перерозподіл комунікативної потужності поміж різними ідіомами (як у межах однієї мови, так і в площині переваги панівної мови над іншими в багатонаціональних державах). Проте історія зникнення середньополіського говору української мови та сусідніх діалектних систем білоруської мови на територіях, постраждалих унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, за швидкістю, масштабами й драматизмом незворотності процесів руйнації не має рівних. До певної міри ступінь катастрофічності наслідків для культури Правобережного Полісся як цілісності різноманітної самореалізації давньої регіональної спільноти можна порівняти з блискавичним і безповоротним знищенням старожитніх українських етномовних ареалів під час депортаційно-пацифікаційної акції «Вісла» 1947 р., коли надсянський і лемківський говори як просторово-мовний феномен у Польщі майже стерто з лінгвістичної карти. Певна річ, що приклади таких політично інспірованих змін мовного ландшафту в тоталітарну добу можна легко

знайти в різних країнах. Знищення середньополіського діалекту назавжди матиме на собі печать людської техногенної провини перед усесвітньою історією, і тільки зусилля науковців-гуманитаріїв, які намагаються по крихті зібрати те, що можна ще застати живомовним, перетворюватимуть відблиск свічки забуття, яка палахкотить над духовною та матеріальною культурою Полісся, на шляхетну фіксацію світла неперервності традицій.

Таке завдання взяли на себе Ю. Бідношия, Г. Воронич, Л. Дика, Л. Москаленко, Л. Пономар, які завдяки підтримці Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій випустили у світ рецензоване видання. Дослідження помітно вирізняється серед діалектологічної літератури не лише тим, що стало відповіддю на нагальну потребу всебічного синхронічного опису українських діалектів, воно започатковує вкрай важливу практику системного опису окремої говірки. Досі українське мовознавство не мало нічого подібного за повнотою опису діалектної системи окремого села. Машеве розташоване на межі з Білоруссю на лівобережжі Прип'яті, серед заболоченої рівнини, порослої лісом. Селяни, евакуйовані у травні 1986 р., компактно оселилися в с. Лукаші Баришівського району Київської області, завдяки чому переселенці зберегли свій мікросоціум з притаманними йому мовно-культурними особли-

востями. Монографічний опис говірки ґрунтується на матеріалах, зібраних серед переселених мешківців під час польових експедиційних досліджень, здійснених упродовж 1997–2001 рр.

Цілком упевнено можна твердити: маємо надзвичайно вдалу та продуману концепцію монографії, адже вона охоплює велику збірку зразків діалектного мовлення (поданого за допомогою фонетичної транскрипції та орфографічного запису), мовну інформацію, зібрану за «Програмою для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» Й. Дзєндзелівського, а також фольклорні та обрядові тексти, зафіксовані як відповіді на питання «Програми Поліського етнолінгвістичного атласу». І діалектологам, і фольклористам не раз стануть у пригоді глосарії, темарії, детально розроблений зміст до кожної частини, без яких добре орієнтуватися у великій кількості матеріалу було б дуже важко.

Дані діалектної системи, описаної у виданні, мають неабияке значення для історичної діалектології, надто для діалектогенетичних і — ширше — глотогонічних концепцій, оскільки говірка сформувалася в архаїчній зоні, що не була центром інновацій. Найпомітнішою рисою машівської говірки на тлі інших поліських, безумовно, треба визнати перехід *а > о* здебільшого в переднаголошеному складі (*зо'було'с'е* «забулося», *зогу'б'ім'* «загубити», *ко'зау'* «казав», *но'ц'еркву* «на церкву», *ото'к'е* «отаке», *то'к'іх* «таких», *Во'с'іл'е* «Василь», *б'еоло* «бігала», *док* «так», *нов'ес'н'е* «навесні»). Найчастіше такий тип вокалізму пояснюють як гіперичне явище, що постало внаслідок зіткнення двох ліній фонетичного розвитку: акання (інноваційного, білоруського у своїй основі) та окання (процесу збереження праслов'янського архетипу, генетично українського). На думку Т. Назарової, машівський тип вокалізму, властивий багатьом діалектним системам північної частини Чорнобильського району, завадив проникненню акання з півночі. Цю протидію підтримали діалектні системи північного заходу Комаринського району та півдня Наровлянського Гомельської області Білорусі, у яких так само розвинулося заміщення ненаголошеного етимологічного *а* фонемою *о*. Дослідниця припускає, що акання в інших говірках на півдні межириччя Дніпра й Прип'яті було занесене в цей ареал зі східнополіських діалектних систем, які свого часу зазнали значного впливу білоруської мови, і доходить такого висновку: «Витиснення ненаголошеної фонемі *а* фонемою *о* фактично є наслідком намагання зберегти окання як основу, що усвідомлюється «правильною». Отже, це явище гіперичного порядку є виявом відштовхування системи

окання від акання»¹. Ю. Шевельов, не відкидаючи таке тлумачення апіорі, зазначає, що ця інтерпретація має вразливе місце, бо «надпоправний ужиток загалом має завжди нерегулярний характер», а в досліджуваній говірці «*о* з'являється з абсолютною регулярністю»². При цьому мовознавець висуває гіпотезу про давність вокалізму машівського типу («старе, ще доісторичне явище»). «Під час розщеплення *о*³ в обох говірках могли надати перевагу *о* в переднаголошеному складі; і такий розвиток подій є можливим, якщо вони скоротили свої ненаголошені голосні раніше від інших говірок»³. Приймаючи ту чи ту гіпотезу, можна цілком упевнено твердити, що діалектні системи згаданого типу відіграли надзвичайну роль у збереженні ландшафту цього архаїчного ареалу. Говірка, описана в рецензованій монографії, стала своєрідним еталоном для характеристики одного з різновидів вокалізму старожитніх говірок, без нього неможливо побудувати жодної схеми в такій контроверсійній і релевантній для слов'янських мов площині, як окання — акання. Тому всі наступні покоління діалектологів матимуть неабияку користь від цього видання, оскільки воно подає матеріал досліджуваної системи з надзвичайно ретельною фіксацією. Було б дуже добре, якби авторський колектив мав змогу донести до користувачів зібраний матеріал ще й на електронних носіях. Це значно спростило б використання результатів дослідження в подальших наукових і навчальних проектах.

Типовий середньополіський тип консонантизму машівської говірки з напівпалатальними і палатальними губними, м'якими зубними та *л* у позиції перед давнім *і* (*с'і'хо-д'іл'і'*, *по'дп'єрайем'с'а*, *обро'д'ілас'*, *л'у'д'і'на*, *дос'і*, *с'іла*, *л'іст*) завдяки монографії можна цілком реально відтворити як цілісну картину. І специфіка консонантизму, і нестійкі варіанти *і'*, що стали реалізацією тенденції до збереження давнього *і*, дають змогу кваліфікувати згадану говірку та типологічно подібні до неї як периферійну зону українських інновацій диспалаталізації приголосних перед рефlekсами **і*, **е* та перетворення **ы*, **і* > *и*. Крім того, цей регіон став ареалом відштовхування (згасання) таких білоруських інновацій, як пекання й дзекання. У рецензованій монографії транскрибовані тексти не однаковою мірою передають

¹ Назарова Т. В. Акання в українських нижньоприп'ятських говірках // Діалектолог. бюл.— К., 1962.— Вип. 9.— С. 66; Див. ще: Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках Нижньої Прип'яті // Діалектолог. бюл.— К., 1961.— Вип. 8.— С. 18–30.

² Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Пер. з англ.— Х., 2002.— С. 116.

³ Там же.— С. 116–117.

ці релевантні для білоруського етнолінгвального простору риси. Мовленню більшості інформаторів не притаманна заміна м'яких д', т' на дз', ц', проте в частині матеріалів таке регулярне перетворення в певних позиціях очевидне (наприклад, на с. 104–111 третьої частини або на с. 232–240 другої частини рецензованого видання). Чи це питома риса машівської говірки? Коли так, то маємо справу з помітним проникненням білоруського типу консонантизму на південь у північно-східній частині колишнього Чорнобильського району, де раніше такі процеси не фіксували⁴. Чому в мовленні інших інформаторів не помічено такого регулярного заміщення, а натомість маємо спорадичні переходи д' > дз', т' > ц'? Про це свідчать, скажімо, тексти на с. 18–22, с. 99–103 третьої частини або на с. 212–222 другої. Може, тут дається взнаки вплив мовлення молодшого покоління чи інших членів родини, вихованих у відмінному діалектному середовищі, на старших носіїв говірки? Питання спонукає до дискусії. І треба зауважити, що воно вкрай важливе з огляду на складну міждіалектну взаємодію на півдні межириччя Дніпра й Прип'яті. Лишаючи осторонь контроверзу щодо теорії перехідності, можемо впевнено твердити: без регулярного дзекання — цекання *ступинь перехідності* (якщо його визнавати в досліджуваній говірці слідом за Т. Назаровою) має зовсім інший вимір, ніж у діалектних системах, які колись побутували в південній частині розгляданого регіону, де здебільшого в мові представників старшого покоління збереглися д', т', а молодь вимовляла ц' < т', дз' < д'. І палатальність, і напівпалатальність приголосних перед рефлексамі *і, е, ь* у машівській говірці не становлять пізнішого нашарування північних рис, вони є репрезентантами давнього типу поліського консонантизму, фонетичними реліктами, які «вистояли» під тиском південної диспалаталізації. Певна річ, що окремий діалектний перехідний тип нижньоприп'ятської смуги має ґрунтуватися не тільки на цих релевантних рисах.

Матеріали машівської говірки, зібрані до Лексичного атласу української мови (третья частина рецензованого видання), мають особливу вагу. Вони дають змогу побачити, що лексичний фонд згаданої системи пов'язаний різними паралелями як з іншими поліськими діалектами, так і з багатьма віддаленими архаїчними ареалами Слов'янщини. Лексика говірки подана коректно, проте на с. 195 у тлумаченні до рубрики *Русаччин Великдень* укладачі припустилися помилки,

твердячи, що це свято відзначають у «четвер на останній неділі (?) Великого посту». У тексті інформатори чітко окреслюють календарні межі сакрального часу: *м'ерме'ix B'e-л'ig'ed'en' / у чет'в'е'ep' / посл'а 'Паск'і*.

Квінтесенція духовної культури Машева сконцентрована у фольклорних текстах та обрядових формулах, які подані окремими розділами в першій та другій частинах видання. Тексти-оповіді мають стільки відомостей, що уважний дослідник зуміє побачити силу-силенну матеріалу, придатного для наукового аналізу. Етнологи й фольклористи мають поцінувати це видання надзвичайно високо, бо інформація, систематизовано подана в четвертій частині видання відповідно до принципів «Програми Поліського етнолінгвістичного атласу», не тільки вирізняється своєю повнотою, а й заслуговує на високу оцінку за ретельність і вірогідність фіксації мовних особливостей, чим не завжди могли похвалитися російські етнолінгвісти та фольклористи, що розвивають ідеї школи М. Толстого.

Не можна оминати увагою як фотографії різних років з родинних альбомів переселенців, так і сучасні фото вулиць збезлюділого Машевого, сільського кладовища, покинутих осель та їхніх інтер'єрів, що зберігають прадавній тип будівництва, предметів хатнього вжитку, зразків декоративно-ужиткового мистецтва, які зміщені в усіх частинах видання. Вони не тільки створюють у користувача зоровий образ покинутої Атлантиди, а й через кілька поколінь дадуть інформацію для дослідників, які обов'язково вдаватимуться до реконструкції матеріальної культури цього краю. Фотоілюстрації в монографії належать Ю. Бідношій, Р. Омеляшків, В. Скібінському та М. Москаленкові.

«Сум беззахисних міст сильніший від будь-якого смутку на землі», — зауважив колись Ю. Тинянов. Розуміємо тут беззахисність як категорію невкорінення в традиції. Гострота правди цих слів набуває надзвичайного звучання в сучасну добу руйнації традиційної культури. Рецензоване видання стає засобом збереження нематеріальних скарбів одного мікросоціуму серед моря техногенного горя та дає змогу бодай на якийсь час учинити шляхетний опір невідворотному. Крізь сувору призму наукової фіксації відчуваємо живу душу Полісся, що вже ніколи не буде на місці. Усі чотири частини книжки «Говірка села Машеве Чорнобильського району» виконані на високому науковому рівні, завдяки плідній праці колективу дослідників започатковано новий тип розвідок в українській діалектології, який спонукає до комплексних описів інших окремих діалектних систем з різних частин українського етнолінгвального простору, який і

⁴ Див.: Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Пад рэд. Р. І. Аванесова ды ін. — Мінск, 1963. — Карта № 56; Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті. — К., 1985. — Карта № 29.

без ядерної катастрофи зазнає різко змін. Ю. Бідношій, Г. Воронич, Л. Дикій, Л. Москаленко, Л. Пономар поспішили зібрати та донести те, що завжди буде цікаве як для фа-

хівців-гуманітаріїв, так і для широкого кола шанувальників вітчизняної культури.

О. СКОПНЕНКО

Маліневська Н.

ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVII СТ. — ПОЧАТКУ XVIII СТ. І ЛАТИНСЬКА ГРАФІКА

Olomouc, 2005. — 124 с.

Для характеристики народної мови у діахронному плані важливі два складники: вивчення мовних особливостей пам'яток та порівняння їх із даними сучасної діалектології. Нині територіально-мовний простір більшості слов'янських мов представлений національними атласами. Звідси надважливим завданням історичної діалектології окремих слов'янських мов є введення нового фактологічного матеріалу писемних пам'яток.

У східнослов'янській медієвістиці тексти доби пізнього Середньовіччя (XVI–XVIII ст.) представлені трьома графічними системами: кириличною, латинською та арабською. І найпарадоксальнішим є те, що живомовні особливості найкраще виявлені не в рідній кириличній графіці, а в пристосованих — латинській та арабській. Наприклад, у кириличних текстах із теренів Білорусі визначальні національні риси (акання, дзекання, цекання) представлені настільки поодинокими прикладами, що в упередженого дослідника можуть виникнути сумніви щодо їхнього поширення в білоруській мові того часу взагалі (випадки акання подекуди трапляються, а дзекання та цекання — практично відсутні). Проте дослідження пам'яток, писаних латинкою та арабським письмом, неспростовно доводять, що в XVI ст. білоруси акали, дзекали, цекали¹. Не набагато краща ситуація і в пам'ятках українського письма. Кириличні пам'ятки з українських теренів без зазначення місця написання — «Грамматика...» І. Ужевича, Житомирське Євангеліє, Тригірське Євангеліє, Крехівський Апостол та ін. до сьогодні є проблемними щодо їхньої локалізації. Традиційна кирилична орфографія тривалий час для українських і білоруських писарів була нездоланим бар'єром

при відображенні розмовних рис. Тому ґрунтовне системне вивчення східнослов'янських пам'яток, писаних некириличним письмом, має неабияке значення для відтворення національних мовних систем, принаймні української і білоруської.

У контексті сказаного праця Н. Маліневської «Фонетична система української мови XVII ст. — початку XVIII ст. і латинська графіка», що недавно вийшла друком в Оломоуці (Чехія), є надзвичайно важливою й актуальною. У монографії, як указано в анотації, «на основі збірників пісень та віршів, записаних латиницею, здійснено опис фонетичної системи української мови XVII — початку XVIII ст.» (с. 3). Принагідно зауважимо, що анонсовані 19 рукописних збірників, на основі яких відтворюється українська фонетична система, не покривають усього українського лінгвоконтинууму. Це тексти передусім із південно-західного українського наріччя, проте лише чотири з них умовно можна віднести до північноукраїнського без скільки-небудь уточненої (західне, середнє чи східне) локалізації. Про південно-східний регіон тут не йдеться. Тому у назві праці «система української мови» (треба думати всієї!) звучить дещо претензійно. Важливо відзначити, що збірники представлені як рукописні, однак мовні особливості проаналізовано на основі публікацій В. Перетца, М. Возняка, А. Брюкнера, О. Зілінського, І. Франка. Звичайно, сумнівів у професійності зазначених медієвістів немає, проте сам рівень критичності транслітерування давніх текстів на початку XX і XXI ст. — різний. Науковою аргументованості праці додало б вивірчення бодай кількох публікованих текстів із оригіналами.

Мета й завдання дослідження — чіткі та конкретні, продумана і його структура: у кожному розділі представлена коротка історія проблеми, статистика всіх виявів колиш-

¹ Антонович А. К. Краткий обзор белорусских текстов, писанных арабским письмом // Полесье. — М., 1968. — С. 261.

Маліневська Н.

ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVII СТ. — ПОЧАТКУ XVIII СТ. І ЛАТИНСЬКА ГРАФІКА

Olomouc, 2005. — 124 с.

Для характеристики народної мови у діяхронному плані важливі два складники: вивчення мовних особливостей пам'яток та порівняння їх із даними сучасної діалектології. Нині територіально-мовний простір більшості слов'янських мов представлений національними атласами. Звідси надважливим завданням історичної діалектології окремих слов'янських мов є введення нового фактологічного матеріалу писемних пам'яток.

У східнослов'янській медієвістиці тексти доби пізнього Середньовіччя (XVI–XVIII ст.) представлені трьома графічними системами: кириличною, латинською та арабською. І найпарадоксальнішим є те, що живомовні особливості найкраще виявлені не в рідній кириличній графіці, а в пристосованих — латинській та арабській. Наприклад, у кириличних текстах із теренів Білорусі визначальні національні риси (акання, дзекання, цекання) представлені настільки поодинокими прикладами, що в упередженого дослідника можуть виникнути сумніви щодо їхнього поширення в білоруській мові того часу взагалі (випадки акання подекуди трапляються, а дзекання та цекання — практично відсутні). Проте дослідження пам'яток, писаних латинкою та арабським письмом, неспростовно доводять, що в XVI ст. білоруси акали, дзекали, цекали¹. Не набагато краща ситуація і в пам'ятках українського письма. Кириличні пам'ятки з українських теренів без зазначення місця написання — «Граматика...» І. Ужевича, Житомирське Євангеліє, Тригірське Євангеліє, Крехівський Апостол та ін. до сьогодні є проблемними щодо їхньої локалізації. Традиційна кирилична орфографія тривалий час для українських і білоруських писарів була нездоланим бар'єром

при відображенні розмовних рис. Тому ґрунтовне системне вивчення східнослов'янських пам'яток, писаних некириличним письмом, має неабияке значення для відтворення національних мовних систем, принаймні української і білоруської.

У контексті сказаного праця Н. Маліневської «Фонетична система української мови XVII ст. — початку XVIII ст. і латинська графіка», що недавно вийшла друком в Оломоуці (Чехія), є надзвичайно важливою й актуальною. У монографії, як указано в анотації, «на основі збірників пісень та віршів, записаних латиницею, здійснено опис фонетичної системи української мови XVII — початку XVIII ст.» (с. 3). Принагідно зауважимо, що анонсовані 19 рукописних збірників, на основі яких відтворюється українська фонетична система, не покривають усього українського лінгвоконтинууму. Це тексти передусім із південно-західного українського наріччя, проте лише чотири з них умовно можна віднести до північноукраїнського без скільки-небудь уточненої (західне, середнє чи східне) локалізації. Про південно-східний регіон тут не йдеться. Тому у назві праці «система української мови» (треба думати всієї!) звучить дещо претензійно. Важливо відзначити, що збірники представлені як рукописні, однак мовні особливості проаналізовано на основі публікацій В. Перетца, М. Возняка, А. Брюкнера, О. Зілінського, І. Франка. Звичайно, сумнівів у професійності зазначених медієвістів немає, проте сам рівень критичності транслітерування давніх текстів на початку XX і XXI ст. — різний. Наукової аргументованості праці додало б вивчення бодай кількох публікованих текстів із оригіналами.

Мета й завдання дослідження — чіткі та конкретні, продумана і його структура: у кожному розділі представлена коротка історія проблеми, статистика всіх виявів колиш-

¹ Антонович А. К. Краткий обзор белорусских текстов, писанных арабским письмом // Полесье. — М., 1968. — С. 261.

ніх фонем із зазначенням відсотка від загальної кількості, а також спроба ареальної інтерпретації.

Ілюстративний матеріал автором відібрано надзвичайно ретельно. Наприклад, коментуючи рефлекс **ѣ*, Н. Маліневська логічно висновує, що домінуючим виявом у південно-західних говірках є [i]. Цей рефлекс переважає як у коренях слів (понад 50%) (с. 39), так і в закінченнях (с. 44–45). Чотири пам'ятки з дев'ятнадцяти характеризуються північноукраїнськими виявами: *e, ie, y* (с. 39–42). Цілковито умотивованими видаються припущення автора про західнополіську локалізацію написань з *y* [и] — рефлексом: *dywka, ze ... lysa, ne spodywaiuczy se, poniedyluk* (с. 41), що виявлені у збірниках з північноукраїнською діалектною основою. Водночас помилково потрактовує дослідниця написання *besieduie, poletiew, iestonki, susied* тощо (с. 39) як такі, що відображають дифтонг *ie*. У жодному випадку тут не йдеться про графічне передавання звука неординарної артикуляції, а лише пом'якшення попереднього приголосного. Наведені дослідницею інші приклади виявів ятевих континуантів також не підтверджують її ж версії: *w lesie, na berezie, na perewozie* (с. 47). Зрештою, далі Н. Маліневська припускає вплив старопольської орфографії у подібних написаннях. За нашими спостереженнями, такі диграфи вживали писарі в ненаголошених позиціях відповідно до **ѣ, i*, щонайголовніше, на місці будь-якого *e*, як, наприклад, у збірнику Домініка Рудницького: *diesiatniki*. При характеристиці виявів рефлексів давнього **ѣ*, на наш погляд, варто було б звернути увагу на написання слів із двома репрезентантами колишнього **ѣ*. Такі лексеми напрочуд виразно демонструють звукові вияви цієї фонемі. Із наведеного ілюстративного матеріалу видно, що такі приклади у досліджуваних текстах є: *v misty, na swity, na swiety* (с. 47). Як бачимо, наголошений і ненаголошений рефлекс писарі передавали по-різному як у південних, так і в північних пам'ятках.

У цілому аналіз рефлексів **o* підтверджує висновки Ю. Шевельова про досить пізній перехід **o > i*. Із значної кількості прикладів (усього кілька сотень) лише в одній слововформі відзначено цей перезвук: *miu* (с. 59), хоч сама дослідниця підтримує (на нашу думку, не зовсім обгрунтовано) гіпотезу М. Жовтобрюха про виникнення монофтонга [i] на місці довгих етимологічних голосних у кінці XIV–XV ст. (с. 54). Найімовірніше, на час появи аналізованих збірників домінуючим розмовним рефлексом був лабіяльний монофтонг, близький до артикуляції [y]. Н. Маліневська виділяє 64 таких написання: *zunka, musno, pemnuzko, snup, guwneoko* тощо (с. 56). Знову ж таки, авторка

потрактовує на місці «нового **ѣ*» у словах: *siele, na kamieniu, miescz* буквospолуку *ie* як дифтонгічну вимову. Оскільки більшість прикладів подано із північноукраїнських текстів, варто було б звернути увагу, що в ненаголошеній позиції у відкритому складі, як-то: *siele, na kamieniu*, у цих говірках дифтонг розвинувся не міг. Як і у випадку з ятевими континуантами, тут графемою *i* передано м'якість попереднього приголосного.

На особливу увагу заслуговують спостереження і висновки автора про лінгвальні явища, які в кириличній графіці не відображені. Передусім це стосується відображення процесів диспалаталізації приголосних перед *e* та *i*. Надзвичайно важливий висновок дослідниці про те, що процес ствердіння передньоязикових відбито на письмі не лише в текстах наддністрянських (що й закономірно), а й у північноукраїнських: *hospody, pahorodyt* тощо (с. 81).

Н. Маліневська, називаючи мову досліджуваних збірників літературною, досить вільно послуговується терміном «літературна норма» при характеристиці тих чи інших мовних процесів: «... визначальною у збірниках є літературна, а не діалектна норма» (с. 83). Літературної норми у кінці XVII ст. ще ніхто не запропонував, а над те — ніхто не затвердив. А у випадку із передаванням на письмі фонемі /и/ взагалі про всеукраїнський характер тогочасної норми говорити годі, оскільки на письмі переважали саме діалектні традиції (узуси, але не норми) — південна і північна.

Висновки Н. Маліневської переважно науково виважені й обгрунтовані. Проте деякі положення сумнівні: 1) із наведених ілюстрацій не випливає, що мова збірників Чарторийських, Домініка Рудницького, Гінтовта-Рудницького відбиває зв'язок із лівобережнополіським говором (с. 106). Про зв'язок із правобережнополіським, передусім західнополіським, — припущення логічне, але навряд чи кілька випадків акання можуть бути підставою відносити писаря до чернігово-сіверського ареалу. Це акання могло потрапити у збірник і з-під пера білоруса; 2) потрактовуючи фонологічну систему текстів, писаних латиницею у XVII–XVIII ст., як сформовану на живомовній основі та констатуючи високий ступінь її співвідносності з нормами української літературної мови нової доби (с. 107), все ж варто було б зауважити, що то була система південно-західного варіанта тогочасної літературно-писемної мови, а не всієї української. Зрештою, такі найоригінальніші українські риси «літературної мови нової доби», як і на місці **o, *e*, подвоєння або не представлені в цій «системі» взагалі, або підтверджені лише поодинокими прикладами.

Дещо знижують у цілому належний науковий рівень монографії прикрі неточності як термінологічного характеру: «рефлекс етимологічного ʒ у кореневих морфемах — звукосполучення ie...» (с. 39, а також 43, 57) — треба «буквосполучення ie»; «рефлексом етимологічного ʒ є [и] (с. 41)» — доречніше «рефлексом етимологічного *ǣ є [и]», оскільки буква ʒ сама є графічним маніфестантом фонemi /ǣ/; те саме «із рефлексами давнього a» (с. 79) — треба «із рефлексами давнього *e», так і друкарські описки: «доказом того, що -i з h» (с. 45) — треба -i з *ǣ; чомусь давня фонема (ять) позначувана поспідовно e (як e короткий) (с. 35, 53), хоч у славистиці для неї прийнято інший графіч-

ний символ — ѣ; «відповідником [и] в літературній мові виступають варіанти [иі] чи [иѣ]» (с. 65) — треба [и'] чи [и'']; «...їй передував процес конвергенції и та г» (с. 74) — треба у(ы) та і(и); «...в найдавніших пам'ятках після них (шиплячих. — В. М.) могли стояти різні графеми, наприклад @ замість ѡ» (с. 75) — незрозуміло, про які літери йдеться.

Попри вказані недоліки та неточності, монографія Н. Маліневської є серйозним внеском у розпрацювання важливої проблеми україністики — дослідження українських писемних пам'яток, писаних некириличним письмом.

В. МОЙСІЄНКО
(Житомир)

9 листопада 2005 р. на 56-му році пішов із життя відомий угорський учений-славіст, професор, завідувач кафедри української та русинської філології Ніредьгазької вищої школи Іштван Удварі.

Наукові інтереси вченого стосувалися насамперед питань мови, літератури, культури слов'янських спільнот, їх зв'язків з угорською мовою та культурою. Професор займався вивченням питань української мови, історії, літератури, зокрема, його цікавили питання мовних запозичень, лексикографії, історії та культури Закарпаття. Він по-новому відкрив ученого Антала Годинку, що був посередником між угорською та культурою українців-русинів. Він організував конференцію пам'яті Годинки, видав низку праць, на кафедрі вперше побачив світ збірник «Пісні наших предків». І. Удварі присвятив свої праці також перекладацькій, етнографічній спадщині іншого видатного діяча цього періоду — Г. Стрипського.

Іштван Удварі народився 14 липня 1950 року в Саболч-Сатмарській області у селі Торньошпалца поблизу сучасного угорсько-українського кордону. У 1975 р. він закінчив Дебреценський університет ім. Лайоша Кошута за спеціальністю «російська мова та література», з 1978 р. працює в Ніредьгазькому педагогічному інституті ім. Дйордя Бешшеней — тепер Ніредьгазька вища школа. У 1987 р. Удварі захистив кандидатську дисертацію «Русинська (карпатоукраїнська) ділова писемність Угорщини XVIII ст.», що була видана 1995 р. як монографія.

Величезною заслугою І. Удварі було створення в 1993 р. першої в Угорщині кафедри української та русинської філології у Ніредьгазі, що на той час було складним завданням. І. Удварі дібрав кваліфіковані кадри, розробив викладацькі курси, з часом перетворив кафедру на центр угорської україністики та славістики, видав тут понад 60 праць — наукових монографій, посібників та підручників як угорською, так і українською мовами. У рамках наукової діяльності кафедри І. Удварі започаткував серію «*Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia*», у якій вийшли його власні або редактовані ним 18 книжок, а також ще три серії з 20 книг. У наукових серіях кафедри опублікували свої праці відомі угорські вчені Петер Кірай, Ласло Деже, Аттіла Голлош, Золтан Медве, Йозеф Ботлік та ін. Удварі ініціював також видання популяризаторської серії з питань угорської культури, опублікував монографії з угорської історії (колектив авторів УАН), літератури, етнографії, переклади угорської поезії. До роботи над ними він залучав не лише угорських та українських фахівців, а й учених з інших країн.

На кафедрі було видано багато підручників та посібників, довідкових видань тощо. Так, тут з'явилися навчальні видання з української літератури (укл. А. Гедеш), мови (С. Панько, С. Мельник), фольклору (Л. Мушкетик), історії та ін. Для багатотомної «Енциклопедії світової літератури», що видавалася в Угорщині, він написав близько 60 статей про українських письменників.

Учений розумів, що для успішного вивчення мови, поглиблення українсько-угорських зв'язків потрібні словники. За короткий термін І. Удварі зумів підготувати та видати шість книжок «Українсько-угорського словника» (2000–2003 рр.) та перший том «Угорсько-українського словника» (2005 р.), що є першими великими словниками в цій галузі.

За життя вченого вийшло два томи бібліографічних описів його публікацій, уже підготовлено й третій том. Статтю про нього вміщено в енциклопедії «Українська мова» (К., 2000, 2-е вид. — 2004 р.). Світла пам'ять про цю видатну особистість — прекрасну людину і талановитого вченого, викладача, діяча науки — назавжди залишиться в наших серцях.